"हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्"

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयविद्यावारिधिः
(पी-एच०डी०)
इत्युपाधये प्रस्तुतः शोध-प्रबन्धः



निर्देशकः
प्रो. गङ्गाधर पण्डा
विभागाध्यक्षः, पुराणेतिहासविभागे,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी

गवेषकः
घनानन्द त्रिपाठी
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी

पंजीकरण संख्या- 3383/4984
पंजीकरण तिथि- 20/11/03

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी-2
2006

CC-0 Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

T.Q
264

229251

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

"हनुमत्संहिता—हनुमज्जन्मरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्"

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयविद्यावारिधिः
(पी-एच्०डी०)
इत्युपाधये प्रस्तुतः शोध-प्रबन्धः



निर्देशकः
प्रो. गङ्गाधर पण्डा
विभागाध्यक्षः, पुराणेतिहासविभागे,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी

गवेषकः
घनानन्द त्रिपाठी
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी
पंजीकरण संख्या- 3383/4984
पंजीकरण तिथि- 20/11/03

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी-2
2006

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri



सुरा–सुराधित–पाद–पद्मः प्रभुर्गणानां स्मरता सदा यः।
अभीष्ट-संसिद्धि-करो नराणां सुकृद्वराणां वितनोतु सिद्धिम्।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सरस्वती भवन पुस्तकालय
आगम संख्या 229251
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri



मनोजवं मारुततुल्यवेगं, जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम्।
वातात्मजं वानरयूथमुख्यं, श्री-रामदूतं शरणं प्रपद्ये।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri



मङ्गलाचरणात्मकं पद्यपञ्चकम्

प्रातः स्मरामि हनुमन्तमनन्तवीर्यं
श्री रामचन्द्रचरणाम्बुजचञ्चरीकम् ।
लङ्कापुरीदहननन्दितदेववृन्दं
सर्वार्थसिद्धिसदनं प्रथितप्रभावम् ॥१॥

माध्यं नमामि वृजिनार्णवतारणैका-
धारं शरण्य मुदितानुपमप्रभावम् ।
सीताऽऽधि सिन्धु परिशोषणकर्मदक्षं
वन्दारुकल्पतरुमव्ययमाञ्जनेयम् ॥२॥

सायं भजामि शरणोपसृताखिलार्ति-
पुञ्जप्रणाशनविधौ प्रथितप्रतापम् ।
अक्षान्तकं सकलराक्षसवंशधूम-
केतुं प्रमोदितविदेहसुतं दयालुम् ॥३॥

श्रीभारतप्रवरयुद्धरथोद्धतश्रीः
पार्थैककेतनकरालविशालमूर्तिः ।
उच्चैर्घनाघनघटाविकटाक्षहासः
श्रीकृष्णपक्षभरणः शरणं ममास्तु ॥४॥

नूनं स्मृतोऽपि ददते भजतां कपीन्द्रः
सम्पूजितो दिशति वाञ्छितसिद्धिवृद्धिम् ।
सम्मोदकं प्रिय ददाति परे प्रहर्षं
रामायण श्रवणतः पठतां शरण्यः ॥५॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कृतज्ञता-ज्ञापनम्

मनोजवं मारुततुल्यवेगं, जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम्।
वातात्मजं वानरयूथमुख्यं, श्री रामदूतं शरणं प्रपद्ये ।।

अस्माकं संस्कृतौ मान्यतेयं यद्देवद्विजगुरुसुहृत्कृपाप्रसादात् कापि श्रेयःप्राप्तिः तन्निमित्तसंसिद्धिश्च सम्भवति। अत एवोक्तधारणानुसारमेषः शोधप्रबन्धोऽपि परमेश्वरस्य सुकृपापरिणाम एव। एतदर्थम्-

मूकं करोति वाचालं पङ्गुलङ्घयते गिरिम्।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ।।

भगवन्तौ उमामहेश्वरौ यद् पुण्यस्थल्यां भगवत्यां काश्यामनन्यसहचर्यां भगवत्यांभागीरथ्याञ्च कृपाक्रोडे पूरितोऽयं शोधप्रबन्धः, सदैव स्वीयानुकम्पावितानुतले शरणप्रदातारौ भवेताम्। अत एवेयं कामना-

भवानीशङ्करौ वन्दे श्रद्धाविश्वासरूपिणौ।
याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तस्थमीश्वरम् ।।

अन्यच्च-

यन्नाम्नः प्रथमाक्षरं विजयते भानौ, द्वितीयाक्षरं
नित्यं नृत्यति सत्कवीन्द्र-वदने, भूत्वाऽन्त्यवर्णद्वयम्।
रामो रावणमाजघान समरे, शम्भोः शिरश्चारिणी
सा सर्वाक्षरमालिनी विजयते भाग्याय भागीरथी ।।

भवानीजाने भगवतो विश्वनाथस्यासीमाऽनुम्पया ''हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनं'' पारवारं पारंगन्तुं समर्थो जातोऽहमतोभवानीशङ्करयोः पादपद्मेषु कोटिशो नतीर्वितीर्य, साम्प्रतं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पुराणेतिहासविभागाध्यक्षपदमलङ्कुर्वतां प्रो० गङ्गाधर पण्डा महाभागानां सदसद् विवेकिनीबुद्धिः, पण्डा तद्बुद्धि सम्पन्नानाम नुकम्पयैव "प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः" वन्मयाऽपि शोप्रबन्ध पारावारं पारंगन्तुं प्रयासः कृतः तेषा महत्वपूर्ण साहाय्येन कृतकृत्यो जातः।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, न्यायवैशेषिकविभागाध्यक्षचराणां पूर्वकुलपतिपदेन-विभूषितानां प्रो० वशिष्ठत्रिपाठि महोदयानां, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये वेदान्तविभागाध्यक्षपदमलङ्कुर्वतां स्वनामधन्यानां प्रो० पारसनाथ द्विवेदी महोदयानां, साम्प्रतं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये वेदान्तविभागाध्यक्षाणां प्रो० रामकिशोर त्रिपाठि महाभागानां, वाराणसेय श्री जो० म० गोयनका-संस्कृत-महाविद्यालयस्य प्राचार्यचराणां पुराणविद्या वारिध्युपाधिभाजां डॉ० रमाकान्त पाण्डेय महोदयानाञ्चाऽस्मिन् शोधप्रबन्धेऽनिर्व चनीयं साहाय्यप्रदानं स्मारं स्मारं मोमुद्यते मे चेतः। एतेषां कृपयैव मे शोधप्रबन्धोऽयं पूर्णतामगादत एव तानहं नितरां प्रणौमि।

वाराणसेय सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सरस्वतीभवनपुस्तकालये सहायक पुस्तकालयाध्याक्षाणां पाण्डुलिपि ज्ञान-कुशलानां स्व० आचार्य रमापदचक्रवर्ति महाभागानां प्रेरणयैव मया हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यग्रन्थद्वयस्य शोधकार्येऽत्र प्रवृत्तो जातः। साम्प्रतं ते न सन्ति किन्तु तेषामान्तरिकाशीर्वादेनैव कृतकार्योजातोऽत स्तान् सततं नौम्यहम्।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये व्याकरणव्याख्याता पदविभूषितानां गद्यपद्य रचनाचातुरी चमत्कृतचेतसां श्रीमनुदेव भट्टाचार्याणां मूल पाठशोधकार्येऽनुपम सहायकानां चरणकमलयोः सादरं नमनमात्रमेव करोमि।

हाथरसस्थ श्रीकृष्णब्रह्मचर्याश्रमस्य प्राचार्याणां स्वनामधन्यानां डॉ० श्री रजोमूर्ति शर्मणामनुपमं सहाय्यं प्राप्यैवाहं शोधप्रबन्धे कृतकार्यो जातोऽतस्तेषां पदपाथोजयोः शतशो नतिः।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये कार्यालय सहायकानां श्री अशोक कुमार शुक्ल

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

महोदयानामुपकारं नाहं विस्मरामि, यतो हि समये ममोत्साहवर्धनमेभिः कृतम्।

स्व० रामवृक्षत्रिपाठी महोदयानां पितामहानां एव गुलावीदेवी पितामहीनां, तथा सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये वरिष्ठसहायक कार्य रतानां पितृपादानां श्री शैलेशत्रिपाठि महाभागानां तथा श्रद्धामयी पुत्रवत्सलानां श्रीमती अन्नपूर्णाऽन्नपूर्णास्वरूपाणां पदपाथोजेषु शोध प्रबन्धं समर्प्याद्य नितरां मोमुद्यते मे चेतः।

अवसानेच ''नित्या कम्प्यूटर्स'' वाराणसी यन्त्रालये समयानुसारं मदीयशोधप्रबन्धस्य सुचारुरूपेण मुद्रणं विधायोपकर्तारं श्रीमती अनिता त्रिपाठिनां साधुवादेन भूयोभूयोऽहं सत्करोमि।

घनानन्द त्रिपाठी
(घनानन्द त्रिपाठी)
अनुसन्धाता
पुराणेतिहासविभागे
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
पञ्जीकरणसंख्या-३३८३/४९८४
दिनाङ्कः-२०-११-२००३

अग्रेसारयामि

17.1.06

Dr. GANGADHAR PANDA
Professor and Head
Department of Puranetihasa
Sampurnanand Sanskrit University
VARANASI-221 002.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विस्तृतविषयानुक्रमणिका

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अध्यायः	विषयः	पृ.सं.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रथमोऽध्यायः

प्रस्तावना

(i) पूर्वशोधविवरणम्

(ii) सन्दर्भितशोधस्यावश्यकता

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

''हनुमत्संहिता-हनुमज्जनमरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्''

प्रथमोऽध्यायः

प्रस्तावना

तत्त्वतः सम्पूर्णसृष्टौ परब्रह्मपरमात्मनोऽतिरिक्तं कस्याप्यन्यस्यास्तित्त्वं नास्ति। स्थावर-जङ्गमात्मके जगति यत्किञ्चिद् दृश्यते तत्सर्वं ब्रह्मैवास्ति[1], विश्वस्य विकासस्तस्यैव ब्रह्मणो लीलाविलासस्तदितरत् किञ्चिन्नास्ति। तदेकमेवाव्ययं सनातनतत्त्वं मेधाविनो इन्द्र-वरुण-वाय्वादि भिन्न नामभिः सम्बोधयन्ति, परन्तु तस्मिन् परन्तत्त्वे नास्त्यनेकत्वं तत्त्वतः।[2] यदा कल्पादाविदं परं चैतन्यतत्त्वमात्मानमेकाकिनमपश्यत् अनुभूतवाँश्च तदा तत्र सृष्ट्यर्थं संकल्पोदयो जातस्तदाकामयत् एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेयेति।[3] ततः स्वयञ्च बहुरुपो बभूव ततः सृष्टिक्रम; प्रचलितः।[4] साम्प्रतं प्रश्न उदेति यत्तस्य सर्वशक्तिमत; परमात्मनः कस्यापि व्यापारस्य कामना कथं जागृता जाता, यतो हि कामना आकाङ्क्षा वाऽभावग्रस्तस्य जनस्यैव शोभना प्रतीयते। तस्य सर्वशक्तिमतः परमात्मनः कस्यापि पदार्थस्य कामना विरोधाभासैव प्रतीयते। प्रश्नस्यास्य प्रत्यक्ष समाधानं साधारणमानवानां कृतेऽसम्भवमेवास्ति तथा च तार्किकाणां समक्षं लोकोत्तर रहस्यमवगन्तुं शक्तिरपि नास्ति, यतो हि तर्काणां कापि सीमा नास्ति।[5] तत्त्वं तर्क-मानव बुद्धिभ्यामगम्यमस्ति।

---

१. (क) सर्वं खल्विदं ब्रह्म (छान्दो पनिषद् ३/१४/१)
(ख) जोवो ब्रह्मैव नापरः
(ग) नेह नानास्ति किञ्चन । (कठोपनिषद् २/१/११)
२. एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति। (ऋगवेद १/१६४) ४६)
३. तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। (छान्दो, ६/२/३)
४. तदात्मानं स्वयमकुरुत। (तैत्तिरोयो २/७/१)
५. तर्काप्रतिष्ठानात् (ब्रह्मसू० २/१/११)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रस्तावना

ब्रह्मण: सनातन स्वरूप-निर्धारण सम्बन्धे वेदोक्ति वर्तते- तदमृतस्वरूपं अग्रे-पृष्ठे इतस्ततश्चाध श्चोर्ध्वं प्रसृतं मृत्यु-परिवर्तनादिविकार रहितं, नित्यसत्यं, परमानन्दघनस्वरुपमस्ति। तदेव सर्वत्र विभिन्नरुपै: प्रसृतं भूत्वा स्वकीयमस्तित्वं धार्यते। ब्रह्मैव विश्वस्य यथार्थरुपं तदेवैकमात्रमाराध्यमाकाङ्क्षणीयञ्च तत्त्वमस्ति।

एतत् समस्तदृश्यमान विश्वतत्त्वं साक्षाद् ब्रह्मत्वेनानुभवं विनाऽस्माकं जीवनं कदापि नि:श्रेयसि प्रतिष्ठितं भवितुं न शक्नोति।[१] यत एतत् दृश्यमानं चराचरं जगदुत्पद्यते तथान्ते लोकतोऽपि प्रयाणं कुर्वत्तत्रैव लीयते तदेव ब्रह्मपदवाच्यमस्ति।[२]

यथा सनक-सनन्दन-सनत्कुमार-सनातन-वराह-मीनादय: परमात्मन: सन्ति अवतारा स्तद्वत् विश्वस्य सकलं प्राणिजातमपि अंशीश्रीकृष्ण रुपपरमेश्वरस्यैवातारो विद्यते। अंशस्य कलाया वा न्यूनाधिक्येन ईश्वर देवता-मनुष्यादि प्रकाराणां विभाजनं भवति । एषु ये लोकोत्तर शक्ति सम्पन्नास्ते देवत्वेनेश्वरत्वेन वाऽभिहिता तथा च ये लौकिक बलबुद्धिभ्यां सम्पन्नास्ते मनुष्यादि जागतिक प्राणिन: कथिता:। परन्तु वासुदेव: श्रीकृष्ण: सम्पूर्णकलाभि: सम्पन्नोभूत्वा धराधाम्नि अवतीर्णो जात:।[३] तस्यैव प्रभो: श्रीकृष्णस्य घोषणा विद्यते। देहेऽस्मिन् सनातनो जीवात्मा ममैवांशो विद्यते, तथाऽयमेव प्रकृतिस्थित मन-त्वक्-रसना-चक्षु-कर्ण-नासिकादीन्द्रियपञ्चकं आकर्षति, अर्थात् जीवात्माऽयं परमेश्वरस्यैव सनातनोंऽशस्तस्यैव स्वरुपमस्ति, परन्तु माया-संयोगात्त्वगादि पञ्चज्ञानेन्द्रियैस्तथा मनसा सहलिङ्ग शरीरं धृत्वा संसारे गमनागमनं करोति।[४]

१. ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्मदक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्।। (मुण्डको० २/२/११)

२. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति।
यत्प्रत्यभिसंविशन्ति, तद् विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति।। (तैतिरीयो. ३/१/१)

३. एते चांशकला: पुस: कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्। (श्रीमद्भा १/३/२८)

४. ममैवांशो जीवत्नोके जीवभूत: सनातन:।
मन: षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।। (गी० १५/७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रस्तावना

एवमेव वैदिकं प्रतिपादनमप्यस्ति-भगवतो भिन्नभिन्न रुपाणां प्रतिच्छाया वदात्माऽस्तित्वं धारयन् प्रतीयते।[१] यदाऽऽदिदेवो नारायण: स्वोत्पादितानां पञ्चभूतानां सहाय्येन ब्रह्माण्डदेहं निर्माय तत्र स्वांशेन प्राविशत् तदा स एव "पुरुष नाम धेयो जात:।[२]

भगवान् श्रीकृष्णोऽपि वक्ति— धनञ्जय! मत्तोभिन्नं किमप्यन्यत् परम कारणं नास्ति जगदिदं समस्तं सूत्रे मणिगणा इव मयि ओतप्रोतम्।[३] अस्यैव समर्थनं कुर्वत: पुराणान्तरस्य प्रतिपादनमस्ति तत्रैवैतत् सम्पूर्णं चराचरं ओतप्रोतमस्ति तथा समस्तं जगत्तस्यैव स्वरुपमस्ति तद्भिन्नं किञ्चन्नास्ति, तदेव ज्ञात्वा मानवो मुक्तिं लभते।[४] सत्त्वगुणसम्पन्नपरमात्मनोऽवताराणां काऽपिसंख्या नास्ति। संख्यातीतास्ते।[५] अस्तु।

वर्तमान निबन्धे प्रतिपाद्य: पवनतनय: श्रीहनुमान् स्वीयमनोजवता अखण्ड जितेन्द्रियता-अतुलितबल धामता ज्ञानिष्वग्रगण्यतादि अलौकिकेश्वरीय गुणै: सम्पन्नत्वाद्देव कोटौ[६] समायाति।

हनुमान् हनूमान्वा पदं हनुमत् हनूमच्छन्दस्य प्रथमा विभक्ते एकवचनान्तरुपमस्ति। शब्दस्यास्य शब्दशास्त्रीया व्युत्पत्तिरनेकधा भवति। (१) हनु हनू वा शब्दस्याग्रे तदस्य अस्ति (पा० ५/२/५४) अर्थेऽथवाऽतिशायनार्थेऽपि तद्धितीय मतुब् प्रत्यययोगेन हनुमत् हनूमद्वा शब्दस्य सिद्धि र्भवति। शब्दोऽयं पवनपुत्रस्य-सुग्रीवसचिवस्याथवा श्रीरामदूतस्य हनूमतो बोधको वर्तते।

---

१. रुपं रुपं प्रतिरुपो वभूव तदस्य रुपं प्रतिचक्षणाय। (ऋग्वे, ६/४७/१८)

२. भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टै: पुरं बिराजं विरचय्य तस्मिन्।
स्वांशेन विष्ट: पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेव:।। (श्रीमद्भा० ११/४/३)

३. मत्त: परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय!। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।। (गी० ७/७)

४. तत्र सर्वमिदं प्रोतमोतं चैवाखिलं जगत्। तदेवेदं जगत्कृत्स्नं तद्विज्ञाय विमुच्यते।। (कूर्म०पु० २/९/१०)

५. अवतार: ह्यसंख्येया हरे: सत्त्वनिधेर्द्विजा:। (श्रीमद्भा० १/३/२६)

६. मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम्।
वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शरणं प्रपद्ये। (रामरक्षा० स्तोत्र ३३)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रस्तावना

(२) एकाक्षरकोशानुसारं ''ह'' (ब्रह्म) शब्दार्थ शिव-आनन्द-आकाश-जलादिबोधकोऽस्ति।[१] ''नु'' शब्दस्यार्थः पूजनं प्रशंसा वा विद्यते। अस्य निष्पत्ति ''णु'' धातोः क्विप् प्रत्ययस्य योगेन भवति। अनया युक्त्या निष्पन्न ब्रह्मवाचको ''ह'' तथा पूजनवाचको ''नु''=हनु=मतुप् हनुमच्छब्दोऽयं रामरुपब्रह्मणः पूजकस्याथवा भक्तरुपार्थस्य परिचायको विद्यते। (३) ''ह'' शिव-आनन्द-आकाश-जलादीनां वाचकोऽस्ति ''नु'' पूजन-प्रशंसादि बोधकोऽस्ति ''मा'' लक्ष्म्या विष्णोश्च द्योतकोऽस्ति ''न'' बल-युद्धादि वीरतासूचकोऽस्ति, एतच्छब्दार्थचतुष्टयं श्रीरामदूतमारुतौ समाविष्टमस्ति।[२] इत्थं व्युत्पन्नोपर्युक्त ''हनुमत्'' शब्दसिद्धौ त्रिधाप्रकारो युक्तियुक्तो वर्तते।

साम्प्रतं समस्येयमुत्पद्यते यत् उपर्युक्त प्रथम प्रकारतोत्पन्न हनुमच्छब्दः सामान्यतया समस्त वानर भल्लुक जातीनां ज्ञापकः सिद्ध्यति न केवलं रामदूतस्य सुग्रीव सचिवस्य पवनात्मजस्य वा यतो हि प्रतिवानरस्योर्द्धहनुः समानरुपात्मको भवति। वस्तुतः ''हनुमच्छब्दे प्रयुक्तो ''हनु हनू वा शब्दोऽयं एकविशिष्टघटनामयरहस्यस्य द्योतको वर्तते।

हनुमानयं वायुदेवस्यौरसः पुत्र स्तथाऽस्य शरीरं वज्रवत् सुदृढं गतिश्च गरुडसमातीव्रा आसीत्।[३] वायुनन्दनोऽयं जन्मत एवैतावान् तेजस्वी आसीद्यत् वाल्यावस्थायामेव सूर्यमेव फलं ज्ञात्वा तद्धृत्वा भक्षणायोत्पपात परन्तु सूर्यमप्राप्योदयगिरावपतत् तद्गिरेः शिलाखण्डोऽपरि पतनात् तद्धनुर्भग्नो जातः। तद्भग्न हनुत्वादेवायं ''हनुमान्'' नाम्ना प्रसिद्धो जातः। तद्भग्नविशिष्ट हनू रावणनगरी लङ्कायां हनुमद्द्वारा अग्निदाहस्य घटनाया अपि स्मारको विद्यते ।[४] प्रसङ्गेऽस्मिन् अगत्स्यमहर्षेः कथनमस्ति यत् अस्य पिता केसरी सुमेरुपर्वेतोपरि राज्यं करोति स्म तत्रैव

१. हः शिवे सलिले शून्ये धारणे मङ्गलेऽपि च ।
गगने नकुलीशे च रक्ते नाके च वर्ण्यते।। (एकाक्षरकोश एवं मेदिनीकोश ३३/१)

२. हर्षदेव, महाक्षपणक एवं पुरुषोत्तमदेवस्य एकाक्षरकोशः।

३. मारुतस्यौरसः श्रीमान् हनूमान् नाम वानरः। वज्रसहननोपेतो वैनतेयसमोजवे।। (वा० १/१७/१६)

४. वा० ६/२८/८-१७/

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

तत्पत्नी अञ्जना-गर्भतो वायुरस्य जन्म दाताऽभवत्। जन्म काले अस्याङ्गकान्ति र्धान्याग्रभागवत् पिङ्गलवर्णा आसीत् ।

एकदा स्व जनन्यञ्जनाऽनुपस्थितौ बुभुक्षया व्याकुलीभूय वालसूर्यं धर्तुं गमने उत्पपात। स्वपुत्रं सूर्याभिमुखं गच्छन्तमवलोक्य वायुदेवोऽपि शीतलो भूत्वा तमनुचचाल। इत्थं पितृवलादुत्पतन्नयं सूर्यसमीपमाययौ। संयोगत स्तस्मिन्नेव दिने राहुरपि सूर्यजिघृक्षुरासीत्। यदा सूर्यरथस्योपरिभागे हनुमान् राहुं पस्पर्श, तदा स पलाय्येन्द्रशरणं गत्वा स्वकष्टं श्रावयामास। राहोर्वच: श्रुत्वेन्द्रस्तं वज्रेण जघान। वज्रप्रहारेण पवनात्मजोऽयमेकस्मिन् पर्वते पपात, पतनात्तद्धनु स्त्रुठितो जात:। स्वपुत्रे आहते जाते वायुदेवोऽपि स्वगतिमवरुध्य देवै: सह समस्तं जगत् त्रस्तं चकार आहतं पुत्रं नीत्वा पवर्तगह्वरे जगाम। तदा इन्द्रादिदैवै: सह ब्रह्मा तत्राययौ तत्राहतं पुत्रं क्रोडे निधाय वायुदेवस्तस्थौ। दृश्यमिदमवलोक्य ब्रह्मदेवो वायूपरि दयां[१] कृत्वा हनूमन्तं पूर्ण स्वस्थं[२] चकार। पुन र्ब्रह्मा देवेभ्यो वरं दातुमुवाच। तदा इन्द्रस्तस्मै स्ववज्रेणावध्यत्ववरं प्रयच्छन् वज्रप्रहारेण हनुर्भङ्गादस्मै ''हनुमान्'' नाम्ना लोके समाख्यातस्यापि वरं ददौ।[३]

आयु:सीमा

हनुमत आयूरहस्य-विवेचनं कठिनमस्ति। इत्थमयं अश्वत्थामा-बलि-व्यास-हनुमान्-विमीषण-कृपाचार्य-परशुराम-मार्कण्डेय आदि अष्टचिरजीविष्वेकतमोऽस्ति[४] परन्त्वेनं हनुमन्तं चिरजीवीति कथनमत्र पर्याप्तं नास्ति, प्रत्युतैनं नित्यजीवी अजरममरमिति कथनमपि असङ्गतं नास्ति, यतो

---

१. वा० ७/३५/१४-६५।

२. वा० ७/३६/४।

३. वा० ७/३६/८/१२

४. अश्वस्थामा वलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषण:।
कृप: परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविन:।।
मार्कण्डेयमथाष्टकम् ।। (आनन्द रामायण)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हि-लंकाविजयानन्तरं हनुमान् केवलं श्रीरामे सदा सर्वदा निजनिश्चलभक्तेरेव याचनां चकार तथा श्रीरामोऽप्येनं हृदा लगित्वोक्तवान् कपिश्रेष्ठ! तथास्तु। संसारे यावत् कथा प्रचलिष्यतिमम तावत्तवापि कीर्तिरनपायिनी स्थास्यति तव शरीरे प्राणा अपि स्थास्यन्तीति, तवोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं न शक्नोम्य[1]हमिति। इत्थं यदा श्रीराम श्चिरकालं यावत् संसारे प्रसन्नचित्तो भूत्वाऽस्मै चिरकाल जीवनायाशीर्वादं ददौ, तदा हनुमान् भगवन्तमाह- यावत् संसारे भवत्पावनी कथा प्रचरिष्यति तावदहं भवदाज्ञां परिपालयन् पृथिव्यां स्थास्यामीति।[2] इन्द्रेणाप्यस्मै स्वेच्छमृत्यो राशीर्वादः प्रदतः।[3]

एकदा सीताप्रदत्तं मणिरत्नादिजटितं हारं धृत्वा हनुमान् भगवतः श्रीरामसम्मुखे बद्धकरपुटस्तस्थौ। भगवान् श्री रामोऽस्य नैष्टिकभक्ति पारवश्यात् प्रसन्नो भूत्वोक्तवान् हनुमन् ? त्वयाऽहमतीव प्रसन्नः यथेच्छं वरं याचय। त्रिलोके देवदुर्लभमपि वरं तुभ्यमहं दास्यामीति। तदाऽतीव हर्षितो भूत्वा हनुमान् भगवत्पादौ प्रणम्योक्तवान् प्रभो! भवन्नामस्मरन् मे मनो न तृप्यति, अतोऽहं निरन्तरं भवन्नाम स्मरन् पृथिव्यां स्थास्यामि। राजेन्द्र! मदीयाऽभिलाषेयमस्ति यत् यावज्जगति भवन्नाम स्थास्यति तावन्मे शरीरमपि तिष्ठत्विति।

हनुमत्प्रार्थनायां श्रीरामेणोक्तं तथास्त्विति। त्वं जीवन्मुक्तो भूत्वा संसारे सुखपूर्वकं वस।

---

१. वा० ७/४०/१५-२४।

२. यावत् तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी।
तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन्।। (वा० ७/१०८/३५-१/२)

३. सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम्।
स्वच्छन्दतश्च मरणं तव स्यादिति वै प्रभोः।। (वा० ४/१६/२८-१/२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कल्पान्ते सायुज्यं लप्स्यसे नाऽत्र सन्देह:।[१]

एभि: प्रमाणै र्ज्ञायते यदयं हनुमान् न केवलं चिरजीवी एवास्ति अपि त्वयं नित्यजीवी स्वेच्छामृत्यु स्तथाऽजरोऽमरश्च विद्यते। भगवता रामेणायं कल्पान्ते सायुज्यमुक्ते र्वरदानं लब्धवान् अतोऽस्याजरताऽमरतायां नास्ति कश्चन संशय:। जनश्रुतिभिर्ज्ञायते यदद्यापि भक्तान् हनुमान् स्वकीय नैष्ठिक भक्तोपासकेभ्य यदा कदा येन केन रूपेण दर्शनं ददाति।

भक्तेरुत्कृष्टता

पद्मपुराणीयोत्तरखण्डे भक्ते: सर्वोत्कृष्टत्वसमर्थने नारदं प्रति भगवान् उक्तवान् नारद! वैकुण्ठे, नच योगिनां हृदयेऽहं वसामि किन्तु मद् भक्ता यत्र गायन्ति तत्रैवाहं निवसामीति ये मनुष्या मद् भक्तान् गंधपुष्पादिभिरर्चयन्ति तेन यथा मम प्रीति र्जायते न तथा मत्पूजनात्। ये

---

१. रामोऽपि मारुतिं दृष्ट्वा कृताञ्जलिमुपस्थितम्।
भक्त्या परमया तुष्ट इदं वचनमब्रवीत्।।
हनूमंस्ते प्रसन्नोऽस्मि वरं वरय काङ्क्षितम्।
दास्यामि देवैरपि यद् दुर्लभं भुवनत्रये।।
हनूमानपि तं प्राह नत्वा रामं प्रहृष्टधी:।
त्वन्नाम स्मरतो राम न तृष्यति मनो मम।।
अतस्त्वन्नाम सततं स्मरन् स्थास्यामि भूतले।
यावत् स्थास्यति ते नाम लोके तावत् कलेवरम्।।
मम तिष्ठतु राजेन्द्र वरोऽयं मेऽभिकाङ्क्षित:।
रामस्तथेति तं प्राह मुक्तस्तिष्ठ यथासुखम्।।
कल्पान्ते मम सायुज्यं प्राप्यसे नात्र संशय:।। (अध्यात्म: ६/१६/१०-१४-१/२

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रस्तावना

पुराणे मत्कथां श्रृण्वन्ति किन्तु मद्भक्तगानं निन्दन्ति ते मम द्वेषिणो भवन्ति।[१]

भक्तिशब्दस्य सिद्धि र्भज् सेवायाम्' धातो स्क्तिन् प्रत्यययोगेन जायते अत: भक्ति' शब्दोऽयं सेवाया: पर्यायावाचको वर्तते तथा सेवा भक्तेश्च। श्रीमद् भागवते प्रसङ्गोऽ यमायात:। हिरण्यकशिपुना प्रह्लाद: पृष्टो यत् त्वया यदधीतं तत् सारांश; कथनीय इति। तदा प्रह्लादो भगवतो नवधाभक्तेश्चर्चा चर्चितवान्, पुन: कथयामास यदयमेव भक्तिमार्गस्य नवधा सोपान[२] इति।

पवनात्मजोऽयं हनुमान् सोपानाष्टकं पारं कृत्वा चरमे सोपाने प्रतिष्ठितोऽस्ति। भक्तिमार्गस्य चरममात्मनिवदन सोपाने प्राप्ते सति भक्तस्य द्वैतभावस्य लयो भूत्वा तत्राद्वैतभावस्योदयो जायते। भक्तो भगवति एकाकारतां जीवन्मुक्तिञ्चलभते, किन्तु वायुपुत्रो हनुमान् मुक्त्यपेक्षया भक्तिमेव श्रेयस्करीं मेने। महावीरोऽयं हनुमान् दशरथनन्दन भगवत: श्रीरामस्य तथा जनकनन्दिन्या भगवत्या जानक्या: सर्वोच्च नैष्ठिकभक्तो वर्तते। अत एव राजसिंहासनारुढ: सीतापति: श्रीरामचन्द्रोऽस्यैकान्तिकभक्त्या प्रसन्नो भूत्वा त्रिलोके देवदुर्लभं मनोवाच्छितं वरं याचयेति हनुमन्तमुक्तवान्, किन्तु हनुमान् अन्यत् किमपि न याचित्वा केवलमनपायिनीं भक्तिमेव याचितवान्। भक्तवत्सलो भगवान् श्रीराम: संकुचितो भूत्वाऽकथयत् कपिश्रेष्ठ! तवोपकारस्यैकस्यापि प्रत्युपकारं कर्तुं न क्षमोऽहमतो वयमृणिनो भवाम[३] इति। इयमेव भगवतो भक्तवत्सलता।

---

१. नाहं वसमि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च।
भद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद!।।
तेषां पूजादिकं गन्धपुष्पाद्यै: क्रियते नरै:।
तेन प्रीतिं परां यामि न तथा मत्प्रपूजनात्।।
मत्पुराणकथां श्रुत्वा मद्भक्तानां च गायनम्।
निन्दन्ति ये नरा मूढा स्ते मद्द्वेष्या भवन्ति हि।।(प०पु०उ०ख० २३/२५)

२. श्रवणं कीर्तनं विष्णो: स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्।।
श्रीमद्भा ७/५/२३।

३. एकैकस्योपकारस्य प्राणान् दास्यामि ते कपे।।
शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम्।। (वा०रा० ७/४०/२०/२३)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रस्तावना

भक्तवत्सल भगवत: पार्श्वे भक्तनां कृते किमप्यदेयं नास्ति, भगवान् नैष्ठिक भक्तानां समक्षं स्वहृदयमप्युद्घाटयति। लंका विजयानन्तरं यदा श्रीरामो राज्यभिषिक्तो जातस्तदा सोऽतिप्रेम्णा कोटिचन्द्रवद्देदीप्यमानं अमूल्यमणिरत्नादि खचितं हारं स्वप्रियतमां श्रीसीतामदात्। श्री जनकनन्दिनीसीता तद्धारं स्वकण्ठत उत्तार्य वारम्वारं स्वीयं पतिदेवं वानरांश्चवालुलोक। भगवान् श्रीराम: सीताया भक्तवात्सल्यमवगत्य तामवलोकयन्नवादीत्- हे सुमुखि! जनकनन्दिनि! त्वं यस्योपरि प्रसन्ना स्तस्मै हारं दीयताम्। तदा श्रीसीतादेवी रामसमक्षमेव तद्धारं हनुमते ददौ तं हारं धृत्वा गौरवान्वितो भूत्वा श्रीहनुमानतीव शुशुभे।[१]

श्रीरामवद्देवी जानक्यपि स्वकीयं नैष्ठिकं भक्तं हनूमन्तं आशीर्वादेन सम्मानयन्नुक्तवती मारुते! त्वं यत्र क्वापि स्थास्यसि मदाज्ञया तव पार्श्वे सर्वे भोगा उपस्थिता भविष्यन्ति। स्वोपास्यस्य कथनमुपश्रुत्य महामति र्हनुमानतिशय प्रसन्नो जातो नेत्रयोरानन्दाश्रुप्रपूर्य वारम्वारं तां प्रणमन् गम्भीर मनसा तपस्कर्तुं हिमालयं ययौ।[२] भगवत्या सीताया भक्तवत्सलता सीमोल्लङ्घनं चकार। यदा लङ्कास्थ दैत्या हनुमत्पुच्छेऽग्निं प्रज्वालयन्तदा श्रीभगवती सीता चिन्तातुरा भूत्वा अग्निं प्रार्थयन्त्युवाच- हे अग्निदेव! यदि मे पतिसेवा नैष्ठिकी, तपस्या च प्रतिष्ठिता यथा च मया विशुद्धपातिव्रत्यस्य पालनं कृतं चेत्तहि हनुमते शीतो भवेति अग्निदेवोऽयं हनुमत्पितु र्वायो: परमसखत्वात् भगवत्या: श्रीसीताया: प्रार्थनाच्च शीतलो जातस्तथा हनुमत्पुच्छं किञ्चिदपि

---

१. चन्द्रकोटि प्रतीकाशं मणिरत्नविभूषितम्। सीतायै प्रददौ हारं प्रीत्या रघुकुलोत्तम:।।
अवमुच्यात्मन: कण्ठाद्धारं जनकनन्दिनी। अवैक्षत हरीन् सर्वान् भर्त्तारं च मुहुर्मुहु:।
रामस्तमाह वैदेहीमिङ्गितज्ञो विलोकयन्। वैदेहि यस्य तुष्टासि देहि तस्मै वरानने।।
हनूमते ददौ हारं पश्यतो राघवस्य च। तेन हारेण शुशुभे मारुति गौरवेण च।।
(अध्यात्म रा० ६/१६/६.९)

२. तमाह जानकी प्रीता यत्र कुत्रापि मारुते। स्थितं त्वमनुयास्यन्ति भोगा: सर्वे ममाज्ञया।।
इत्युक्तो मारुतिस्ताभ्यामीश्वाराभ्यां प्ररुष्टधी:। आनन्दाश्रु परीताक्षो भूयो भूय: प्रणम्य तौ।।
कृच्छ्राद्ययौ तपस्तप्तुं हिमवन्तं महामति: (अध्यात्म रा० ६/१६/१५-१/२-१७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

न ददाह।[१] एतादृशमस्ति श्रीसीतारामयो र्भक्तवाल्सल्यम्।

हनुमति यौगिक सिद्धयः

अणिमादयोऽष्टसिद्धय; सन्ति प्रख्याता:।[२] परमभक्तियोगि पवनतनये हनूमति सिद्धयोऽष्टौ पूर्णतया प्रतिष्ठिता: सन्ति। आसु प्रतिसिद्धे: स्पष्टरूपं हनुमदाचरणे दृग्गोचरीभवति।

हनूमत्यणिम्ना लघिम्ना च।

सागरमुल्लङ्घ्य लंकारक्षिकां लंकिनीं पराजित्य जनकनन्दन्यन्वेषण क्रमे वायुपुत्रो हनूमान् गोस्वामितुलसीदासमतेन मसकवत्सूक्ष्मातिसूक्ष्मं रुपं धृत्वा निशायां समस्तनगर्या निरीक्षणं करोति। अतिसूक्ष्मत्वात्तत्रत्यैर्जनै र्नावलाकितो जात:। शत्रूणां कृते हनूमान् सर्वथाऽदृश्यो जात:।[३] अशोकवाटिकां गत्वा शिंशपा पल्लवे स्थिरीभूय जानकीमातुरग्रे स्वपरिचयं प्रकटयन् श्रीरामावस्थां वर्णयामास।[४]

उपर्युक्त विवेचनै रणिमालघिम्नो: सिद्ध्यो: सम्पूर्ण प्रतिष्ठाया: मारुतौ परिचयो लभ्यते।

हनुमति महिमा

सागरोल्लङ्घनकाले परीक्षाकारिण्या सुरसया सहप्रतियोगितायां मारुतिरयं स्वकीयं शरीरं

---

१. यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तप:। यदि वा लोकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमत:। (वा० रा० ५/५३/२७)
वायो: प्रियसखित्वाच्च सीतया प्रार्थितोऽनल:। न ददाह हरे: पुच्छं वमूवा त्यन्तशीतल:।। (अ०रा० ५/४/४६)

२. अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा। प्राप्ति प्राक्राम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धय:।। (अमरकोश रामाश्रमीटीका १/१/३४/११७-१८)

३. द्र० अध्यात्म रा० ५/१/२)

४. (क) द्रष्टव्य अध्यात्म रा० ५/३/३
(ख) तरु पल्लव महुँ रहा लुकाई।
करई विचार करौं वा भाई। (रामचरित मानस ५/८/१-२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

दशतः शतयोजनं यावत् वर्द्धयामास।[1] यदा हनुमता वानरसैन्यैः सह समागत्य श्रीरामः राक्षसमण्डितां लङ्कां क्षणाद् भस्मीकरिष्यतीत्युक्तं तदा-जानकी पप्रच्छ-हेकपे! त्वमतीव लघुकाय स्त्वादृश एव अन्ये वानरा अपि लघुकाया भविष्यन्ति, तर्हि श्रीरामो विशालकायै राक्षसैः सह कथं युद्धं करिष्यतीति? सीतयैतादृश्यां शङ्कायां कृतायां महावीरो मारुति स्तामाश्वासयन् स्वकीयं स्वर्णशैलाभदेहं प्रदर्श्य स्वकीयातुलशक्तेः परिचयं ददौ।[2] अस्मिन्नवसरद्वयेऽस्यक्रमशो वर्द्धमानं शरीरं विशालत्वादेवानन्ताऽऽकाशेऽपि समावेशं न प्राप। अस्मिन् प्रसङ्गद्वये हनूमति महिमासिद्धेः स्पष्टदर्शनं लभ्यते।

हनूमति गरिमा सिद्धिः

एकदा हनूमान् गन्धमादने स्वपुच्छं प्रसार्य स्थित आसीत्। तस्मिन्नेव समये बलगर्वितमागच्छन्तं भीमसेनमवलोक्य मनसि विहसन्नुक्तवान् हे अनघ! अतीव जरसत्त्वादहं आत्मानमुत्थापनेऽसमर्थोऽस्मि अतो भवानेव मम पुच्छमपसार्याग्रेगच्छत्विति तदा भीमसेनोऽयमवज्ञया सह हसन् वामहस्तेन महाकपेः पुच्छमपसारणाय प्रयत्नं चकार किन्तु तत्पुच्छं तिलमात्रमपीतस्ततो नाऽभूत्। पुनर्हस्तद्वयेनापसारणाय प्रयासं चकार ततोपीत-स्ततोनाऽभूत्।[3] अस्मादनपेक्षित पराभव कारणात्त

---

१. (क) वक्त्रं चकार हनूमांस्त्रिशद्योजनसम्मितम्।। (अध्यात्म रा० ५/१/२०)
(ख) वा० रा० ५/१/१६५)
(ग) सोरह योजन मुखतेहि ठयऊ। तुरत पवनसुत वत्तिसभयऊ।।
जसजस सुरसा वदनु बढ़ावा। तासु दून कपि रुप देखावा।।
(रामचरित मानस ५/१/४-५-१/२)

२- (क) द्र. अध्यात्म रा० ५/३/६४-१/२) (ख) कनक भूधराकार ससीरा। समरभयंकर अतिवल वीरा।। मानस० ५/१५/४)

३. विज्ञायं तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितम्। हृदयेनावहस्यैनं हनूमान् वाक्यमब्रवीत्।।
प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ!। ममानुकम्पया त्वेतत् पुच्छमुत्सार्यगम्यताम्।
सावज्ञमथ वामेन स्मयञ्जग्राह पाणिना।
न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः।।
उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम्।
नोद्धर्तुमशकद् भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः।। (महाभारत १४७/१५-१६-१९,२०)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मवगत्य भीमसेनो लज्जावनतो भूत्वा क्षमायाचनां कृतवान्। उपर्युक्तप्रसङ्गे हनूमति गरिमा सिद्धेः पूर्णपरिचयोऽपि प्राप्यते।

हनूमति प्राप्तिः सिद्धिः

प्राप्ति सिद्धौ सिद्धायां साधको योगी वाच्छितं पदार्थं लभते। श्रीसीताया अन्वेषणक्रमे अनेके वानरा श्चतुर्दिक्षु प्रेषिता:। तेषु मारुतिरप्यन्यतम आसीत्। अस्मिन् एकमात्रं निष्कपट भक्तिपूर्णाऽभिलाषा आसिन्मातु: साक्षात्कारस्य। परिणामतो लंकागमनानन्तरं किञ्चित्क्षणानतरमेवाशोकवाटिकायां जनकनन्दिन्या मातुरभिलषित दर्शनमकस्मादनेन कृतम्, दर्शनानन्तरं कृतकृत्यश्च जात:।[१]

हनूमति प्राकाम्यसिद्धिः

प्राकाम्य सिद्धौ सिद्धायां साधको यस्य कस्यापि वस्तुनो वाञ्छति तदचिरमेव लभ्यते। भक्तहनूमत आन्तरिकी आकाङ्क्षा अनपायिनी भक्तेरुपलब्धिरासीत्। तदनुसारं सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीरामोऽपि भक्तवरायाभिवाञ्छितं वरं प्रदायापि स्वात्मानं पूर्णकृतार्थं न मेने।[२]

हनूमति ईशित्व सिद्धिः

वायुपुत्रो हनुमानयं श्रीरामस्य वानरऋक्ष-सैन्य-सञ्चालक: सफल सेनानायक आसीत्। सहैव भक्तोप्यासीत् अत एव ईशित्वसिद्धे: प्रतिष्ठितं रुपं महावीरे साक्षात् दृग्गोचरी भवति।

हनूमति वशित्वसिद्धिः

वशित्व सिद्धौ प्रतिष्ठितायां सत्यां जने आत्मजयित्वं स्वतएव सिद्ध्यति। हनूमानयम-खण्ड ब्रह्मचारी पूर्णजितेन्द्रियश्चासीत्।[३] अत एवात्र अतुलित वलधामता सदा सर्वदा सन्निहिता आसीत्।

१. अध्यात्म रा० ५/२/९-११।

२. द्र० पादटिप्पणी २४ तथा २७/

३- द: पादटिप्पणी १५।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

हनूमति बलपुरुषार्थौ

मारुते शरीरिक मानसिक- आत्मिक बलस्येयत्तानासीत् । स देव-दानव-मानवादि समस्त प्राणिभ्य अजेय आसीत्। स कदापि केनापि पराजितो न जातः। न चाहतोऽभूत्। यद्यप्येकदा मेघनाद एनं ब्रह्मपाशेन वबन्ध, किन्तु तत्र बन्धने किमपि विशेषकारणमासीत्। यदा मेघनादोऽस्योपरि ब्रह्मप्रदत्तममोघमस्त्रं चिक्षेप, तदा तस्मिन् काले ब्रह्मास्त्रस्य महत्व-स्थापनार्थ स्वयं हनुमान् ब्रह्मास्त्रेण बद्धो जातः। बन्धनेऽपि कारणद्वयमासीत्। (१) ब्रह्मास्त्रे विफले जाते जगत्स्रष्टु र्ब्रह्मणो महिमा नष्टप्रायोऽभवत्।[१]

द्वितीयं कारणमिदमासीत् यत् तेन बन्धनेन रावण समीपं गत्वा तन्नगर्या दाहकारणम्। हनूमतो बल-बुद्धि पुरुषार्थानामन्तोनासीत्। जगति तद्गतिः केनापि ज्ञातुं न शक्यते न च सीमाबन्धनाय शक्यते।[२] जाम्ववत आदेशानुसारं हनूमान हिमालयात् औषधियुक्तं पर्वतं आनीतवान् तत्रत्योषधिप्रयोगतो मूर्च्छिताः श्रीरामलक्ष्मण वानराश्च स्वस्थाः जाताः। पश्चात् पुनरपि तं पर्वतं तत्रैव स्थापितवान्।[३] लक्ष्मणे मूर्च्छिते सति श्रीरामो विललाप तदा सुषेणादेशानुसारं हनुमानयं पुनरपि औषधियुक्तं पर्वतं आनीतवान् तत्रत्यौषधिप्रयोगतो लक्ष्मणः स्वस्थोऽभवत्।[४] अस्य बलं कालसमानमस्ति। अस्मादेव कारणादस्य समक्षं कोपि विरोधी स्थातुं न शक्यते स्म।[५] अनेनानेके राक्षसा हताः।

---

१. ब्रह्म अस्त्र तेहि साधा कपि मन कीन्ह विचार। जौ न ब्रह्मसर मानउं महिमा मिटइ अपार।।
(रामचरित मानस ५/१९)

२. गतिं हनूमतो लोके को विद्यात् तर्कयेतवा। (वा०रा० ६/९/११)

३. वा० रा० ६/७४/२६,

४. वा०रा० ६/१०१/३०

५. लोकक्षयेष्वेव यथान्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् (वा० रा०३६/४८

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

तन्त्रवाङ्मये श्री हनूमान्

तन्त्रवाङ्मयेऽपि हनूमतः सादरं स्मरणं कृतमस्ति। तत्राऽयमेकमुखत्वेन पञ्चमुखत्वेनैकादशमुखत्वेन च समुपवर्णितोऽस्ति। सात्विक प्रकृतौ सत्यामपि तांत्रिकोपासाना पद्धत्या पुरश्चरणे कृतेऽयं शान्ति-वशीकरण-स्तम्भन-विद्वेषण-उच्चारण-मारणादि षट्कर्मस्वपि सिद्धिं प्रददाति। परन्तु षट्कर्मभिरत्र काम-क्रोध लोभ-मोह-मद-मात्सर्याद्यान्तरिक शत्रव एवाभिप्रेताः सन्ति। न वाह्य सामाजिक शत्रवः। (बृहज्जयोतिषार्णवधर्म स्कन्धान्तर्गत हनुमदुपासनादि ग्रन्थेषु हनुमत् कवच-स्त्रोत्र-सहस्रनाम-कल्प-पटल-ध्यानाद्यनेकक्रियाणां साङ्गोपाङ्ग विवरणमुपलभ्यते। यासां पुरश्चरणे सिद्धेऽन्यदेवताऽपेक्षया हनूमतः साक्षाद्दर्शनं शीघ्रमेव जायते। आपन्न-प्रपन्नजनानामाकस्मिकभयसंकटादिकं स्मरणमात्रेणैव शीघ्रं पलायते। साम्प्रतमपि एतादृशसाधकानामभावो नास्ति। प्रस्तावनाया उपसंहरणे एतदेव ज्ञातव्यमस्ति यत् भगवतः श्रीरामस्य साहाय्यभूता हनूमदादि वानरा देवांशैरुत्पन्नत्वादेवातुलित पराक्रमवन्तः सर्वत्राजेया आसन्।

त्रेतायुगे चक्रवर्ति सम्राट् महाराजदशरथस्य पुत्रेष्टि यज्ञे आमन्त्रिता ब्रह्म-विष्णु महेशादयः समस्ता देवा उपस्थिता आसन्। देवै र्ब्रह्मणोऽग्रे रावणस्यात्याचार सम्बन्धे निवेदनं कृतम्। ततो ब्रह्मोवाच-रावणायाहं देवदानवादिभिरवध्यत्वस्य वरं दत्तवान्। तदा देवैः प्रार्थितो भगवान् विष्णु र्दशरथगृहे पुत्रत्वेनोत्पन्नाय देवप्रार्थनां स्वीचकार।[१] ततो ब्रह्माज्ञया समस्तदेवा अपि अप्सरस्सु किन्नरीषु च निजतुल्यान् पराक्रमवतः पुत्रानुत्पादयामासुः।[२] अस्यैवोपक्रमे रुद्रावतारस्याञ्जनेयस्य प्राकट्यो जातः।

---

१. वा०रा० १/१५/४-४३

२. वा०रा० १/१७/२-८।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पूर्वशोधविवरणम्

(i) पूर्वशोध विवरणम् -

अस्माकं शोधप्रबन्धस्य संक्षेपिकायामिदं निर्दिष्टमस्ति यत् संस्कृतवाङ्मये रचिता ग्रन्था मूलरुपेण ताम्रफलकेषु प्राचीनभित्ति प्रस्तरेषु भूर्जपत्र ताड़पत्र कर्गदपत्रेषु च लिखिता आसन्। तेषु कतिपयानां प्रकाशनं जातम्। अपरे इदानीमपि विभिन्नेषु पाण्डुलिपि ग्रन्थालयेषु सन्ति सन्निहिता:। संरक्षणाऽऽभावत्ते पाण्डुग्रन्था नष्टप्राया भवन्ति। पाण्डुग्रन्थानामुपरि शोधकार्यं तथा प्रकाशनमतीव महत्त्वपूर्णमस्ति।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सरस्वतीभवनं भारतस्याऽभूतपूर्व रिक्थमस्ति। अस्य पाण्डुग्रन्था अत्यन्त दुर्लभा: सन्ति। विद्यमानेषु पाण्डुग्रन्थेषु पुराणविषयेषु सन्ति नैके पाण्डुग्रन्था:। तेषु ग्रन्थेषु अप्रकाशितपाण्डुग्रन्थद्वयं हनुमदुपरि वर्तते। अयमारम्भो शुभाय भवत्विति विचार्य एतयो र्द्वयो: पाण्डुग्रन्थयो रुपरि शोधकार्यं समपादनीय मितिविदुषां विचारार्थमेव निबन्धो विधीयते।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

(ii) सन्दर्भित शोधस्यावश्यकता

श्रीमद् वाल्मीकीयं रामायणमेकं महत्वपूर्णं ऐतिहासिकं ग्रन्थरत्नमस्ति, यच्च मानवजीवनाय धर्मशास्यवद्धर्मं प्रबोधयति। अत्र कतिपयानि पात्राणि सन्ति प्रतिविम्बितानि- यथा, लक्ष्मण-भरत-शत्रुघ्न-विश्वामित्र-सुग्रीव-विभीषणादय:। किन्तु श्रीरामो माता श्री सीताचास्य प्रधानपात्र द्वयमस्ति। आभ्यामेव श्रीहनुमानपि प्रधानत्वं भेजे। अञ्जनीदेव्या पुत्रात्वादेवास्य आञ्जनेय इति नाभधेयो जात:। मरुतस्यार्थोऽस्ति वायुस्तत्पुत्रत्वादे मारुतिरित्युच्यते। श्रीरामावतारं पूर्णं सफलंञ्च कर्तुं रामायणे श्रीहनुमानयं प्रधानपात्रत्वेन परिलक्ष्यते। अयं रामायणस्यैक: प्रधानपात्रभूतोऽस्ति येन भगवतो रामस्यापहृत सीताया: सन्देशं प्रदाय रावणसंहारकार्ये पूर्णसाहाय्यं कृतम्। किं बहुना श्रीमन्मारुतिपात्रं विना रामायणं रामायणमेव नाभवत्। श्रीहनुमानयं न केवलं शारीरिकबलसम्पन्न अपितु बुद्धिबल सम्पन्नोऽप्यासीत्। यदि तद्बलं शरीरमात्रमेव सीमितं भवेत्तदा तज्जीवने युद्धमेव युद्धमवशिष्टं स्यात्। मारुतिरयं बुद्धिबलसम्पन्नश्चातुर्यपरिपूर्ण: प्रतिभावान् समर्थश्चास्ति,य: समयानुकूलं सन्दर्भानुसारं भाषणंकृत्वा स्वकार्ये साफल्यं भजते। उदाहरणार्थं-सीतान्वेषणे अशोकवाटिकायां गत्वा स्वागमनप्रयोजनमभिव्यञ्जनाय यथा बौद्धिक प्रतिभाया उपयोगं चकार तदर्थं प्रबल प्रमाणं विद्यते।

एतादृशो महावली उत्पाट्यपर्वतानयनकारी मारुति र्निज प्रभुश्रीरामसम्मुखं बद्धकरपुटो नतमस्तको भूत्वा भक्तिभावेन स्थितो भवति। तेन श्रीरामभद्रस्य शरीरेण मनसा बुद्ध्या च महासेवा कृता। तत्प्रतिफल रुपे दानाय कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थस्योदारदातु: श्रीराम चन्द्रस्यापि पार्श्वे किमपि नासीदत एवोक्तं तेन—

> एकैकस्योपकारस्य प्राणान् दास्यामि ते कपे! ।।
> शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयमिति ।।

यो नि:स्वार्थभावेन सेवते तन्मनस: पवित्रता भवति सहैवात्म साक्षात्कारोऽपि भवति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

एतदेव तत्प्रतिफलम्। अत एव यो निरन्तरमात्म-साक्षात्कारं कृत्वाऽहर्निशं श्रीरामध्याने मग्नो भवति स चिरंजीवी जायते श्रीहनुमद्विषये श्रीमदाद्य शंकराचार्येण ''हनुमत्पञ्चरत्न नामकं श्लोक पञ्चकं रचितं, तत्रैकः श्लोकोऽस्ति—

दूरीकृतसीतार्तिः प्रकटीकृत रामवैभव स्फूर्तिः।
दारितदशमुख कीर्तिः पुरतो मे भातु हनूमतो मूर्तिः।।

अर्थात् श्रीरामनाम स्मरणमहिम्नैव हनूमान् मातुः सीतायाः दुःखं दूरीचकार, श्रीराममहिमानं प्रसारयामास श्रीरामवैभवं प्रकटीचकार श्रीरामनाम जपमहिम्ना समुद्रोलनङ्घनं चकार तथा चान्ते समुद्रे सेतुं निर्माय सुगमतया सेनया सह लंकां प्रविवेश, रावणस्य कीर्तिपताकाञ्च ध्वस्तीचकार, स हनुमान् मे पुरः स्फुरत्विति।

उपर्युक्त महत्वपूर्ण घटनाऽऽधारे श्रीरामनाम स्मरण महिमा स्पष्टरुपेण प्रतिभासते। साधारणतया उपासका या या मूर्तीः उपासन्ते तत्तन्नाम जपेनानुष्ठानेन वा तत्सम्बन्धित देवानां साक्षात्कारं कुर्वन्ति। किन्तु हनुमतः प्रणाली पृथगेवास्ति। मारुतिरयं श्रीरामनामातिरिक्तमन्यजपादिकं न स्वीकरोति श्रीराममन्त्र एव तत्सर्वस्वमस्ति। एतन्महन्महिमाकारणादेव स दशकण्ठयशो धूलिसाच्चकार। अस्माकमपीयं कामना वर्तते यदेतादृश महिमापूर्णो हनुमान् सदैवास्माकं पुरतः स्फुरत्विति। सहैवेयमप्याकांक्षा वर्तते यत् सर्वे सज्जना प्रार्थनां कुर्यु स्तथा स्वजीवने हनुमत्साक्षात्कारस्याहोभाग्यं प्राप्नुयुः। कश्चन कस्याप्येकस्यदेवस्याराधनयैकं फलमेव प्राप्तुं शक्नोति, किन्तु हनूमदाराधनया जनो बुद्धि-बल-कीर्ति-धीरता-निर्भीकता-आरोग्य, सुहढता-वाक्पटुतादि समस्तं फलं लब्धुं शक्नोति। उक्तञ्च—

बुद्धिर्वलं यशो धैर्य्यं निर्भयत्वमरोगता ।
सुदार्ढ्यं वाक्स्फुरत्वञ्च हनुमत्स्मरणात् भवेदिति ।।

एतस्मादेव कारणादस्य सन्दर्भित शोधस्यावकता विद्यते। अन्यच्च भगवता रामचन्द्रेण किं सन्देशं दत्वा मारुतिः सीता समक्षं प्रेषितः एतत्तु केनापि न ज्ञातमासीत्। यदीदं प्रकटीक्रियेच्चेत्

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमद्द्वारैव सन्देश:प्रषितस्तदाऽन्ये वानरा; स्वकार्ये उदासीना भवेयु स्तथा निजाऽयोग्यतां विचार्य सैन्यसंग्रहेऽपि उत्साहहीना भवेयु: परन्तु स्वस्वामि मन्त्रं सन्देशञ्च गोपनायाद्भुत क्षमता महावीरे एव दृष्टा। सहैव स्मृतिरप्येतादृशी यत् करुणानिधानस्य रघुनन्दनस्य सन्देशं तस्यैव शब्देषु यथावत् कथितमासीत्—प्रेमतत्त्वं श्रीराममन एव जानाति तथा च तन्मनः सीता पार्श्वे एव वसति। तथ्यतः सेवकस्य स्मरणशक्तिः कीदृशी भाव्या, तस्या एकोऽयमनुपमोऽस्ति आदर्श:।

सेवकस्य कर्तव्यमिदमस्ति यत् स्वामिनः कार्यसिद्धिं विना स्वयं कस्यापि सेवा न स्वीकरणीयेति, एतदपि मैनाक प्रसङ्गे स्पष्टीभवति। रामकाज कीन्हें विनुमोहि कहाँ विश्राम) इयमेका अमरा वाणी वर्तते। नागमातु र्मुखतो आत्मानं द्विर्गुणितं निर्माणं अतिशये तन्मुखे बृहदाकारे जाते लघु रुपेण तत्र प्रविश्य निर्गमनं एतन्महद् बुद्धि कौशलमस्ति। स्वर्णलंकिन्याः प्रलोभने निर्लोभस्तद्भय प्रदर्शने निर्भयश्चैतत् सेवकस्याद्भुतं धर्मदर्शनमस्ति।

शत्रुनगर्यां प्रवेशानन्तरं केवलमाज्ञापालनमात्रमेव विधाय प्रत्यागमनमेतावन्मात्रं सेवकस्य कर्तव्यं न भवति। अद्ययावत् शत्रुरसावधानो वर्तते-तस्य यन्त्र-मन्त्र-तन्त्रादयो न सन्ति गुप्ताः। हनूमत; प्रतिभया तस्मिन् काले श्रीविजयार्थं यावन्तो मार्गा आसन् ते सर्वे प्रशस्ताः कृता यन्त्रो धवस्तः कृतः ब्रह्मास्त्रादि मन्त्रज्ञानं स्पष्टं जातं, शासनतन्त्रो भयग्रस्तोऽभवत् सैनिकानां हृदये व्याकुलता समुत्पन्ना। यदि श्रीरामस्यैको गुप्तचर एतावान् प्रभावशाली विद्यते तर्हि स तत्सैन्यं च कियत्सामर्थ्यशाल्यभविष्यदिति, तत्क्षमताया पारावारं पारंगन्तु कः शक्नोतीति। शत्रूणां हृदये भयस्यास्य सञ्चारकरबलबुद्धिनिधानस्य पवननन्दनस्यैव सामर्थ्यमस्ति नान्यस्य। मारुतौ प्रतिभया सह शान्तिः बुद्ध्यासहाज्ञापालनम्, स्मृत्यासहगोपनम् शारीरिकपुष्ट्या सह ब्रह्मचर्यम् बलेन सह नियन्त्रणम् तथा च जीवनस्यैक-मात्रोद्देश्यं भगवतो रामचन्द्रस्य सेवैवासीत्।

किं बहुना हनुमति सदाशिवस्यानुग्रहः हिरण्यगर्भस्य सत्यसंकल्पता, विष्णोः पालिनी

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

शक्तिः ब्रह्मणः समता, रुद्रस्य संहारशक्तिः तथाऽहंकारमुक्तो ब्रह्मभावोऽत्यन्त स्फुटत्वेन दरीदृश्यते। अत एवास्य प्रतिकार्यं हितभावपरिपूर्णमस्ति। यथोक्तम्—

स्वं कर्तव्य किमपिकलयँल्लोक एव प्रयत्ना-
न्नो पारार्थ्यं प्रति घटयते कांचन स्वात्मवृत्तिम्।
यस्तु त्यक्ताखिलभवमलः प्राप्त सम्पूर्णबोधः
कृत्यं तस्य स्फुटमिदमियल्लोक कर्तव्यमात्रम्॥

अर्थात् यो मानवो लोकव्यवहारे सप्रयत्नं स्वार्थपूर्तये कर्तव्ये व्यापृतो भवति स परोपकारार्थं स्वशक्तिवृत्तीनां तथ्यत उपयोगं कर्तुं न शक्नोति। परन्तु यः सत्पुरुषः सांसारिकं समस्तं मानं परित्यज्य स्वपूर्णताबोधं लब्धवान् तस्य हृदये चित्स्वभावशात् यस्या इच्छाया उदयो जायते, स केवलं लोकोपकारदृष्टया यत्कर्तव्यं तदर्थं भवतीति, एतत् सर्वं अत्यन्तं स्पष्टीभवति।

साम्प्रतं पर्यावरण विभीषिका सुरसावत् विकारालं मुखं व्यादाय सकलं जगदिदं उदरसात्कर्तुं प्रयत्नशीला दृश्यते। हनुमतो रविभक्षण चरिते आकशीय पर्यावरणस्य निराकरणं च्छायाग्रहिणी वध चरिते जलीय पर्यावरणस्य निराकरणं, लंकादाह चरिते भौमिक पर्यावरणस्य निराकरणं सुग्रीवसाचीव्ये आतंकवादस्य निराकरणम् हनुभङ्गचरिते वायवीय पर्यावरणस्य निराकरणम्, युद्धे रघुनाथ साहाय्ये अनलीय पर्यावरणस्य निराकरणम् अशोकवाटिका भङ्गे वनस्पतीय पर्यावरणस्य निराकरणादिकं स्पष्टतया परिलक्ष्यते।

उपर्युक्तैः समस्तैः कारणैः सन्दर्भित शोधस्य महती आवश्यकता विद्यते। केवलं लोकोपकारस्य साक्षाद्विग्रहवतो हनुमत श्चरितस्य परिशीलेन समस्तानां समस्यानां समाधनमैकत्रैव भवितुं शक्नोत्यस्मादपि कारणात् सन्दर्भित् शोधस्य महत्यावश्यकता वर्तते।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

द्वितीयोऽध्यायः

(i) रामायणे हनुमत्सन्दर्भः

(ii) हनुमत्पूर्वजन्मवृतान्तः

(iii) शिवस्य अवताररूपो हनुमान्

(iv) हनुमत्परिवारः

(v) अन्यपुराणेषु हनुमत्सन्दर्भः

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

"हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्"

द्वितीयोऽध्यायः

(i) रामायणे हनुमत्सन्दर्भः

अस्यां परमपावनायां भारतभूमौ लब्धजन्मा धर्माभिमानी नास्ति कोऽपि जनो यो श्रीमद्रामायणं न जानीयादवश्यमेव जानाति सहैवास्य प्रतिपाद्यं मर्यादापुरुषोत्तमस्य श्रीरामस्य पावनं चरितमपि न्यूनाधिकरुपेण जानात्येव। ग्रन्थरत्नोऽयमस्माकं मार्गदर्शकोऽस्ति। श्रीरामचरितमस्माकं कृते आदर्शः। अस्माकं समस्तसंस्कारेषु आचरणेषु च रामायणस्यैव प्रभावो वर्तते।

अस्माकं भारतीया जनन्योऽस्मान् रामकथामेव श्रावयन्ति। कीर्तनकारिणोऽपि श्रीरामस्य भजनं गात्वा जनानानन्दसागरे निगम्नान् कुर्वन्ति। कथावाचका अपि महनोहरां रामकथां कथयन्तः श्रावयन्तः स्वकीयं श्रोतॄणाञ्च जीवनमुज्जवलं विधातुं सफलं प्रयत्नं कुर्वन्ति। एकस्मिन्नेव रामायणे माता-पित्रोः पतिपत्न्योः पितापुत्रयोः सहोदरबन्ध्वोः राजा-प्रजयोः सर्वयोः स्वकीयं अन्यान् प्रति कर्तव्यार्थं यत् शिक्षणीयं तत्सर्वंमुपलभ्यते। यद्यपि श्रीरामायणस्य प्रधाननायको मर्यादापुरुषोतमो भगवान् श्रीरामैवास्ति तथाप्यस्मिन, सुन्दरकाण्डतः श्रीरामभक्त हनुमतो चरित्रचित्रणमद्भुतमतिविस्तरं लभ्यते। रामायणे काण्डसप्तकमस्ति। अस्य चतुर्थ किष्किन्धाकाण्डस्यारम्भ एव हनुमानायाति। तत्रास्य गुणानां परिचयो लभ्यते।

श्रीरामचन्द्रः स्वयमेव वक्ति- ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेदादीनां शिक्षां विना कोऽपि जनो एतादृशं वार्तलापं कर्तुं न शक्नोति-एतादृशीं श्रेष्ठां भाषणकुशलतां प्राप्तुं न शक्नोति। तात्पर्यमिदमस्ति यत् श्रीहनुमानयं समस्तविद्यासु पारङ्गतः।[१]

---

१. नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः।
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम्।। (वा०रा० ४/३/२८)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

इत्थं किष्किन्धाकाण्डत आरम्य युद्धकाण्डे वर्णित श्रीरामचन्द्रस्य पट्टाभिषेकपर्यन्तं प्राय: प्रतिप्रकरणे मारुतिरयं प्रधानत्वेन विराजते। अस्य कथां विना रामायणमिदमपूर्णमिव भवेत्। एनं वयं रुद्रावतारं मन्यामहे 'रुद्रमूर्तये नम:' इत्युक्त्वा पूजयामश्च। अस्य स्मरणादेव बुद्धि-बल-यशो-धीरता, निर्भयता, आरोग्यता, सुदृढता-वाक्पटुतादयो लभ्यन्ते[१]—

भगवदतारस्वरुपस्य भगवतो हनूमत: स्वतन्त्रोपासना पद्धति वर्तते। एतदनुमारं कृतेऽनुष्ठाने इष्टप्राप्ति र्भवति आत्मा च तरति।

कस्यापि व्यक्तित्व-स्वभाव-बल-पौरुषादीनां परिचयोपलब्धये तद्विषये स्वस्य कथनं, तत्कालीन व्यक्तीनां वर्णनं, तद्विरोधीनां कथनादय: प्रधानसाधनानि मन्यन्ते। अनया दृष्ट्या हनूमद्विषये विचारे कृते तस्य लोकोत्तरं स्वरुपं प्रकटीभवति।

ऋक्षराजो जाम्ववान् वक्ति हनूमन्!। त्वं वानरराजस्य सुग्रीवस्य समोऽसि न केवलमेतावन्मात्रमपि तेजसा वलेन च रामसमो लक्ष्मणसमश्चासि। गुरुडस्य पक्षद्वये यावद्वलं तव बाहुद्वये पराक्रमश्चास्ति। अतस्तव विक्रमो बलञ्च ततो किञ्चिदप्यूनो नास्ति। हे वानरश्रेष्ठ! ते वल-बुद्धि-तेजो सत्वादयश्च समस्त प्राणिषु विशिष्टोऽर्थात् अधिकोऽस्ति। तथापि कथं त्वमात्मानं नावबुध्यसे।[२]

जाम्बवतो वचनमिदं हनूमतो बल-बुद्धि-तेजो सत्वादीनां विषये महत्वपूर्णं चित्रमुपस्थापयति।

वानराज: सुग्रीवो वक्ति— हे वानरश्रेष्ठ! पृथिव्यामन्तरिक्षे गगने देवलोके जलादिषु च

---

१. बुद्धिर्बलं यशो धैर्य्यं निर्भयत्वमरोगता। सुदार्ढ्यं वाक्स्फुरत्वं च हनुमत्स्मरणाद् भवेत्।। (आ०रा० १३/१६)

२. हनूमन् हरिराजस्य सुग्रीवस्य समोह्यसि। रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च वलेन च।।
पक्षयोर्यद् वलं तस्य भुजवीर्यं बलं तव। विक्रमश्चापि वेगश्च न ते तेनापहीयते।।
वलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुंगव।।
विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे।। (वा०रा० ४/६६/३, ६-७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

तव कुत्रापि गति-भङ्गो नास्तीत्यहमवलोकयामि। त्वया सदेवाः सगन्धर्वा सनागनरदेवता ससागरधराधरा सर्वलोकाः सन्ति ज्ञाताः। हे महाकपे! गतौ तेजसि वेगे लाधवे त्वं स्वकीय पितृतुल्योऽसि। भूतले तेजसा न त्वत्समो कोप्यस्ति हे वीर! हे नीतिज्ञ! त्वय्येव वलं बुद्धिः पराक्रमश्चास्ति अत एव यथा सीतोपलभ्यते तथा त्व विचारयेति[१]—

महर्षि अगस्त्यं प्रति श्री राघवेन्द्रोऽप्याह— यद्यपि रावणवालिनो रतुलमासीद् बलम् तथापि हनूमता समं द्वाविमावपिनास्तामित्यहं मन्यें सौर्य्यं दक्षता वलं धैर्य्य प्राज्ञता सनयकार्य-साधनं पराक्रमः प्रभावादयो गुणा हनूमति सदा विराजन्ते। सीतान्वेषण संलग्ना वानरा समुद्रं वीक्ष्य यदा कातरा जातास्तदा महावीरो हनूमाँस्तान् समाश्वास्य शतयोजनं समुद्रं लङ्घयामास। पुन र्लंकारक्षिकां पराजित्य रावणान्तःपुरं ददर्श सीतान्वेषणञ्च तया सह वार्तां कृत्वा तामाश्वासयामास। पुन र्महावीरो हनुमानेकाक्येव रावणसेनापतीन् मन्त्रिपुत्रान् किंकरान् रावणसुतम क्षयमवधीत्। पश्चाद् ब्रह्मास्त्रबन्धनाद्विमुक्तो भूत्वा रावणेन सह वार्तां कुर्वन् तं भर्त्सयामासाग्निनेव लङ्कापुरी तेन भस्मीकृता। युद्धसमये यथा हनुमता कार्यं कृतम् तथा काल शक्र विष्णु वित्तपादीनामपि न श्रूयते। हनूमतो बाहूवलैनेव यथा लंका सीता-लक्ष्मण-राज्यं मित्रं बान्धवाश्चाधिगता। किमधिकं

१. न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये।
नाप्सु वा गतिभङ्गं ते पश्यामि हरिपुंगव!।।
सासुराः सहगन्धर्वाः सनागनरदेवताः।
विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः।।
गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे!।
पितुस्ते सदृशं वीर! मारुतस्य महौजसः।।
तेजसा वापि ते भूतं न समं भुवि विद्यते।
तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचिन्तय।।
त्वय्येव हनुमन्नस्ति वलं बुद्धिः पराक्रमः।
देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डितः।। (वा०रा० ४/४४/३.७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ब्रूमो वयं यदि सुग्रीवसखा हनूमान् नाभविष्यत्ततदा तत्साहाय्यं न लभ्येच्चेत्तर्हि सीताया अन्वेषणमसम्भवमेव भवेत्।[१]

हनूमान् लङ्कायां रावणान्तःपुरे गत्वा तत्रत्यं दृश्यमवलोक्य विमृशति— रावणान्तः पुरे प्रसुप्ताः स्त्रियो मया दृष्टाः कार्यमिदं मदीयं धर्मकार्यं न लोपयेत् इत्यादि। पुनः स्वयमस्य समाधानं कुर्वन् कथयति, यद्यपि रावणस्त्रियो मया दृष्टास्तथापि मे मनसि कोऽपि विकारो न जातः। समस्तेन्द्रियाणां शुभाशुभप्रवृत्तिषु मन एव प्रधान कारणं भवति तथा मे मनः सदा

१. अतुलं बलमेतद् वै वालिनो रावणस्य च।
न त्वेताभ्यां हनूमता समं त्विति मति र्मम।।
शौर्य्यं दाक्ष्यं बलं धैर्य्यं प्राज्ञता नयसाधनम्।
दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम्।
समाश्वास्य महाबाहु र्योजनानां शतं प्लुतः।।
धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तः पुरं तदा।
दृष्ट्वा सम्भाषिता सीता ह्याश्वासिता तथा।।
सेनाग्रगाः मन्त्रित्पुत्राः किंकरा रावणात्मजः।
एते हनूमता तत्र एकेन विनिपातिताः।।
भूयो बन्धाद् विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम्।
लङ्का भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी।।
न कालस्य न शक्रस्य न विष्णो र्वित्तपस्य च।
कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमतः।।
एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणाः।
प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि वान्धवाः।।
हनूमान् यदि मे न स्याद् वानराधिपतेः सखा।
प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान् भवेत्।। (वा०रा० ७/३५/२-१०)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विकारशून्यं एवासीत् अतोऽत्र धर्मलोपस्य कोऽपि प्रसङ्गो नोदेति उक्त्याऽनया हनूमतः परमयोगित्वं सिद्ध्यति।[1]

हनूमन्तं वीक्ष्य रावणोऽपि वक्ति— तदद्भुतं पराक्रमं जानन्नहमेनं वानरमात्रं न मन्ये। प्रतीयते यदिन्द्रादिदेवै स्तपोवलेन वानररुपंविधायैवायमस्माकं वधाय प्रेषितः। हे सेनापतयः। युष्माभिरस्यापमानं न करणीयम् यतो ह्ययं अतिधीरो पराक्रमशाली च। मया वालीसुग्रीवादयोऽपि दृष्टा किन्तु वानरस्यास्य मति तेजो पराक्रमति वलं उत्साहादिषु तेषां तुलना अशक्या एव।[2]

अयं वानराकारे कश्चन महान् बलशाली अलौकिक पौरुष सम्पन्नः प्राणी विद्यते। इत्थं रावणतुल्यो दुर्दान्त शत्रुरपि हनूमता आन्तरिक रुपेण भयाक्रान्तोऽभवत्। अत एव हनूमतो दिव्यतायां न कोऽपि सन्देहलेशो भवितुमर्हतीति।[3]

समस्त जागतिकजनानां कृते 'सागरःसागरोपमो' 'भवेत् किन्तु हनुमत्कृते गोखुरवन्नगण्योऽस्ति। देव-दानव-मानवानां कृते समस्ता राक्षसा भीमकायाः भीमकर्माणो भीमदर्शना भवेयुः किन्तु हनुमत्कृते मशकवदेव सन्ति। स स्वयं वक्ति—

अभितो राक्षससैन्यावृतोऽहं राक्षसबलं पूर्णतया मर्दनेऽहं समर्थस्तथा सहस्त्रराक्षसान् वधेऽपि

---

१. परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम्।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति।।
नहि मे परदाराणां दृष्टि र्विषयवर्तिनी।
कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः।
न तु मे मनसा किञ्चित् वैकृत्यमुपपद्यते।।
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने।
शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम्।। (वा०रा० ५/४/३८-३९,४१-४२)

२. न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् (वा० रा० ५/४६/६)

३. महासत्वमिदं ज्ञेयं कपिरुपं व्यवस्थितम्। (वा० रा० ५/४६/१४)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

समर्थोऽस्मि, एकाकी एवैतेषां कृतेऽहं पर्याप्तः।[१]

स्वयं रावणोऽपि लङ्कादाह काले हनूमन्तं वीक्ष्य तर्कयति-अयं वज्रधारीदेवराजो इन्द्रो भवितुं शक्यते, साक्षाद् यमो वा भवितुं शक्यते, अथवा वरुणो उत वायुरपि भवितुं शक्यते, अथवा सम्वर्ताग्निर्वा भवितुं शक्यते किन्तु वानरो भवितुं न शक्यते मन्ये स्वयमयं काल एवास्तीति।[२]

एवं श्रीरामचरितस्य अनुपमं महामालारत्नं मारूतिरयमस्ति अग्निबीजं रं विस्तीर्य श्रीरामविरोधि राक्षससैन्यं तथा तेषां स्वर्णमयीं लङ्कापुरीं भस्मीकरणार्थं श्रीरामभक्तानां दुःख शोक दीनता दारिद्रय, आधि व्याधि सन्ताप अज्ञानान्धकारान् ज्ञानाग्निना छिन्न भिन्न करणादयं श्रीमारुतिः श्रीरामनाम्नो रं बीजस्य प्रतीको वर्तते।

अत एव श्रीरामेणापि स्पष्टशब्देनोक्तम्- वारराज! यावत्लोके मत्कथा प्रचरिष्यति तावत्त्वम् मदाज्ञां पालयन् सुप्रीतो भवेति।[३]

श्रीहनूमानपि श्री रामस्याज्ञां स्वीकुर्वन् वक्ति-भगवन्! यावत् संसारे भवल्लोवपावनी कथा प्रचरिष्यति तावदहमपि भवदाज्ञां पालयन् भूमण्डले स्थास्यामीति।[४]

एवमेव रामायणे हनुमत्सन्दर्भोऽयं किष्किन्धाकाण्डादारम्य युद्ध काण्डं यावत् बहुशोऽत्र प्रदत्तो विद्यते विस्तारभिया न सर्वः प्रदत्तः सुधीभिस्तत्रैवावलोकनीय इति प्रार्थयेऽहम्।

---

१. संरुद्धस्तैस्तु परितो विषये राक्षसं बलम्।
कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि् सहस्राण्यपि रक्षसाम्।।
सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि। (वा०रा० ५/५३/१३)

२. वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा।
साक्षाद् यमो वा वरुणोऽनिलो वा।
रौद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो
न वानरोऽयं स्वयमेव कालः।। (वा०रा० ५/५४/३५)

३. मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर!।।
तावद् रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन्।। (वा०रा० ७/१०८-३३-१/२)

४. यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी।
तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन्।। (वा०रा० ७/१०८/३५ १/२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

(ii) हनुमत्पूर्वजन्मवृत्तान्तः

भारतीय शास्त्रेषु श्रीहनुमान् वातात्मजो वायुपुत्रो वेत्यभिहितः। श्रीमद्रामायणस्य वालकाण्डे महर्षि वाल्मीकिनाऽपि ब्रह्माद्वारा देवा आज्ञप्ता यद् भगवान् विष्णु भवतां प्रार्थनया मनुष्यरुपं धृत्वा दशरथपुत्रो भूत्वा रावणवधं करिष्यतीति। सर्वे देवता तत्साहाय्यर्थं पृथिव्यां स्व स्वांशेन ऋक्ष वानरादिं योनिषु अवतरेयुरिति। तत्रापि केसरीवानरपत्नि अञ्जना गर्भात् वायुद्वारा हनुमदुत्पत्तिः कथिता। स्कन्द भविष्योत्तरादि पुराणेष्वपि कथेयं समागता केसरी पत्न्यञ्जनाऽनपत्य दुःखा द्दुःखनी भूत्वा मतङ्गर्षि समीपं गत्वा रुदन्त्यचकथत्- मुने! मत्पुत्रो नास्ति। भवान् पुत्रप्राप्त्युपायं कथयत्विति। तदा मातङ्गोऽप्याह— पम्पासरसः पूर्व दिशि पञ्चाशद्योजने नरसिंहाश्रमो विद्यते। तद्दक्षिणदिशि नारायणगिरौ व्यास तीर्थोऽस्ति। तत एकक्रोशानन्तरं आकाशगङ्गातीर्थोऽस्ति। तत्र गत्वा स्नात्वा च द्वादशवर्षं यावत्तपः करणात्तव गुणवान् पुत्रो भविष्यतीति। मतङ्गे एवं कथिते सा नारायणाद्रौ गत्वा स्वामिपुष्करिण्यां सस्नौ तथाऽश्वत्थं परिक्रम्य वाराहभगवन्तं प्रणम्याकाशगङ्गातीर्थ निवासिनां मुनीनामेवं स्वपत्युराज्ञां नीत्वा तपस्यन्ती बाह्यभोगं परित्यज्य तपश्चकार। इत्थं तपस्यन्त्या स्तस्या द्वाद्वशवर्षाणि व्यतीतानि तदा वायुदेवोऽपि प्रसन्नोभूत्वा तस्यै पुत्रोपलब्धये वरं ददौ। फलतोऽञ्जना पुत्रं जनयामास यन्नाम मुनिभि र्हनुमानिति कृतम्।

ब्रह्माण्डपुराणे प्रसङ्गोऽयं भिन्नप्रकारेण समागतः। तदनुसारं त्रेतायुगे केसरी नामकोऽसुरो जातः। स पुत्रकामनया श्रीशिवं प्रसन्न करणाय पञ्चाक्षरमन्त्रं जपन् जितेन्द्रियो निराहारो भूत्वा तपश्चचार। तपस्यया प्रसन्नोभूत्वा श्रीशिवस्तस्मै दर्शनं ददौ उक्तवाँश्च स्वेच्छया वरं ब्रूहीति। तदा केसरिणोक्तं देवदेव! यदि भवान् सन्तुष्टो वरदानाय वाञ्छति चेदहमेकमेतादृशं पुत्रं कामये यो, बलवान् समरविजयी महाधैर्यवान् महाबुद्धिमांश्च भूयादिति। तदा श्रीशंकरेणोक्तं- नाहं तुभ्यं पुत्रं

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

दातुं समर्थो यतो हि विधात्रा तव पुत्रसुखं न लिखितम् । तथाप्यहमेकां सुन्दरीं कन्यां दास्ये यया तवेच्छानुसारं महान् बलशाली पुत्रो भविष्यतीति इत्थमुक्त्वा भगवान् श्रीशंकरोऽन्तर्दधौ। सोऽसुरोऽपिमनो वाच्छितं वरं प्राप्यातिप्रसन्नोजातः।

किञ्चित समयानन्तरं तस्यैका लोकविस्मयकारिणी कन्या समुत्पन्ना यन्नाम दैत्यराजेनाञ्जनेति कृतम्। सा कन्या शुक्लपक्षेचन्द्रकला वद् ववृधे। पिता पुत्रवदेव तया कन्यया स्नेहं चकार। सा समवयस्याभिः कन्याभिःसह यदा चिक्रीड तदा तां विलोक्य तस्य दैत्यस्याक्षिणी विकसिते जाते तथा अतितृप्तेरनुभवं करोति स्म। इत्थं समयो व्यतीतः। एकदा केसरीनामकेन वानरेण यश्चातिपराक्रमी वानरेषु श्रेष्ठ आसीत् तस्याः कन्याया याचना कृता तदा दैत्यराजेन प्रसन्नतापूर्वकं तस्मै सा कन्या दत्ता। केसरी इच्छानुसारं रुपधारिण्याऽञ्जनया सहाऽऽनन्देन चिक्रीड। इत्थं बहुकालो व्यतीतः परन्स्वञ्जनाया कोऽपि पुत्रो न जातः।

एकदा धर्मदेवता पुल्कसीरुपं धृत्वा तत्राययौ। तदेकस्मिन् हस्ते बेतस्तथाऽपरस्मिन हस्ते सूत्रमासीत्। सा वनिता उच्चस्वरेण कथयन्त्यासीद्यत् कश्चन स्वभाग्यविषये प्रश्नं कुर्याच्चेत्तदाऽहं तद्भाग्ये किं लिखितमिति स्पष्टतया वक्ष्ये इति। इत्थं सर्वेषां हस्तरेखां पश्यन्ती फलं वदन्ती च साऽञ्जनासमीपं समागता, तदाञ्जना तां आसनोपरि उपवेश्य सुवर्णपात्रे मौक्तिकरुपं तण्डुलं तदग्रे संस्थाप्य तां पूर्णतया सन्तोष्याऽपृच्छत् देवि? मम भाग्ये पुत्रसुखमस्ति न वेति? सत्यं सत्यं वद यदि मे बलवान् पुत्रो भविष्यति तदाऽहं तुभ्यमिच्छानुसारं सर्वं दास्ये। तदा सा पुल्कसी आह- ते बलवान् पुत्रोऽवश्यमेव भविष्यतीत्यहं धर्मशपथं कृत्वा ब्रवीमि, त्वं मा चिन्तां कुरु। किन्तु यथाऽहं कथयेयं तथैव त्वं नियमपूर्वकं तपः कुरू। वेङ्कटाचल पर्वतोपरि सप्तसहस्रवर्षं यावत् तपः, करणेन ते मनोवाञ्छितपुत्रो भविष्यति। इत्थमुक्त्वा सा पुल्कसी

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

यथाऽऽगता तथैव गता। ततोऽञ्जना तत्कथनानुसारं वेङ्कटाद्रौ आकाशगङ्गा समीपं गत्वा यत्राऽनेके सिद्धमहात्मानो निवसन्ति स्म केवलं वायुपानं कृत्वा वायुदेवं ध्यायन्ती दारुणं तपश्चचार।

किञ्चत् समयान्तरं आकाशगङ्गात आकशवाणी समभवत् यत् कन्ये! तवं मा चिन्तां कुरु तव भाग्यं प्रस्फुटितम्। रावणनामको राक्षसोऽति दुष्टो भूत्वा जनान् रावयिष्यति स सर्वेषां रुपवतीः स्त्रीरपहरिस्यति तद् विनाशाय भगवान् श्रीहरिः रघुकुले श्रीरामरुपेणावतरिष्यति। तत्साहाय्यार्थं पराक्रमी बलशाली धैर्य्यवान् जितेन्द्रियाप्रमेय गुणगणयुतो तवापि पुत्रो भविष्यतीति। इमामाकाश वाणीमुपश्रुत्याञ्जनाऽतीव प्रसन्नवदना जाता। सा सर्वं वृत्तं स्वपत्ये केसरिणे श्रावयामास। सोऽपि प्रसन्नो भूत्वा पुत्रोत्पत्तेः प्रतीक्षां चकार। अञ्जनायाः गर्भः क्रमशो ववृधे दशमासे पूर्णे जाते श्रावणमासस्यैकादश्यां तिथौ श्रवणनक्षत्रे कमलनयनाऽज्जना सूर्योदये समये सकर्णकुण्डलं धृतयज्ञोपवीतकौपीनं रक्तरुपमुखपुच्छाधोभागं कनकवर्णं शोमनं पुत्रं सुषुवें हनुमज्जन्मकथा पुराणेषु भिन्नभिन्ना उपलभ्यन्ते। कल्पभेदात्ताः कथाः सत्या एव सन्ति।

नाथ-सिद्ध-सम्प्रदायेऽपि हनुमजजन्मकथा

नाथ सम्प्रदायोपरि विपुल-श्रेष्ठसामग्री प्राचीनग्रन्थेषु विस्तृता, परन्तु तत् सन्तोषजनक सूक्ष्मशोधसंग्रहः सम्पादनञ्चावशिष्टमस्ति। उदाहरणरुपेण नारदपुराण उत्तर भाग अध्याय ६९, स्कन्दपुराण, नागरखण्ड अध्याय २६२, भविष्यपुराण प्रति सगपर्वादिषु श्रीमत्स्येन्द्रनाथ गोरक्षनाथयोः प्रादुर्भावस्य मनोरमा कथा समुपवर्णिता वर्तते। सहैव मत्स्यनाथ-मीननाथ-अवलोकितेश्वरादि पर्यायवाचीनि नामान्युपलभ्यन्ते। एवमेव महर्षि दुर्वासा विरचित ललितास्तवस्य ५६ श्लोके हनुमत् पित्रा वायुदेवेन सह

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्पूर्वजन्मवृतान्तः

वन्दे तदुत्तरहरित्कोणे वायुं चमूरुवरवाहम्।

कोरकित तत्त्वबोधान् गोरक्षप्रमुख योगिनोऽपि मुहुः।।

तत्त्ववोधोत्पन्नयोगिषु गोरक्षनाथस्य सर्वप्रथमं निर्देशो निर्दिष्टः। योगसिद्धिभिः सम्बद्धत्वान्नवनाथानामपि श्रीहनुमता सम्बन्ध आसीत्। कतिवारं संस्पर्धावदपि प्रचलिता। नाथसम्प्रदायस्य ग्रन्थेषु हनुमज्जन्मकथा निम्नाङ्किता वर्तते।

हनुमतो मातुर्नाम अञ्जनी आसीत्। सा केसरी नामकस्य वानरस्य पत्नी आसीत्। केसरी अञ्जनाभ्यां ऋष्यमूकपर्वते पुत्र प्राप्त्यर्थं शिवस्याराधना कृता।

यदा तयोः कठोर तपस्तप्यतोः सप्तसहस्त्रवर्षाणि व्यतीतानि, तदा भगवान् शिवः प्रसन्नो भूत्वा दर्शनं ददौ, अञ्जनीं प्रत्याह च अञ्जने स्वःप्रातस्त्वं सूर्यनारायणस्याग्रे बद्धकरपुटो भूत्वा स्थिरा भव तस्मिन्, समये तवाञ्जलौ यत्किमपि पतेत् तत्सवेनं कुरु तत् प्रभावेण तवातितेज स्विनोऽजराऽमरपुत्रस्य प्राप्ति र्भवविष्यति।

इत्युक्त्वा भगवान् शिवोऽन्तर्दधौ अपरदिने प्रातः काले अञ्जनी सूर्यनाराणस्याग्रे बद्धकरपुटा भूत्वा तस्थौ। तस्मिन्नेव दिने अयोध्यानगर्यां महराजदशरथेन पुत्रेष्टियज्ञः सम्पन्नो विहितः। यज्ञसमाप्तौ अग्निदेवो हवि गृहीत्वा प्रकटो जातस्तथा हविषो भागत्रयं विधाय राज पत्नीः खादनायादेशं ददौ। अग्निदेवाऽऽदेशानुसारं महाराजो दशरथोऽपि हविषः भागत्रयं कृत्वा एकैकं भागं कौशिल्या-कैकेयी सुमित्राभ्यो ददौ। राज्ञी कैकेयी यदा हविर्भागं हस्ते जग्राह तस्मिन्नेव समये एकोगृद्धः समागत्याक्रम्य च राज्ञ्यः कैकय्याः हस्तस्थितस्य हविर्भागस्य किञ्चिदंशं स्वास्ये धृत्वा आकाशे उदपतत्।

ऋष्यमूकपर्वते यत्राञ्जलिं वद्ध्वाऽञ्जनी सूर्यनारायणस्याग्रे तस्थौ तत्र पूर्वोक्तो गृद्धः अयोध्यातो चलित्वाऽऽययौ तच्चञ्चुपुटात् हविरंशो निर्गत्याञ्जन्यञ्जलौ समापतत्।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

अञ्जन्या तदंशो सूर्यनारायणप्रदत्तं प्रसादं मत्वा भक्षितः। तदंशप्रभावेण तद्गर्भतः श्रीरामभक्तस्य हनुमतो जन्माभूत्।

नाथसम्प्रदाये हनुमज्जन्मविषयेऽपरा कथा इत्थं प्रचलिता। अञ्जनी गौतमर्षे पुत्री आसीत्। एकदा तत्सौन्दर्येण आकृष्टो मूत्वा देवाराजेन्द्रः कपटवेषं धृत्वा तत्समीपमाययौ। गौतमर्षि स्तस्मिन् समये तत्र नासीत्। किञ्चित्समयानन्तरमृषिराश्रमे समागतः। इन्द्र स्तं समागतं वीक्ष्य भयाक्रान्तः पलायत।

स्वपुत्री-गृहान्निर्गच्छन्तमिन्द्रमवलोक्य गौतमर्षिःस्व पुत्र्युपरि कुपितो भूत्वा शशाप यत्त्वमाजीवनमविवाहिता भविष्यसीति।

शापप्रदानानन्तरमृषिणा योगदृष्ट्या समस्त घटनोपरि विचारःकृतस्तदा स्वनिर्दोषपुत्री शापप्रदानान्महान् खेदो जातः। अस्तु तेन शाप निवाराणोद्देशेनोक्तम्। पुत्रि! तव गर्भतो महत्प्रतापिनः पुत्रस्यैकस्य जन्म भविष्यतीति। इत्थं श्रीहनुमतो जन्म जातम्।

पश्चाद् वर्धित्वा हनुमता बहुशो लीला चरित्रं कृतम् यस्य वर्णनं रामायणाद्यनेकग्रन्थेषु सविस्तरं कृतं तत्रैवावलोकनीयं सुधीभिः।

स्कन्दपुराणस्य पञ्चमोऽवन्तीखण्डेति नाम्नालोके प्रख्यातोऽस्ति तस्य ७९ अध्याये हनुमज्जन्मन; पराक्रमस्य च कथा वाल्मीकीय रामायणस्योत्तरकाण्डे वर्णितकथावत् सविस्तरं प्रदत्ता विद्यते। अत्रापि महर्षिप्रदत्त शापस्य संकेतो विद्यते यस्माद् धनुमान् स्वकीयमतुलं पराक्रमं विस्मरतिस्म। यदीत्थं न स्याच्चेत् तर्हि स वालिनोऽपराधं पश्यन्नपि तं न वधेत्?। प्रसङ्गेऽस्मिन् मुनिभी रामस्याग्रेकथितं यत्[१]—

---

१. नबले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतावपि।।
अमोघवाक्यैः शापस्तु दत्तोऽस्य मुनिभिः पुरा।
न ज्ञातं हि बलं येन वलिना वालिमर्दने।।
(स्कन्द पु० अवन्तीखण्ड अ० ७९ श्लो० २१-२२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

(iii) शिवस्यावतारुपो हनुमान्

श्रीहनुमानयं साक्षात् परमेश्वरो रुद्रोऽस्ति। तस्यरुद्ररुपेऽभिव्यक्ति वेंद,उपनिषद्-रामायण, पुराणदिग्रथेषु यथा प्रसङ्गं निरुपिता। सतां महात्मनां वाणीषु उक्तिष्वपि च आञ्जनेयहनुमतो रुद्ररुपे मूलाभिव्यक्तिः स्वीकृता विद्यते। महाराष्ट्रप्रदेशीय सन्ततुकारामस्य वचनमस्ति—

"तुका म्हणे रुद्रा! अंजनीचिया कुमरा"

गोस्वामितुलसीदासेनापि हनुमतः संस्तवने तद्रूद्रावतारस्य संकेतः कृतः—

जयति मंगलागार संसारभारापहर वानराकार विग्रह पुरारी ।[1]

श्रीहनुमतः परब्रह्मस्वरुपस्य चिन्तनं अस्माकं पुराणेष्वधिकाऽधिकमुपलभ्यते। श्रीरामप्रोक्तकवच-प्रसङ्गे श्रीसनत्कुमारस्य हनुमत्सम्बन्धे प्रशस्तिर्विद्यते यत् स सर्वरुपेष्वभिव्यक्तः सर्वज्ञश्चास्ति, स्वयं सृष्टिं करोति, तत्पोषणं करोति किं बहुना स स्वयं ब्रह्मा-विष्णुः साक्षात् परमेश्वरश्चास्ति—

स सर्वरुपः सर्वज्ञः सृष्टिस्थिति करोऽवतु-

स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥[2]

त्रिपुरनाशस्य पूर्वं देवाः भगवतः श्रीशंकरस्य विभूतीनां वर्णनं कुर्वन्त स्तद्धनुमद्रूपस्य स्मरणं चक्रुः—

'आदित्यानां वासुदेवो हनूमान् वानरेषु च ।[3]

श्रीहनूमतः परब्रह्मस्वरुपस्य सम्पूर्णताया आधारशिलावर्तते तस्य श्रीरामश्रीरुद्राभ्यांमभिन्नता एकाकारता। श्री ब्रह्मा श्रीरामस्य स्तवने तमेकादशरुद्रं भ्वादिलोकत्रयञ्चोक्तवान्। ॐ यश्च सुप्रसिद्धो श्रीरामचन्द्रोऽस्ति, सोऽवश्यमेव भगवानस्ति तथा च यदेकादशरुद्रो भ्वादि लोकत्रयमस्ति

---

१. विनयपत्रिका २७/१;

२. नारदपुराण पू. तृतीयपाद २४-२५।

३. शिवपुराण रुद्रसंहिता युद्धखण्ड २/५१।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तत् सर्वं तस्यैव स्वरुपमस्ति। तं भगवन्तं सनिश्चयमहं वारम्वारं नौमि।

ॐ यो हवै श्रीरामचन्द्रः सभगवान् ये चैकादशरुद्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ।[१]

उपर्युक्त स्वरुपगताभिन्नताया स्पष्टीकरणं हनुमन्नाटकेऽप्युपलभ्यते। श्रीमहादेवस्य श्री रामस्य चपार्श्वे तेजःस्वरुपः पवनकुमारो हनूमान् समागतः—

सम्प्राप्तः पवनात्मजः पटुमहः श्रीकण्ठवैकुण्ठयोः ।[२]

श्रीहनूमतः परब्रह्मस्वरूपस्य वर्णनं शुक्लयजुर्वेदीय तारसारोपनिषद्यप्युपलभ्यते। मिथिलाया राजकीयोपवने राजर्षिविदेहजनकाय परब्रह्मविद्याया उपदेश दानसमये महर्षि र्याज्ञवल्क्यो स्वकीय द्वाभ्यां शिष्याभ्यां बृहस्पति भरद्वाजाभ्यां प्रश्ने कृते अविमुक्तक्षेत्र ब्रह्म विष्णुरुदॐ नमोनारायणद्यष्टाक्षर मन्त्रोपरि प्रकाशं दत्तवान् भरद्वाजेन तारकस्वरूप विवेचनायाग्रहेकृते सति महर्षि र्याज्ञवल्क्यो उक्तवान् यत् ॐ नमोनारायणय इत्याभिन्नाष्टाक्षरमन्त्रे ॐ ब्रह्मा विद्यते, नकारो विष्णुरस्ति तथा मकारश्च रुद्रोवर्तते।

''ओमितिब्रह्माभवति। नकारो विष्णुर्भवति मकारो रुद्रोभवति ।[३]

तारकब्रह्मणः स्वरूपं स्पष्टीकुर्वता याज्ञवल्क्येन तारक-तत्त्वस्य स्वरुपनिरुपणे रुद्ररुपोपरि हनुमत्परको विचारः प्रकटीकृतः। तनोक्तं ॐ परब्रह्मविद्यते एतदेवोपास्यमस्ति, एतत् सूक्ष्माक्षरमस्ति। अकारः प्रथमाक्षरो विद्यते उकारो द्वितीयाक्षर एवं मकारस्तृतीयाक्षरोऽस्ति शिवो हनुमान् —

''मकाराक्षरसम्भूत शिवस्तु हनुमान् स्मृतः ।''[४]

परब्रह्म नारायण एव शिवस्वरूपो हनुमानस्ति। याज्ञवल्क्यो भरद्वाजाय बोधः प्रदत्तो यत्। ॐ परमात्मा नारायण एव रुद्रावतारो हनुमान् वर्तते।

१. रामोत्तर तापिनी ३४, ३३।

२. हनुमान्नाटक १३/३३

३. तारसारोपनिषद् १/५

४. तारसारोपनिषद् २/३

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवस्य अवताररूपो हनुमान्

ॐ वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवान् मकारवाच्यः शिव स्वरुपो हनूमान् भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमोनमः।।[१]

जाम्बवान् श्रीरामं रुद्रावतारश्रीहनुमतः स्तुत्यर्थं प्रेरयामास 'देव! रुद्रावतारोऽयं मारुतिः रुद्रस्तुतिः क्रियाताम्।[२]

हनुमत्सहस्रनामस्तोत्रे १,३,५,१६,३०,६२,१०० श्लोकेषु क्रमश; श्रीहनुमतो रुद्र-शिव-विश्वनाथ, सदाशिव, महेश्वर, गिरीश, गिरिजाकान्त रुद्ररुपादि नाम्नामुल्लेखो विद्यते। साक्षात् शिवेनापि श्रीहनूमान् संस्तुतः—

"महेशकृत संस्तवः"[३]

परब्रह्म रुद्रावतारहनूमतो वृत्तं वेद-पुराण-रामायण-तन्त्र-मन्त्रा दिकृतिषूपलभ्यते। श्रीहनूमानयं साक्षाद्रूद्ररुपोऽस्ति।

रुदावतारः संजज्ञे वायुपुत्रः प्रतापवान्।[४]

उपर्युक्तकथनं सर्वथा वेदसम्मतमस्ति। महर्षि वाल्मीक्यादयः कवयो मनीषिणश्च भगवतः श्रीरामस्य गुणगानेन स्वकीयां वाणीं पवित्रां कृतवन्तः एषा कवीनामेव मध्ये श्रीरुद्रावतारस्य हनूमतोऽपि गणना कृता विद्यते—

"सहस्रारे वितते पवित्र आवाचं पुनन्ति कवयो मनीषिणः।
रुद्रास एवामिषिरासो अद्रुहः स्वशः स्वञ्चः सुदृशोनृचक्षशः।।[५]

टीककारेण महामतिना नीलकण्ठेनोपयुक्तर्चोभाष्यमित्थंकृतम्।

---

१. तारसारोपनिषद् ३/३

२. हनुमन्नाटक ६ अङ्क

३. श्रीहनुमत्सहस्रनामस्तोत्र ६०।

४. आनन्द रामायण सार० ११/२०।

५. ऋगवेद ९/७३/७।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

तत्कथनमस्ति—

"आसमन्तात् वितते व्याप्ते महाविष्णौ। सहस्त्रधारे सोमांशुरुपेण तत्तदिन्द्रियवृत्यभिव्यक्तिविदा सा सरुपेण वानन्तप्रवाहे पवित्रे पावने निमित्तभूते सति मनीषिणो जितचेतसः कवय; काव्यरचनासमर्था वाचं स्वीयां पुनन्ति भगवद् गुणगणकीर्तनेन पवित्रीकुर्वन्ति वाल्मीकिप्रभृतयः। एषां कवीनां मध्ये रुद्रासो बहुत्वं पूजायां रुद्रो हनुमान् इषिरास इषिरोद्भुतगतिरद्रुहोऽद्रोही स्पशः- चारः सीतान्वेषकश्चरोऽभूदित्यर्थः। स च स्वञ्चः शोमनगमनः सुदृशः सम्यक् परीक्षकः। नृचक्षसो नरं सीतारुपं चष्टे पश्यतीति नृचक्षः सीतां ददर्शेत्यर्थः। वभ्रवद् रुद्रोऽपि रामायणमकरोत्तत्र च रामदास्यमधिकम्। एवमन्योऽपि रामस्तोत्रेण वाचं दास्येन देहं च पुनीयादिति भावः।[१]

ऋग्वेदे मन्त्रद्रष्टर्षिद्वारा स्वकार्यसिद्धयर्थं रुद्ररुपस्य हनूमतो आवाहनस्य वर्णनमुपलभ्यते—

"कृशानुमस्तृन तिष्यं सधस्थ आ ।
रुपं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥[२]

उपर्युक्त मन्त्रस्य नीलकण्ठेनेत्थं भाष्यं कृतम् —

ब्रह्माण्डपिण्डमाक्रान्तुं शक्तो रुद्रस्तं हनूमद्रूपं रुद्रेषु मध्ये रुद्रियं रुद्रकर्मार्हं शत्रुसंहारक्षमं हवामहे ऊतये स्वकार्यसमृद्धये स्वेष्टसिध्यर्थमित्यर्थः।[३]

श्रीहनुमानयं रुद्रेष्वेकादशरुद्रोऽस्ति। शत्रुसंहारकोऽस्ति। स परमकल्याणरुपः साक्षात् शिवो विद्यते।

अस्माकं पुराणेषु श्रीहनुमतो रुद्रावतारात्मकं वृत्तं प्राचुर्येणोपलभ्यते। प्रायः समस्तपुराणेषु रामकथासन्दर्भे श्रीहनूमतः पावनं चरित्रमुपलभ्यते नात्र सन्देहलेशः। नन्दीश्वरेण सनत्कुमारं प्रति

---

१. मन्त्ररामायण ८

२. ऋग्वेद १०/६४/८

३. मन्त्र रामायण ७१।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवस्य अवताररूपो हनुमान्

हनूमद्रूपेणाविर्भूय श्रीशंकरस्य लीलावृत्तं समुपवर्णितम्। नन्दीश्वेरणोक्तं-मुने! इदानीं हनूमच्चरित्रं शृणु! तद्रूपे आविर्भूय भगवान् शिवोऽनेकमनोहरा लीलाश्चकार—

अतः परं शृणु प्रीत्या हनुमच्चरितं मुनेः।
यथा चकाराशु हरो लीला स्तद्रूपतो वराः।।[१]

श्रीहनूमत आविर्भावसम्बन्धे कथितमस्ति यत् एकदा भगवता शिवेन भगवतो विष्णो मोंहनीरुपं दृष्टम्। तेन श्रीरामकार्य सफलतायै स्ववीर्यपातः कृतः। शिवप्रेरिताः सप्तर्षयस्ततद्वीर्यं पत्रपुटे संस्थाप्याञ्जन्यां कर्णमार्गेण प्रवेशितम्। तेन वीर्येण महाबली पराक्रमशाली वानरशरीरधारी हनूमान् नाम्ना शिवोऽवतरितः—

ततश्च समये तस्माद्धनूमानिति नाममाक्।
शम्भु र्जज्ञे कपितनु र्महाबलपराक्रमः ।।[२]

त्र्यम्वकोत्पन्नहनूमतो रक्षार्थं प्रार्थना कृता विद्यते। श्रीसनत्कुमारेण हनुमत्कवचं वर्णयता तदुपर्युक्तरुपस्य वर्णनं कृतम्।

"लोकोत्तरगुणः श्रीमान् पातु त्र्यम्बकसम्भवः।।[३]

तद्ध्यानं कृतमस्ति यद् अङ्गदादिमहावीरै रुद्ररुपो हनुमानयं वेष्टितः।

"अङ्गदाद्यै र्महावीरै वेष्टितं रुद्ररुपिणम्।।[४]

रुद्ररुपोऽयं श्रीहनुमान्तरुणोऽस्ति प्रसन्नमुद्रयास्थितोऽसौ शिवांशः। भगवतः श्रीरामस्य वचनमस्ति—

"प्रसन्नमूर्तिस्तरुणः शिवांशः।[५]

---

१. शिवपुराण शतरुद्रसंहिता २०/११

२. शिवपुराण शतरुद्रसंहिता २०/७

३. नारदपुराण पूर्व०तृ० ७८/२०

४. नारदपुराण पूर्व०तृ० ७४/१२४

५. नारदपुराण पूर्व तृ० ७९/३५३

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवस्य अवताररूपो हनुमान्

श्रीहनूमानसौ शिवस्य प्रमुखगण नन्दीरुपेणापि वर्णितोऽस्ति, तथास्मिन् वर्णनेऽपि तद्रूद्ररुपता-शिवात्मकता च सुरक्षिता विद्यते । हनूमत्सहस्र नामस्तोत्रस्य ८९ श्लोकेऽस्यैकं नाम नन्दीत्यभिहितम्। सम्बन्धेऽस्मिन् प्रसङ्गोऽयमुपलभ्यते।

एकदा कैलाशपर्वते पुष्पकविमानस्यावरुद्धां गतिं विलोक्य रावणेनेतस्ततो दृष्टि र्दत्ता तदा पर्वतशिरवरे वानररुपेण स्थितो नन्दी दृष्टिगोचरो जातः। तं विलोक्य सोऽत्युच्चस्वरेण जहास, तदा नन्दी तं शशाप-दशग्रीव! पर्वतेऽस्मिन् स्वयं भगवान् शिव; क्रीडामग्नोवर्तते। त्वं विमानेन तन्निकटं गच्छसि सहैव ममोपहासं करोषि अतस्त्वामहं शप्स्ये प्रजापति पुलह वंशे तव विनाशार्थ मन्मुखवन्मुखधारी भीमपराक्रमी भयङ्करो वानर उत्पत्स्यते[१] इति।

नन्दीप्रदत्तोपर्युक्तशापे तद्रूद्रांशस्य हनुमद्रूपे प्राकट्यस्य संकेत उपलभ्यते तथाऽस्य संकेतस्य स्पष्टीकरणं पुराणेषूपलभ्यते। नन्दीगणस्यगणना एकादश रुद्ररुपे कृता विद्यते। भगवतो विष्णोरंशैःसह रामरुपेण प्रकटे जाते तत्कार्यसम्पन्नातायै नन्दी हनूमद्रूपेणावतरितो जातः।[२]

उल्लेखो विद्यते यत् शिलादर्षेस्तपस्यया प्रसन्नो भूत्वा भगवान् शिवोऽयोनिजरुपे नन्दीभूत्वा प्राकट्यस्य वचनं दत्तवान्।

अत एतत्तथ्यं स्पष्टीभवति यत् नन्दीरुपेऽवतरितोऽयोनिज एकादश रुद्र एव हनूमानस्ति। महाराजभोजेन स्वकीये चम्पूरामायणे वर्णितं यत् रावणः समीर पुत्रं हनुमन्तं स्वसम्मुखमुपस्थितं

---

१. पुष्पकस्य गतिं रूद्धां तत्र वीक्ष्य निशाचरः। ददर्श शैलशृङ्गस्थं नन्दिनं वानराकृतिम्।।
तं दृष्टा मुमुचे हासं नन्दी तं शप्तवाँस्ततः। गिरावस्मिन् दशग्रीव स्वयं क्रीडति शंकरः।।
विमानेन यदा तस्य समीपमुपयास्यसि। करोषि चावहास्यं तस्माच्छप्स्याम्यहं तव।।
मदवक्त्रसदृशा घोराः पुलहस्य प्रजापपतेः।।
उत्पतस्यन्ति कुले भीमाः क्षयार्थं वानरास्तव।। (विष्णुधर्मोत्तर पु० १/२२२/५-८)

२. शिलादत्तनयो नन्दी शिवस्यानुचरः प्रियः। यौ वै चैकादशो रुद्रो हनूमान् स महात्रृषिः।।
अवतीर्णः सहायार्थं विष्णोरमित तेजसः।। (स्कन्दषु माहेश्वर, केदार ८/९९/१००)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

वीक्ष्याश्चर्य चकितो जातः। कैलाशोत्थापनापराधे नन्दीश्वरेण यः शापः प्रदत्त आसीत् तत् संस्मृत्यावागच्छद्यत् शिवपार्षदो नन्दी स्वयं वानर रुपेऽत्रागत इति।[१]

महाकवि गिरिधरकृत गुर्जर रामायणे वर्णनमस्ति यत् केसरी पत्न्या अञ्जन्यास्तपस्यया प्रसन्नो भूत्वा रुद्रस्तां वरायचोदयामास। तदा अञ्जनीवरं ययाचे[२]— भवान् मह्यं तेज स्विनं पुत्रं ददात्विति। तदा भगवान् शंकरः प्रसन्नो भूत्वाऽवोचत्- त्वं धन्यासि, तवोदरादेकादशरुद्रो भविष्यतीति—

शंकर कहे धन्य अंजनी, तने पुत्र थासे नेट।
रुद्रजे अगियारमा ते प्रगटशे तुज पेट ।।[३]

अस्मिन्नेव समये काचन गृद्धी चरूमपातयत्। वायुवेगस्तीव्र आसीत्। वायुद्वारा चरुरञ्जनीहस्ते समागतम्। अञ्जनी शिवमन्त्रमुच्चारयन्ती चरुमभक्षयत्।

"शिवमन्त्र भणीने अञ्जनीये भक्षकीयो तेह ।।[४]

अस्मिन् सम्बन्धे विस्तृतप्रसङ्ग एवमस्ति यत् गृध्री सुवर्चला नाम्नी अप्सरा आसीत्। नृत्य भङ्गादेव ब्रह्मा तां शशाप त्व गृध्रीभवेति, शापमुक्तये उपायमपि कथयामास यत् यदा त्वं पुत्रेष्टियज्ञाल्लब्धं कैकेयीभागं चर्वंशमञ्जन पर्वतोपरि पातयिष्यसि तदा त्वं शापमुक्ता सुगतिं लप्स्यसीति स्वभागचरू भक्षणे कैकेयी विलम्बं चकार गृध्री तां नीत्वोदपतत्। कौशिल्या सुमित्रयोरेकैकमँशं कैकेयी जगाह। रामायणे सुवर्चाद्वारा चरुं नीत्वाऽञ्जनपर्वतोपरि पातनस्य स्पष्टोल्लेखोवर्तते।

---

१. तव पुत्रो भविष्यामि नन्दीनाम्ना त्वयोनिजः।। (शिवपुराण शतरुद्रसंहिता ६/३४)

२. सोऽपि प्लवंगम भिवीक्ष्य समीरपुत्रं
चित्रीयमाणहृदयः पिशिताशनेन्द्रः।
कैलाशशैल चलनागसि शापदायी
नन्दीश्वरः स्वयमिहागत इत्यमंस्त।। (चम्पूरामायण सुन्दर ८८)

३. गिरिधर रामायण बालकाण्ड १२/२७।

४. गिरिधर रामायण बालकाण्ड १२/३२

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तस्मात् सा पायसं नीत्वाक्षिपदञ्जनपर्वते।
निजं स्वरुपं सा लब्ध्वा जगाम सुरमन्दिरम् ।।[१]

उपर्युक्त प्रसङ्गेनैतद् स्पष्टं भवति यत् तपस्यातत्परेयमञ्जना भगवत: शंकरस्यवर दानादेकादशरुद्ररुपेण हनुमन्तं जनयामास। रामचरिसागरागाहनकर्तृभि र्मर्मज्ञै: किष्किन्धाकाण्डस्य रुपं काशीत्वं प्रदत्तम् तथा सीतान्वेषणे तत्परस्य श्रीरामस्याग्रे रुद्रावतारस्य श्रीहनूमत: प्राकट्यवर्णनं कृतम्। अस्य स्पष्टतया निरुपणं रामचरित मानसस्य टीका कारेण महामतिना श्रीशिवलाल पाठकेन स्वरचित मानसमयङ्के मानसाभिप्राय दीपके कृतमस्ति। हनुमन्नाटक रचयित्रास्य केवलं संकेतमात्रं दत्तमस्ति। गोस्वामि तुलसीदासेन किष्किन्धाकाण्डस्य काशीरुपे रहस्यात्मकं निरुपणं कृतमस्ति, परन्तु।

शिवलाल पाठकेनास्य स्पष्टतयोल्लेख: कृत:। हनुमन्नाटके संकेतो विद्यते यत् रुद्रावतारं पवनकुमारं किष्किन्धपर्वतोपरि रौद्रस्वरुपमवलोक्य रामेणोक्तं यत् किम् केनापि अपह्रियमाणा सीता केनापि दृष्टेति, एतच्छ्रुत्वा श्रीरामकष्टमपहरन् वीरो हनूमानुक्तवान् —

किष्किन्धाद्रौ रौद्ररुद्रावतारं
दृष्टारामो मारुतिं वाचमूचे ।
सीतानीता केनचित् क्वापि दृष्टा ।
हृष्ट: कष्टं संहरन् प्राह वीर: ।।[२]

महामतिना श्रीशिवलाल पाठकेन मानस अभिप्राय दीपकस्य किष्किन्धकाण्डे लिखितं यत् किष्कन्धाकाण्डोऽयं शम्भो: पुरी साक्षात् काशी विद्यते, अत्र प्रज्वलितदीप: सज्जित: यश्च प्रतिपदे प्रकाशितो भविष्यति। यो जन: किष्किन्धाया: काश्या स्तत्त्वज्ञोऽथवा रसिकोवर्तते तस्यैव हृदि दीपकोऽयं शोभिष्यते नेत्रहीनोऽन्धों जनोऽस्यदीपकस्य प्रकाशं नावलोकयिष्यतीति—

साजत दीपक शम्भुपुर, राजत प्रतिपद मांहि।
भ्राजतकाशी रसिकउर, काशत दृगहत नाहि।।[३]

१. आनन्दरामायण सार० १/१०७।
२. हनुमन्नाटक ५/३३।
३. मानस अभिप्रायदीपक कि० १।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवस्य अवताररूपो हनुमान्

अस्यां काश्यां- किष्किन्धायां पापिनां राक्षसानां पापनाशं विधाय तान् भगवद्धाम प्रेषकोऽस्ति वानरः। इयं मुक्ति प्रदायिनी भूमिरस्ति। अत्रोमाशम्भुसम्बादो वर्तते एवं भवान्या सह शम्भु र्निवसति सशक्ति-शक्तिमान् हनूमान् अत्रत्यानां नादो-मुक्तिप्रदो वर्तते—

अधहानिकरकपीशकपि, उमाशम्भु संवाद।
काशीपुरी कपीशकी, रासी वासी नाद ।।[१]

मानसमयङ्कस्य रचयिता श्रीशिवलाल पाठक महोदय; किष्किन्धा काण्डं काशीं हनूमन्तञ्च शिवरुपं ज्ञात्वा किष्किन्धाकाण्डे श्रीरामकथाया विवेचनं चकार। तौ श्रीरामलक्ष्मणौ इन्दीवरकुन्दपुष्पयो रुपकौ उपस्थापितौ, यथा कमल पुष्पं शिवोपरि दीयते तथा सूर्यं दृष्टा विकसति तद्वदिन्दीवररुपोऽयं श्रीराम हनूमद्रपशिवोपरि आरोहति तथा सुकण्ठं सुग्रीवरुपं सूर्यमवलोक्य प्रसन्नो जायते, कुन्दरुपोऽयं लक्ष्मणोऽपि श्रीरामरुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशेऽखण्डरुपेण पूर्णतया प्रकाशितो भवति—

चढ़े वालधी शम्भुपर, फूलेरवी सुकण्ठ।
फूले कुन्द भयंक डिग पूरे फूल अखण्ड ।।[२]

मानसमयङ्ककारस्य कथनमस्ति यद् रामदूतो हनूमान् किष्किन्धा काण्डरूपायां काश्यां शिवरूपोऽस्ति तन्महाशक्तिरेव भवानी पार्वती विद्यते। यथा भगवतो शिवस्यार्धङ्गिनी पार्वती एकस्मिन् रुपे विद्यमाना विद्यते तद्वत् सशक्तिहनूमानपि एकस्मिन्ने रूपे स्थितोऽस्ति, यथा शिवस्य गुणस्तमोरौद्रोऽस्ति तद्वद्धनूमतोऽपि रौद्ररुपं किष्किन्धारुपायां काश्यां प्रकटमस्ति।

रामदूत है शम्भुजू शक्ती महाभवानि।
एक रुप ह्वैके वसे गुणयुत काशी जानि।।[३]

तन्त्रशास्त्रेऽपि रुद्रमूर्तिधरस्य हनूमद्रूपस्य वर्णनमुपलभ्यते। परब्रह्मणोरुद्ररुपस्य हनूमतो महत्त्वं तन्त्रेषु निरुपितमस्ति—

करालशैलशस्त्राय द्रुमशाखाय ते नमः।
बालैकब्रह्मचर्याय रुद्रमूर्तिधराय च ।।[४]

---

१. मानस अभिप्रायदीपक कि० ५।
२. मानसमयङ्कः किष्किन्धा ४।
३. मानसमयङ्कः किष्किन्धा ३।
४. श्रीविद्यार्णव हनुमत्स्तुति २८/१३।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मन्त्रशास्त्रेष्वपि रुद्रावतारस्य हनूमतो ध्याननमस्कारादिकं वर्णितमस्ति—

ॐ रुद्रमूर्तये शिरसे स्वाहा।[1]

मन्त्रमहार्णवे वर्णनमस्ति यत् भगवान् श्रीशिवः पार्वतीं प्रति रुद्ररुपहनूमत्साधनस्य विधिं प्रकाश्योक्तवान् यत् रुद्रात्मकस्य हनूमन्मन्त्रस्य जपादेव साधको लोकत्रये विजयमाप्नोति। स द्वादशाक्षरात्मकं हनूमन्मन्त्रं कथयामास—

हं हनूमते रुद्रात्मकाय हुँ फट्।[2]

पीठपूजोपयोगी रुद्ररुपस्य हनूमतो द्वितीयोऽयं मन्त्र—

ॐ नमो भगवते रुद्राय सर्वभूतात्मने हनुमते सर्वात्मसंयोग पद्मपीठात्मने नमः।[3]

रुद्रावतारस्य श्रीहनूमतः प्रभुतायां विचारं कुर्वन् हनूमद्वारा प्रदग्धां लंकां वीक्ष्य मनसि विचारयामास यत् यद्ययं पवनकुमारो रुद्रावतारो विद्यते तर्हि रुद्रभक्तस्य मे नगरीं दहति। आमवगतं मया-पिनाकधारी शिवो मन्मस्तक समर्पणेन प्रसन्नो जातः परन्त्वेकादशो रुद्रः प्रसन्नो न जातः। कारणमिदमस्ति। यद्रूद्रावतारो हनूमान् मल्लङ्कां दहति मया पङ्क्तिभेदः कृतः पङ्क्तिभेदकरणं कल्याणप्रदं न भवति—

रावणः— (स्वगतम्) यद्ययं रुद्रो मारुतिस्तर्हि किमिति रुद्रभक्तस्यमे नगरीं दहति। अहह ज्ञातम् —

तुष्टः पिनाकी दशमिः शिरोभि—
स्तुष्टो न चैकादशको हि रुद्रः।
अतो हनूमान् दहतीति कोपात्
पङ्क्तेर्हि भेदो न पुनः शिवाय।।[4]

१. मन्त्रमहार्णव पूर्वखण्ड पृ० १६८,

२. मन्त्र महार्णव पृ० १६९।

३. मन्त्र महार्णव उत्तरखण्ड पृ० ६४२।

४. हनुमन्नाटक- ६/२७।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

श्रीराम: कुम्भकर्णेन सह युद्धे रुद्ररुपं हनूमन्तं ददर्श। स महावीरो तस्मिन् समये उग्रनरसिंहवद्रक्तनेत्रं कुर्वन् रणभूमौ समाययौ—

आलक्षितो रघुवरेण सलक्ष्मणेन
कालान्तकादिव रिपो: परिशङ्कितेन ।
स्थानं जगाम हनुमान् समरेऽवतीर्य ।
माहेश उग्रनरसिंह इवारुणाक्ष: ।।[१]

महाराज रघुराजसिंहेन स्वप्रसिद्ध रचनायां रामरसिकावल्यां लिखितमस्ति यत् महेशरुपेण हनूमता श्रीसीताया: शोकरुपहलाहलविषस्य पानं कृतमिति—

सीतासोकहलाहल जाना किय मारुति महेस तेहि पाना ।।[२]

भगवती सीता पञ्चाक्षर शिवमन्त्रेण श्रीहनूमन्तं तृप्तं चकार। लंकात: प्रत्यागते सति भगवती सीता एकदा प्रसादग्रहणाय हनूमन्तं निमन्त्रयामास। वारम्वारं सा भोजनं ददौ हनूमान् सर्वं भक्षयामास। तत: सीता चकिता जाता। पश्चात् ध्यानयोगेन तयाऽवगतं साक्षात् गङ्गाधरो रुद्रो विद्यते यश्च वानररुपेण प्रकटो जात:। तत: सा ''नम: शिवाय'' मन्त्रस्य उच्चारणं कृत्वा भोजनं ददौ। अनेन प्रकारेण हनूमान् तृप्तो जात:।

ध्यानयोगे मा जानकी देखिला सत्वर।
वानररुपेते अवतीर्ण गङ्गाधर।।
नम: शिवाय बले अन्न दिल हनूर माथे ।[३]

परब्रह्मस्वरूप हनूमतो महिमा हनूमत्कृपयैव ज्ञातुं शक्यते। स सर्वमङ्गलनिधि: सच्चिदानन्दघनपरमात्मा विद्यते। दास्यभक्तैरसास्वादनार्थमेव हनूमद्रूपे प्रकटीभूय स रामसेवां चकार। स राम पादमद्मकरन्दस्य मधुकरो विद्यते। गोस्वामि तुलसीदासेन रुद्ररुपस्य हनूमत: प्रशंसा कृता—

---

१. हनुमन्नाटक ११/३५।

२. रामरसिकावली, भक्तमाला, मङ्गलाचरण १/१२/६।

३. कृत्तिवासीय रामायण, लंकाकाण्ड

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

जेह सरीर रति राम सों सोइ आदरहिं सुजान।
रुद्रदेह तजि नेहवस वानरभे हनुमान्।।[१]

नाना पुराण निगमागमसम्मत वाणीगायकस्य गोस्वामि श्रीतुलसीदास्येदंकथनं सत्यमेवास्ति यद् भगवान् शंकर एव हनूमद्रूपेऽवतीर्णो जातः। वायुपुराणे पूर्वार्धे भगवतो महादेवस्य हनूमद्रूपेऽतीर्णस्योल्लेखो विद्यते—

अञ्जनीगर्भसम्भूतो हनूमान् पवनात्मजः।
यदा जातो महादेवो हनूमान् सत्यविक्रमः।।[२]

अगस्त्यसंहितायां श्रीहनूमतोऽवतारतिथ्यादीनां वर्णनंकुर्वन् शिवावतारत्वेन निरुपितः—

ऊर्जे कृष्णचतुर्दश्यां भौमे स्वात्यां कपीश्वरः।
मेषलग्नेऽञ्जनागर्भात् प्रादूर्भूतः स्वयं शिवः।।[३]

तत्रैव रुद्रावतारत्वेनापि वर्णितः—

यशोवितानधवलीकृत जगत्त्रितयाय च।
वज्रदेहीति चोक्ता हि रुद्रावतारपदं तथा।[४]

कवचेऽप्ययं रुद्रावतारत्वेन निरुपितः—

सदाशिवाय ब्रह्मरुद्रावतारिणे मृत्युञ्जय त्रयम्बक, त्रिपुरान्तक कालभैरव, ॐ नमो हनुमते एकादशरुद्राय।[५]

पञ्चमुखी कवचेऽपि हनूमतो रुद्रावतारत्वेन वर्णनमुपलभ्यते—

ॐ रुं रुद्रमूर्तये करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। ॐ रुं रुद्रमूर्तये अस्त्राय फट्।[६]

हनुमच्छत्रुञ्जयस्तोत्रेऽपि हनूमतो रुद्रावतारः कथितः—

रुद्रावतार संसारदुःखभारापहारक।
लोललाङ्गूलपातेन ममारातीन्निपातय।।[७]

---

१. दोहावली १४२
२. वायु पु० ६०/७३
३. अगस्त्य संहिता
४. अगस्य संहिता अध्यय ३२
५. हनुमदेकमुखी कवच
६. हनुमत्पञ्चमुखी कवच
७.हनुमच्छत्रुञ्जय स्तोत्र ४।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवस्य अवतारूपो हनुमान्

रामकथाया अनन्य गायक गोस्वामि तुलसी दासेनापि स्थले-स्थले तथ्यस्यास्योद्घोष: कृत:। स स्वकीय परमाराध्य श्रीरामस्य दूतहनूमतो विषये वक्ति-

जानि रामसेवा सरस समुझिकरब अनुमान।
पुरुखा ते सेवक भए हरते भे हनुमान्।[१]

तेनैव पुनरपि हनूमतो वामदेवत्वेनाभिहित:—

राम को दुलारो दास वामदेव को निवास,
नाम कलिकामतरु केसरी किसोर को ।
करुना-निधान, बलबुद्धिके निधान मोद
महिमा-निधान, गुन-ज्ञान के निधान हौ ।
वामदेव-रुप, भूपराम के सनेही, नाम
लेतदेत अर्थ धर्म-काम, निरवान[२] हौ ।।

किमधिकं ब्रूमो गोस्वामि तुलसीदासेनैव हनूमानयं निम्नाङ्कितै र्नामभि रुद्रावतार-वामदेव-महादेव-पुरारीत्यादिभि: सम्बोधित:-

जयति रणवीर, रघुवीरहित, देवमणि,
जयति मर्कटाधीश, मृगराजविक्रम,
महादेव, मुद-मंगलालय कपाली ।
जयति मंगलागार, संसार भारापहर,
वानराकार विग्रह, पुरारी ।
सामगायक, भक्तकामदायक, वामदेव
श्रीराम-प्रिय-प्रेमबन्धो ।[३]

उपर्युक्तप्रमाणैरयं सिद्ध्यति यदसौ श्रीहनूमान् रुद्रावतोरोऽस्ति, स्वयं शंकरोऽस्ति। कुत्रचि देतादृश्यपि कथा समायाति यत् भगवान् शंकर: श्री परमाराध्याद् रामाद् दास्य-सुख प्राप्ते र्वरं याचितवानिति सा याचना स्वीकृता जाता। तस्यैव सेवा-सुखस्याऽऽस्वादनं कुर्वन् भक्ति-भावनाया महिमा प्रकटीकरणायैव भगवाञ् श्रीशंकरो हनुमद्रूपे प्रकटितो जात:।

---

१. दोहावली १४३

२. हनुमान वाहु, ९-१४

३. विनयपत्रिका २५-२८।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

(iv) हनुमत्परिवारः

अस्मत्प्रतिपाद्यस्य श्री हनूमतः केसरी वायु श्रीमच्छङ्करैरेभि स्त्रिभि सम्बन्धत्वादेषां ये परिवारा स्ते हनूमतोपि सन्ति परिवाराः।

केसरी नामको वानरोऽस्य पिता, अञ्जनाऽस्य माता। केसरी नामकः कश्चन दैत्य अञ्जनायाः पितृत्वाद्धनूमतोऽयं मातामहः।

वायोरुन् पञ्चाशद् भेदाः सन्ति ते सर्वेऽपि हनुमत्परिवाराः सन्ति। अत्रेदं किञ्चिद् विवेचनीयमस्ति— "श्रीहनुमानयं वनवासी मनुष्य आसीदिति केषाञ्चिदाधुनिक विदुषां मतमस्ति, परन्तु सनातनधर्मिणो हिन्दवः सनातनधर्मानुसारं मनुष्यादुच्चयोने र्देवयोने रथवा भगवतो विशेषावताराणामेवोपासका सन्ति। मनुष्ययोनौ मानवा मातृदेवो भव[1], पितृदेवोभव, आचार्य देवो भव, एतद् वैदिकादेशानुसारं उपर्युक्तानां तेषां देवरुपत्वेन पूजनं कुर्वन्ति। 'असौ हनुमानपि श्रीरुद्रदेवस्याथवा श्रीवायुदेवस्यावतारो विद्यते "एतादृशी वेदपुराणादि शास्त्राणां मान्यता विद्यते अतोऽस्योपासना धार्मिक हिन्दू समाजे अद्यापि प्रचलिता विद्यते। यदा सनातन धर्मिणो हिन्दवो मातृ पित्र्याचार्यान् वेदशास्त्राद्यनुसारं देवतां मत्वा तेषां पूजनं कुर्वन्ति तर्हि ते देवताया देवाऽवतारस्य वा पूजां कुर्यु रिति स्वाभाविकमस्ति।

वेदेषु वर्णितमस्ति- एष ह वा अनद्धा पुरुषो यो न देवान अवति (अर्चति) न पितृन्[2] अत्र देवपूजा अकर्तृणां पुरुषाणां निन्दा कृता विद्यते ते अवास्तिका पुरुषा मन्यन्ते।

न मर्डिता विद्यते अन्य एभ्यो
देवेषु मे अधिकामा अयंसत।।[3]

---

१. कृष्णयजुर्वेदीय तैतिरीयोषनिषद् १/११/२)
२. क-शतपथब्राह्मण ६/२/३/२४।
ख-ऐतरेयब्राह्मण ८/२/८।
३. ऋग्वेद १०/६४/२

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

अत्रापि वेदेन देवा; सुखप्रदा कामना-पूरका कथिताः ।
देवान् वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ।।[१]

अत्रापि वेदेन देवपूजने प्रख्यातर्षे र्वसिष्ठस्येतिहासो निर्दिष्टो वर्तते। इत्थं वेदेषु शास्त्रेषु च देवपूजा पदे-पदे व्याप्ता अस्ति। अस्तु।

इदानीं श्रीहनूमतो देवावतारत्वं पश्यन्तु श्रीशिवपुराणे हनूमतोऽवतारो रामकार्यार्थमभिहितः।[२] अत्रैव 'शिवावतारंप्राप''[३] ''रुद्रांशः''[४] ''महादेवात्मानः''[५] ''हनूमानिति नामभाक्। शम्भुर्जज्ञे''[६] तथा सीतारामसुखप्रदः[७] इति कथितो वर्तते।

अस्मिन्नेक स्थले असौ हनूमान् ''कपितनुः''[८] कपीशानः[९] कपि वरः[१०] कपिकुञ्जरः[११] कपिसत्तमः[१२] हनूमान् वानरेश्वरः[१३] कपिनायकः[१४] एवं कपीश्वरस्तथा[१५] कपिकुञ्जरः[१६] इति कथितः।

अनेनाऽयं स्पष्टो भवति यत् श्री हनूमतोऽवतारो मनुष्ययौंनौ न भूत्वा दिव्यवानरयोनौ जातः। ''रामकार्यकरः[१७]'' ''रामदूताभिधः[१८]'' हनूमान् महावीरः[१९]'' एभिः शब्दैरपि स्पष्टीकृतो वर्तते।

---

१. ऋग्वेद सू० १०/६५/१५
२. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० २०,४-५,६ श्लोकेषु
३. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० ९ श्लोकेषु
४. शिवपु० शतरुद्र सं९ अ० १२ श्लोकेषु
५. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० ३२ श्लोकेषु
६. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० ७ श्लोकेषु
७. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० ३६ श्लोकेषु
८. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० ७ श्लोकेषु
९. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० ८ श्लोकेषु
१०. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० १४ श्लोकेषु
११. शिवपु० शतरुद्र सं० अ०१६ श्लोकेषु
१२. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० १२ श्लोकेषु
१३. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० १७ श्लोकेषु
१४.१५.१६ शिवपु० शतरुद्र सं० अ० क्र० २०,१८,२५।
१७.१८.१९. शिवपु० शतरुद्र सं० अ० ३८ श्लोकेषु

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

एतत् सर्वं विशेषरूपेण स्पष्टीकरणाय वाल्मीकीय रामायणे प्रायो वानरस्यसमस्त पर्यायवाचक शब्दै रसौ हनूमान् विभूषितो विद्यते। अत्र वयं स्थालीपुलाक न्यायेन दिङ्गमात्रं निरुपयामः।

"कपिप्लवङ्ग प्लवगशाखमृग वलीमुखः ।
मर्कटो वानर; कीशो वनौकाः ।।[१]

अत्र नवनामानि समागतानि सन्ति। अत्रैव नानार्थवर्गे हरिरित्युक्तः।[२] एषां समस्तानां नाम्नां प्रयोगो रामायणे यत्र कुत्रापिन अपितु सर्वत्र एकस्मिन् समये न अपितु समस्त मसये वारैकं न अपि तु वारम्वारं कृतो विद्यते।

एभिःप्रमाणै स्पष्टीभवति यदयं मारुति र्न कोऽपि वनवासी मानव आसीत् प्रत्युत देवावतारत्वाद्दिव्यवानरयोनेरेवासीत्। देवतात्वादेवायं जनानामुपास्योऽस्ति।

आर्यसमाजप्रवर्तक श्रीदयानन्देनापि स्वकीय संस्कृत वाक्यप्रबोधस्य ग्राम्पशुप्रकारणे[३] "अयं महाहनुत्वाद्धनुमान् वर्तते एतादृशः संकेतः कृतः यस्य पूर्णेतिहासो वाल्मीकीय रामयणे समागतः। इन्द्रवज्र-प्रहारादस्य हनुर्वक्रत्वे जातेऽस्यनाम हनुमानभूत्।[४] मतुप् प्रत्ययोप्यतिशयार्थे प्रयुज्यते, यदिस्वामिमहाभागस्य हनुमान् मनुष्यरुपत्वे इष्टो भवेत्तदास्वामी महाभाग एनं मनुष्यप्रकरणे स्थाप्येत न ग्राम्य पशुप्रकरणे।

शिवपुराणे विचित्रैकेतिहासिक घटनाया उल्लेखो वर्तते तदित्थम् एकदा प्रभुशम्भुरयं श्रीविष्णो र्मोहिनीरुपं दृष्टवान्। अनेन तद्रेतः स्खलितमभूत्। तदेव तेन रामकार्यार्थं प्रयुक्तं कृतम् —

---

१. अमरकोश द्वितीय काण्ड सिंहादिवर्ग पद्म ३

२. अमरकोश तृतीय काण्ड नानार्थवर्ग श्लो १७५।

३. ग्राम्यपशुप्रकरण पृ० ४५।

४. वाल्मीकीय रामायण ६/२८/१५

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

एकस्मिन् समये शम्भुरद्भुतोतिकरः प्रभुः।
ददर्श मोहिनीरुपं विष्णोः स हि वसदगुणः।
चक्रे स्वं क्षुमितं शम्भुः कामवाणहतो यथा।
स्वं वीर्यं पातयामास रामकार्यार्थमीश्वरः।।[१]

अत्रेदमवश्यमेवावधेयम् मन्त्र ब्रह्माणभागेन वेदोऽयं भागद्वये विमक्तः। ब्रह्मणभागेऽर्थ वादो भवति अर्थवादोऽपि अर्थवाद- अनुवाद-भूतार्थवाद भेदेन त्रिधा विभक्तः।

कथेयमपि भूतार्थवादो विद्यते। अर्थवादो शब्दार्थमात्रं न नीत्वा तत्तात्पर्यमेव दृष्टव्यं भवति इत्थमस्या घटनायास्तात्पर्यमस्ति यत् स्त्रीशक्तिरेका मोहिनी शक्ति रस्ति। ययाऽऽत्मानं सदा रक्षेत्। अपरं तात्पर्यमिदमस्ति यन्महादेवोपर्यपि विष्णो र्मोहनीशक्तेः प्रभावोऽपतत्। अत्र महादेवोऽयं प्रभुशब्देनाभिहितः। अत एव प्रभुः।

प्रभुः स्वातन्त्र्यमापन्नो यदिच्छति करोति तत् ।
पाणिनेर्नन्दीगङ्गा यमनुा च स्थली नदी ।।

स्वतन्त्रेच्छावान् भवति। स यथेच्छेत् तथा कुर्यात् अत्रैकं मनोहरमुदाहरणमपि दत्तम्। संस्कृत व्याकरणपरमाचार्यस्य पाणिनेः यूस्त्र्याख्यौ[२] नदी अस्य सूत्रस्यानुसारं नदी संज्ञया गङ्गा यमुनादि नदी न भवति किन्तु स्थली यत्र किञ्चिदपि जलं नास्ति किन्तु तन्नदीभवति। अत्रत्यमभिप्रायं सर्वै र्ज्ञातुं न शक्यते किन्तु नदी संज्ञामर्मज्ञा वैयाकरणा एव जानन्ति।

इत्थमत्रापि वेदानां पुराणानाञ्च तात्पर्यं विद्वास एव ज्ञातुं शक्नुवन्ति यत् शिवो विष्णुश्च मनुष्य नासीत्, किन्तु देवो दिव्यश्चासीत्। देवतायाः शुक्रं भौतिकं न भवति अपितु दिव्यं भवति, यच्च तैजस् इत्युच्यते। तद्दिव्यताया वर्णनमस्मिन्नेव पुराणे एवं प्राप्यते—

तद्वीर्यं स्थापयामासुः पत्रे सप्तर्षयश्च ते ।
प्रेरिता मनसा तेन रामकार्यार्थमादरात् ।।
तै र्गौतमसुतायां तद् वीर्यं शम्भो र्महर्षिभिः ।
कर्णद्वारा तथाञ्जन्यां रामकार्यार्थमाहितम् ।।
ततश्च समये तस्माद्धनूमानिति नामभाक् ।
शम्भुर्जज्ञे कपितनुर्महाबलपराक्रमः ।।[३]

१. शिवपुराण शतरुद्र सं० २०/३.४।
२. अष्टाध्यायी १/४/३,
३. शिवपुराण शतरुद्र सं० २०/५-७

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

तच्छुक्रं (तेज:) वैज्ञानिका: सप्तर्षयो: गौतमपुत्र्यां कामरुपिण्यां केसरीपत्न्यां कर्णद्वारा प्रवाहितं चक्रु। तत्तेजो गर्भाशये हनूमद्रूपे प्रादूर्बभूव।

इत्थं भगवत: शिवस्य महाशक्तिशालित्वात्तदुत्पन्न दिव्यवानर शरीरधारी हनुमानपि महाशक्तिशाली भूयाच्चेत्तर्हि किमत्राश्चर्यं किमत्राश्चर्यम्? एतदेव 'तत श्च समये इत्यस्मिन् श्लोके निर्दिष्टमस्ति।

पुनस्तत्र हनुमता दिव्यशरीरेण सूर्यद्वारा समस्तविद्यानामध्ययनमनायासेनैवकृतम्

तदाज्ञया ततो धीर: सर्वविद्यामयत्नत:।
सूर्यात् पाठ सकपि गर्त्वा नित्यं तदन्तिकम्।।[१]

तदनन्तरं सूर्याज्ञया तदंश सुग्रीव पार्श्वेऽवसत् —

सूर्याज्ञया तदंशस्य सुग्रीवस्यान्तिकं ययौ।
मातुराज्ञामनुप्राप्य रुद्रांश; कपिसत्तम:।।[२]

रामायणे श्रीहनूमतो या विद्वत्ताऽभिहिता, तन्मनुष्यत्वान्न अपितु दिव्यवानरत्वादासीत्। एतदाश्चर्यकरन्नास्ति यतो हि देवा:सर्वविदो भवन्ति "विद्वांसो हि देवा:"[३]। यथा कश्चन मानवो नाटके वानराभिनयं कुर्याच्चेत् तेनाभिनयेन पुरुषत्वं बलं विद्यादिकं नापसरति तद्वद्देवावतारेष्वपि अभिनयं ज्ञातव्यम्। अस्मादेव दिव्यतावशाच्छिवावतारस्याभौतिकस्य हनूमत उपासनाया विधानं वर्तते। तद्देवोपासनरुपाद् यज्ञात् बलबुद्ध्यादि प्राप्ति: शास्त्रेषूपवर्णिता। अत:- सनातनधर्मिहिन्दुजातिषु देवपूजोपरि पूर्णविश्वोसोऽस्ति तथा तत्फलमपि भवति।

असौ हनूमान् पवनसुतत्वेनाप्यभिहित: तत्कारणमिदमस्ति यच्छ्रीमहादेवस्याष्टधामूर्ति वर्तते—

शर्वो भवस्तथा रुद्र उग्रो भीम: पशो: पति:।
ईशानश्च महादेव मूर्तयश्चाष्टविश्रुता:।।
भूम्यम्भोऽग्निमरुद्व्योमक्षेत्रज्ञार्कनिशाकरा:।
अधिष्ठिताश्च शर्वाद्यैरष्टरुपै: शिवस्य हि।।[४]

---

१. शिवपुराण शतरुद्र सं० २०/११।

२. शिवपुराण शतरुद्र सं० २०/१२

३. शतपथ ब्राह्मण ३/७/३/१०

४. शिवपुराण शतरुद्र सं० २/३-४

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पृथ्वी-जल-तेज-वायु-आकाश-सूर्य चन्द्रमा यजमानादि शिवस्याष्टौ प्रत्यक्षरुपाणि सन्ति इति पुराणेषूपलभ्यन्ते। महाकवि कालिदासेनापि एवमेव लिखितम्।

या सृष्टि: स्त्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हवि र्या च होत्री ।
ये द्वे कालं विधत्त: श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहु: सर्ववीज प्रकृतिरिति यया प्राणिन: प्राणवन्त: ।
प्रत्यक्षाभि: प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीश: ।।[१]

अतो मरुत् (पवनोऽपि महादेवस्य द्वितीय शरीत्वात्तदुत्पन्नो मारुति स्तथा शिवसुत: एतत्सर्वमेकमेवास्ति। अत एव वेदे ''रुद्रस्य ये मीळहुष: सन्ति पुत्रा:।[२] इत्यादि मन्त्रेषु मरुतो यतो हि उक्तमन्त्रस्य देवता मरुत् विद्यते अतो रुद्रपुत्रा कथिता:।

एवमेव 'वेद्या ति रुद्रियाणां शुष्पमुग्रं मरुताम्'[३] अत्र रुद्रपुत्राणां मरुतां उग्रा शक्तिरभिहिता । अतो रामायणानुसारं मारुतौ हनूमति सा एवोग्रा शक्ति: कथिता । एतस्मिन् वैदिक वाक्ये सिद्धे सति पवनसुतो हनूमानपि रुद्रस्य विभूतिरिति सिद्धोजात: । वायुपुत्रत्वात्तस्मिन् वायोर्बलमपि सिद्धम् तथा स वैदिक देवोऽपि सिद्धोजात: न केवलं पौराणिक: । एतादृशो महावीरो हनुमान् श्रीराम कार्यपूर्तये वाटिकां भङ्क्त्या राक्षसान् जघान । शिवपुराणस्यैव वचनमस्ति–

रावणाराममाहत्य जघान बहुराक्षसान् ।[४]

अत्र राक्षसहन्ता हनूमानिति कथित: । प्रकारान्तरेण शिवेनैव रामकार्यं कृतम् । श्रीरामेणापि समुद्रोपरि हेतु निर्माणाय शिवलिङ्गस्य पूजाकृता ।

गत्वा तत्र ततो रामस्तर्तुकामो यथा तत: ।
शिवलिङ्गं समानर्च प्रतिष्ठाप्य जयेप्सया ।।[५]

---

१. अभिज्ञान शाकुन्तलम १/१

२. ऋ० सं० ६/६६/३

३- ऋ. सं. ८/२/३ ।

४- शिवपुराण शतरुद्रस २०/२१ ।

५- शिवपुराण शतरुद्रस २०/२९ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

अयमेव श्रीरामेश्वर नाम्ना प्रसिद्धिंगतः । श्रीशिवेन तस्य रामईश्वरो यस्येति अर्थो विहितः। श्रीरामेण तस्य 'रामस्य ईश्वरः इत्यर्थो कृतः । तथा तत्रत्यर्षयः 'रामश्च ईश्वरश्च' (महादेवः) इति विग्रहः कृतः ।

वाल्मीकीय रामायणे–

न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूत् ते मनसो भयम् ।
मनसास्मि गतो यत् त्वां परिष्वज्य यशस्विनि! ।।[१]

अत्र वायुदेवोऽञ्जनामाह– अहं त्वया सह मानसिकं गमनं करोमि तवैकपातिव्रत्यधर्मं न नाशयामि ।

वीर्यवान् बुद्धिसम्पन्नस्तव पुत्रो भविष्यति ।
महासत्त्वो महातेजा महाबल पराक्रमः ।।
ततो हि नामधेयं ते हनूमानिति कीर्तितम् ।।[२]

अत्र देवानां मानसिक्गमनस्यैवोल्लेखो विद्यते, कस्या अपिधर्मभङ्गकरणं नोक्तम् । देवानां कृते महाभारते लिखितमस्ति–

देवाश्चैश्वर्यवन्तोहि शरीराण्याविशन्ति वै ।
सन्ति देवनिकायाश्च संकल्पाज्जनयन्ति वै ।।
वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात् संघर्षेणेति पञ्चधा ।।

अत्र देवानां कृते संकल्प-वाणी-दृष्टि-स्पर्श-संघर्षणादिभिः सन्तानोत्पन्नस्य वार्ता प्रकटीकृता । इत्थं संकल्पभेदेन हनुमदुत्पत्तौ भेदोऽभिहितः अनेनालौकिक बलशालिता अभिव्यज्यते ।

अनेनेदमपि सिद्ध्यति यदयं हनुमान् वनवासी जातीयो मानवो नासीदिति, अपितु रुद्रस्याथवा तद्भेद वायोरंशेनोत्पन्नत्वादयं देव आसीत् । शिवस्य वायोश्चांशेनोत्पन्नत्वाच्छिवस्य ये परिवारा वायोश्च ये परिवाराः सन्ति ते सर्वे हनुमत्परिवारा एव तथा च शिवत्वेन परब्रह्मस्वरूपत्वाच्च सर्वं जगदेव हनुमत् परिवारा भवितुमर्हन्ति ।

१- वा. रा. ४/६६/१७-१८ ।

२- वा. रा. ४/६६/१९,२४ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(v) अन्यपुराणेषु हनुमत्सन्दर्भः

पवननन्दनस्य हनुमतश्चरितं भगवता श्रीरामचन्द्रेणेत्थमनुस्युतमस्ति यत् श्रीराम-चर्चा प्रसङ्गे मारुतेश्चर्चाऽनिवार्या वर्तते । हनुमच्चरितस्य विस्तारं बाल्मीकीय रामायणे ऽन्यरामायणेषूपलभ्यते एव, परन्तु पुराण साहित्यमपि तच्चरितस्येतावानुल्लेखो विधीयते, यदन्यत्राप्राप्यमस्ति । समग्र पुराणानां विपुलसाहित्यस्यान्वेषणमनुशीलनमृते च हनुमतः पौराणिकाख्यनस्य यथार्थ परिचयो लब्धुं न शक्यते ।[१]

स्कन्दपुराणस्य पञ्चमोऽयं खण्डोऽवन्ती नाम्ना प्रख्यातोऽस्ति । अस्या ७९ अध्याये हनुमज्जन्मपराक्रमयोः कथा वाल्मीकीय रामायणस्योत्तरकाण्डे वर्णितकथानुरूपं सविस्तरं प्रदत्ता । अत्रापि ऋषि प्रदत्त शापस्य संकेतो वर्तते, यस्माद्धनुमानसौ निजातुलपराक्रमं विसस्मार । यदीत्थं न स्याच्चेत्तर्हि किं स वालिनोऽपराधं पश्यन् तं न वधेत्?

अस्मिन् प्रसङ्गे मुनयः श्रीराममुक्तवन्तः–

न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतावपि ।
अमोघवाक्यैः शापस्तु दत्तोऽस्य मुनिभिः पुरा ।
न ज्ञातं हि बलं येन वलिना वालिमर्दने ।।[२]

श्रीहनुमद्द्वाराऽनेक तीर्थानामनेक शिवलिङ्गानां प्रतिष्ठाया अपि विवरणमुपलभ्यते, यच्च सर्वथा नूतनं प्रतीयते । अस्यैव खण्डस्य ३१ अध्याये उज्जयिन्यां भगवान् श्रीरामचन्द्रद्वारा हनुमत्केश्वर लिङ्ग-स्थापनाया प्रसङ्गो वर्तते । अस्य नामकरणस्य विषयेऽभिहितं यत् विभीषणाऽभिषेकानन्तरं हनुमान् लङ्कां गतवान् लङ्कातः कुबेर प्रदत्तेषु तथा विभीषण पूजितेषु लिङ्गषट्केषु लिङ्गमेकं सहैवानीतवान् । अस्यैव स्थापना श्रीरामेण कृतोज्जयिन्यां तथा हनुमन्नाम्ना हनुमत्केश्वर नाम्नः प्राप्तिरभूत । हनुमता स्वहस्तेन ब्रह्महत्या- परिमार्जनार्थं नर्मदातटे

१- महाभारत आश्रमवासिक पर्व ३०/२१-२२ ।

२- स्कन्द पु. अवन्ती खण्ड अ. ७९, श्लो. २१-२२ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

हनुमन्तेश्वर लिङ्गस्य स्थापना कृता ।[१] न केवलमेतावन्मात्रमनेन नर्मदाया एव तटे कपितीर्थस्यापि स्थापना कृता यत्र वयमयोध्यायाः परावृत्य रामलक्ष्मणाभ्यां कृतां शिवलिङ्गानां स्थापनामुपलभामः ।[२]

स्कन्दपुराणस्य तृतीयः खण्डो ब्रह्माण्ड नाम्ना विश्रुतोऽस्ति । अत्र रामेश्वर लिङ्गस्य स्थापना विषये हनुमतो विपुल पराक्रमस्यापि परिचय उपलभ्यते । कथितमस्ति यत् ब्रह्महत्या परिमार्जनाय श्रीरामेण रामेश्वरलिङ्गस्य स्थापनाया विचारः कृत स्तदा तेन कैलाशतः शिवालिङ्गमानेतुं हनुमान् प्रेषितः । यदा हनुमदागमने विलम्बो जातो मुहूर्तोऽपि प्रतिष्ठायाः समागतस्तदाऽगत्या श्रीरामेण सीतानिर्मितस्य सैकतलिङ्गस्यस्थापना कृता । कैलाशतः शिवप्रदत्त लिङ्गे आनीते सति हनूमानसौ अत्रत्याया घटनाया नितान्तं दुःखितो भूत्वा भगवतो भूतभावनस्य शिवस्य गौरवरक्षार्थं तेन कैलाशीय लिङ्गस्यैव स्थापनामुचितामवगत्य सैकतलिङ्गोत्थापने प्रयासः कृतः किन्तु तल्लिङ्गमितस्ततो नाभूत् । उत्थापन प्रयासे विफलो भूत्वा हनुमान् स्वयं पपात मूर्छितोऽभवच्च । तन्महनीयगुणकीर्तनात् तन्निद्राभङ्गोऽभूत्। तदा भगवतः श्रीरामचन्द्रस्यादेशात् तेन रामनाथस्य (रामेश्वरस्य) उत्तरे तद्विशिष्टलिङ्गस्य स्थापना कृता तन्नाम्नैव तल्लिङ्गं हनुमल्लिङ्गमित्युच्यते ।

उत्तरे रामनाथस्य लिङ्गं स्वेनाहृतं पुरा ।
आज्ञया राम चन्द्रस्य स्थापयामास वायुजः ।।[३]

अत्रैव दक्षिण-समुद्रमध्ये गन्धमादनपर्वतोपरि हनुमत्कुण्ड नाम्ना महनीयतीर्थस्योल्लेखो विद्यते, यत्र धर्मसखो नाम राजा पुत्रीयेष्टिसम्पादनात् शतपत्नीषु शतपुत्रान् लेभे चान्ते तपः कुर्वन् स्वर्गलोकमाप ।

सर्वलोकोपकाराय हनुमान् मारुतात्मजः ।
सर्वतीर्थोपमं चक्रे स्वनाम्ना तीर्थमुत्तमम् ।।[४]

बृहद्धर्म पुराणे वर्णिता रामायण-कथा देवीतन्त्रेण पूर्णप्रभाविता जाता । अस्य १८

१- स्कन्द पु. अवन्ती खण्ड अ. ८३ ।
२- स्कन्द पु. अवन्ती खण्ड अ. ८४ ।
३- स्कन्द पु. अवन्ती ब्रह्म अ. ४६/४७ ।
४- स्कन्द पु. अवन्ती ब्रह्म अ. १५/३ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

अध्याये वर्णनमुपलभ्यते यत् शिवपार्वतीद्वयं रावणरक्षार्यं लङ्कायां निवसति स्म । तत्पार्श्वे देवगणा रावण कृतात्याचारस्य कथां श्रावितुं गताः। तदा सीताऽपमानेन क्षुब्धा भूत्वा पार्वती लंकात्यागायाचकथत् । श्रीरामकार्य सिद्धये श्रीशिवो हनुमद् भवितुं स्वीचकार ब्रह्मा जाम्बवानभवत् धर्मश्च विभीषणरूपं दध्रे । अस्यैव पुराणस्य २० अध्याये हनूमतः शिवत्वभवनाय प्रमाणमुपलभ्यते । अशोकवाटिकायां यदा हनूमान् चण्डिकामन्दिरमपश्यत्, तदा आत्मानं शिवरूपमुक्त्वा लंका परित्यागाय देवीं प्रेरयामास । हनूमता (शिवेनस्वविश्वरूपस्य दर्शनं कारयामास, यत्र देव्या रावण-सेना संकटे ग्रस्ता तथा श्रीराम सेना सफलतायै तत्परा दृष्टा । इत्थं पौराणिक साक्ष्ये श्रीहनूमानयं शिवस्य साक्षादवतारः सिद्ध्यति । एतद् बृहद्धर्म पुराणं उपपुराणेषु समायाति । (द्रष्टव्यकलकत्तास्थ विब्लिओथिका इण्डिकायां प्रकाशितं १८९७ इत्यस्य संस्करणम् इदमनेक तथ्यार्थं महाभागवतस्य पूर्णतयाऽनुसरणं करोति । (तुलनीयं गुजराती प्रिटिंग प्रेस, बम्बई १९९३ इत्यस्य संस्करणम्) एतद् ग्रन्थद्वयं रामायणोपरि देव्याः प्रभावस्य द्योतकमस्ति ।

हनूमतो विशालपराक्रमस्य विशिष्ट विवरणं पुराणेषूपलभ्यते ब्रह्मवैवर्वपुराणे स्वयं हनूमतः स्वपराक्रमस्य विषये गर्जनाकृता–

मर्कटीडिम्भतुल्यां च लकां पश्यामि सुव्रते ।
मूत्रतुल्यं समुद्रं च शरावमिति भूतलम् ।
पिलीलिकासंघमिव ससैन्यं रावणं तथा ।।[1]

स्कन्दपुराणस्यावन्ती खण्ड उद्घोषयति यत् कया दृष्ट्या हनूमतोधिकोऽस्मिन् ब्रह्माण्डे कोऽपि नास्तीति–

१- ब्रह्मवैवर्तपु. ६२/७५-९६ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अन्यपुराणेषु हनुमत्सन्दर्भः

पराक्रमोत्साह मति प्रतापैः सौशील्य माधुर्य नयादिकैश्च ।
गाम्भीर्य चातुर्य सुवीर्य धैर्यै र्हनूमतः कोऽप्यधिकोऽस्ति लोके ? ॥
यमेन विक्षोभित सागरस्य लोकान् दिधक्षोरिव पावकस्य ।
प्रजां जिहीर्षोरिव चान्तकस्य हनूमतःस्थास्यति कः पुरस्तात् ॥[१]

हनुरुह नगरे जन्मग्रहणादस्य हनुमानिति नामधेयं प्रसिद्धं जातम् ।[२] हनुमत्पुच्छस्य विद्यानिर्मिततपाशेन तुलनाकृता विद्यते ।[३] भगवान् श्रीकृष्ण उद्धवमाह किम्पुरुषेष्वहं हनुमानिति ।[४] हनुमत्केश्वरलिङ्गेन हनुमते वरो दत्तः ।[५] श्रीहनूमान् भगवन्तं पप्रच्छ भवान् कः, अत्रागमनस्य प्रयोजनं किमिति? ।[६] श्रीहनूमच्छरीरस्य वर्णोऽने कधाऽऽसीत्, सूर्येण तस्मै प्रभा प्रदत्ता ।[७] श्री हनुमच्छरीर-वर्ण उद्दिप्त स्वर्णवदभिहितः ।[८] श्रीहनुमच्छरीरस्याङ्गराग सिन्दूरःकथितः ।[९]

१- स्कन्दपु. अवन्ती खण्ड ७९/४२-४३ ।

२- पुरे हनुरुहे यस्माज्जातः संस्कारमाप्तवान् ।
हनुमानिति तेनागात् प्रसिद्धिं स महीतले ॥ पद्मपुराणम् ।

३- कश्चिल्लाङ्गूल पाशेन विद्यारचित मूर्तिना ।
आकर्षत् परमं वीरं स्नेहेन सुहृदं यथा ॥ पद्मपुराणम् ।

४- वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम् ।
किम्पुरुषाणां हनुमान् विद्याध्राणां सुदर्शनः ॥ श्रीमद्भागवत ११/१६/२९ ।

५- आयुधानां हि सर्वेषांमवध्योऽयं भविष्यति ।
अजरश्चामरश्चैव भविष्यति न संशयः ॥
अमित्रभयदो ह्येष मित्राणामभयप्रदः ।
अजेयो भविता युद्धे सिद्धेनोक्तं पुनः पुनः ॥
(स्कन्द पु. अवन्ती खण्ड चतुरशीतिलिङ्गमहिमा ७९/३५-३६ ।

६- इत्युक्तो हनुमान् गत्वा पम्पातटमनुत्तम् ।
भिक्षुरूपी स तं प्राहे रामं भ्रात्रासमन्वितम् ॥
को भवानिह सम्प्राप्त स्तथ्यं ब्रूहि महामते!।
अरण्ये निर्जने घोरे कुतस्त्वं किं प्रयोजनम् ॥ नरसिं पु. ५०/७-८ ।

७- सूर्येण च प्रभा दत्ता । स्कन्दपु.अवन्तीखण्ड चतुरशीतिलिङ्गमहिमा ७९/३४

८- ज्वलत्काञ्चनवर्णाय । नारद पु. पू. ७८/३७ ।

९- रक्त चन्दनपुष्पैश्च सिन्दूराद्यैः समर्चयेत् । नादपु पूर्व. ७४/४४ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

चञ्चलकुण्डलदीप्त्या दीप्तमुखस्य हनूमतो ध्यानं वर्णितमस्ति ।[१] किम्पुरुषे वर्षे हनूमान् स्वस्वामिकथां श्रृणोति स्वयञ्चोपगायति ।[२] महर्षि गौतमाश्रमस्य घटना विद्यते– हनुमन्मधुरगानेन प्रसन्न: शिव: तत्कण्ठे मुक्ताघटितं हारं चकार ।[३] स्वेष्टप्रभोर्नाम संकीर्तनं श्रुत्वाऽऽनन्दितो भूत्वो त्पलुत्य च कण्ठं जगाह हनूमान्।[४]

तस्मिन्नवसरे सुरै र्वृत: सुरेन्द्रो हनूमते नीलकमलमयीं मालां ददौ ।[५] परमभागवत सनातन महामति गोस्वामिन उक्तिरियमस्ति यदयं हनुमान् सेतुबन्ध कार्येऽग्रणी विद्यते ।[६] कृताञ्जलि सन्नयं हनुमान् स्वनिर्मित दिव्यै स्तवै प्रभुं स्तौतीति ।[७] कौपीनधारिणे रामभक्तिरसिकाय नमो नम: ।[८] प्रदीप्तस्वर्णवर्णाय बृहल्लाङ्गूलधारिणे राम-सेवकाय नम: ।[९] पवनात्मजोऽयं हनुमान् श्रीरामस्य

१- तप्तचामीकरनिभं भीध्नसंविहिताञ्जलिम् ।
चलत्कुण्ठलदीप्तास्यं पद्माक्षं मारुतिं स्मरेत् ।। नारदपु. पूर्व. ७४/११० ।

२- आष्टिषेणेन सह गन्धर्वै रनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपश्रृणोति स्वयं चेदं गायति । श्रीमद् भागवत् ५/१९/२ ।

३- हारं च मुक्तापरिकल्पितं शिवो हनूमत: कण्ठगतं चकार । (नारदीय पु. पूर्व. तृतीय ७९/१३५ ।

४- निजेष्टस्वामिनो नामकीर्तनश्रुतिहर्षित: ।
उत्प्लुत्य हनुमान् दूरात् कण्ठे जग्राह नारदम् ।। बृहद्भागवतामृत १/९/५९ ।

५- क. एतस्मिन्नन्तरे शक्र: समायात: सुरैर्वृत: ।
नीलोत्पलमयीं मालामुत्क्षेप्येदंवचोऽब्रवीत।। स्क. पु. अख. ७९/३१ ।
ख. नागयज्ञोपवतीय प्रबलाय नमोऽस्तु ते ।। स्क. पु. ब्रह्म ख. धर्मारण्य माहात्म्य ३७/७ ।

६- स्वप्रभोर्वाहकश्रेष्ठ: श्वेतच्छत्रितपुच्छक: ।
सुखासनमहापृष्ठ: सेतुबन्ध क्रियाग्रणी: ।। वृहद्भागवतामृत १/४/४५ ।

७- कदापि शुभ्रैर्वरचामरै: प्रभुं गायन् गुणान् वीजयति स्थितोऽग्रत: ।
कदाप्युपश्लोकयति स्वनिर्मितैश्चित्रै: स्तवै: श्रीहनुमान् कृताञ्जलि: ।। बृहद् भागवतामृत २/४/२६०

८- कौपिनवाससे तुभ्यं रामभक्ति रताय च । नारद पु. पूर्व. तृतीय ७८/४५ ।

९- ज्वलत्काञ्चन वर्णाय दीर्घलाङ्गूलधारिणे । सौमित्रिजयदात्रे च रामदूताय ते नम: ।। ना. पु. पू. तृतीय ७८/३७ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

सदा प्रियोऽस्ति ।[१] स्वकीयं स्वामिनं स्मृत्वा यदहं ब्रवीमि तत्सत्यं भविष्यतीत्युक्तवान् मारुतिः ।[२] गिरि शिखरेणाक्षं जघान पवनात्मजः ।[३] नखायुधाय वज्रदेहाय हनुमते नमो नमः ।[४] किम्पुरुषे वर्षे राजीवलोचनं रामं हनूमान् सदा स्तौति गायति च।[५] हनूमान प्रभोर्गुणान् गायन् गायन् कदापि चामरैर्वीजयन्नवैयग्र्यमहोतनोति ।[६] साकेतधामप्रस्थानकाले श्रीरामो हनुमन्तमाह– यावल्लोके मत्कथां गास्यन्ति तात्वत्त्वं प्रतिज्ञां पालयन् प्राणान् धारयेति ।[७]

१- वायुपुत्रो महातेजा रामस्यासीत् प्रियः सदा ।कूर्म. पु. पूर्व. २१/३५ ।

२- मत्स्वामी हृदये नित्यं ध्येयो वै योगिभिर्मुहुः ।
यं देवा सासुराः सर्वे नमन्ति मणिमौलिभिः ॥
रामः श्रीमानयोध्यायाः पति र्लोकेशपूजितः ।
तं स्मृत्वा यद् ब्रुवे वाक्यं तद् वै सत्यं भविष्यति ॥
पद्म. पु. पा. ख. ३३/४५-४६।

३- क. नमः श्रीरामभक्ताय अक्षविध्वंसकाय च ।
नमो रक्षःपुरीदाहकारिणे वज्रधारिणे ॥ स्क.पु. ब्र. ख. ध. मा. ३७/३ ।
ख. हनूमान् गिरिशृङ्गेण धूम्राक्षमवधीद्रिपुम् ॥ अग्निपुराण १०/८ ।

४- नखायुधाय भीमाय दन्तायुधधराय च ।
विहगाय च शर्वाय वज्रदेहधराय च ॥ ना. पु. पूर्व. तृतीय ७८/४३ ।

५- एवं किम्पुरुषे वर्षे सत्यसन्धं दृढव्रतम् ।
रामं राजीवपत्राक्षं हनुमान् वानरोत्तमः ॥
स्तौति गायति भक्त्या च सम्पूजयति सर्वशः ॥
देवीभागवत ८/१०/१९-२० ।

६- कदापि शुभ्रै र्वरचामरैः प्रभुं गायन् गुणान् वीजयति स्थितोऽग्रतः ।
कदाप्युपश्लोकयति स्वनिर्मितै श्चित्रैः स्तवैः श्रीहनुमान् कृताञ्जलिः ॥
श्वेतातपत्रं च विभर्त्यसौ क्षणं संवाहयेत्तस्य पदाम्बुजेक्षणम् ।
सेवाप्रकारान् युगपद् वहन् क्षणं तस्मिन्नवैयग्र्यमहो तनोति च ॥
बृहद् भागवता मृ. १/४/२६०-६१

७- वायुपुत्र चिरंजीव मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ।
यावल्लोका वदिष्यन्ति मत्कथां वानरर्षभः ॥
तावत्त्वं धारय प्राणान् प्रतिज्ञां प्रतिपालयन् ॥
स्कन्दपु. वैष्मव ख. अयोध्या. ६/१२७-२८ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अन्यपुराणेषु हनुमत्सन्दर्भः

(क) विष्णु सहायार्थमेकादशो रुद्रोऽवतीर्णो जातः। (ख) चित्रानक्षत्रे भानौ मेष संक्रमणे कृते पूर्णिमायां महामतिः प्रादुरासीत्।[१] आश्विनकृष्णे चतुर्दश्यां स्वयंमञ्जनीगर्भाद्धरो जातः।[२] जातमात्रोऽयं मारुतिः बालार्कं जग्राह।[३] स्वपापप्रायश्चित्तार्थं हनुमता रामसीतयोः स्तुतिः

१-क. यो वै चैकादशो रुद्रो हनुमान् स महाकपिः।

अवतीर्णः सहायार्थं विष्णोरमिततेजसः॥

स्क. पु. महो. के. ८/९९-१००।

ख. मेष संक्रमणं भानौ सम्प्राप्ते मुनिसत्तमाः।

पूर्णिमाख्ये तिथौ पुण्ये चित्रानक्षत्रसंयुते॥

(स्क. पु. वैष्णवख ४०/४२-४३)

२- आश्विनस्य सितेपक्षे स्वात्यां भौमे चतुर्दशी।

मेषलग्ने ऽञ्जनीगर्भात् स्वयं जातो हरः शिवः॥

वायुपुराण

३- असौ हि जातमात्रोऽपि बालार्क इव मूर्तिमान्।

ग्रहीतुकामो वालार्कं पुप्लावाम्वरमध्यतः॥

(स्क. पु. अ. स्व. चतुशितिलि. मा. ७९/२४)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कृताः।[१]

१-क.
नमो रामाय हरये विष्णवे प्रभविष्णवे । आदिदेवाय देवाय पुराणाय गदाभृते ।।
विष्टरेपुष्पके नित्यं निविष्टाय महात्मने । प्रकृष्टवानरानीक जुष्टपादाम्बुजायते ।।
निष्पिष्टराक्षसेन्द्राय जगदिष्टविधायिने । नमः सहस्त्ररशिरसे सहस्त्रचरणाय च ।।
सहस्त्राक्षाय शुद्धाय राघवाय च विष्णवे । भक्तार्तिहारिणे तुभ्यं सीतायाः पतये नमः ।।
हरये नरसिंहाय दैत्यराजविदारिणे । नमस्तुभ्यं वाराहाय दंष्ट्रोद्धृधृतवसुन्धरः![१] ।।
त्रिविक्रमाय भवते बलियज्ञविभेदिने । नमो वामनरूपाय नमो मन्दरधारिणे ।।
नमस्ते मत्स्यरूपाय त्रयीपालनकारिणे । नमः परशुरामाय क्षत्रियान्तकराय ते ।।
नमस्ते राक्षसघ्नाय नमो राघवरूपिणे । महादेवमहाभीम महाकोदण्डभेदिने ।।
क्षत्रियान्तकरक्रूर भार्गवत्रासकारिणे । नमोऽस्त्वहल्या सन्तापहारिणे चापहारिणे ।।
दशस्यन्दनदुःखाब्धि शोषणाऽगस्त्यरूपिणे। नमो मायामृगोन्माथकारिणेऽज्ञानहारिणे ।।
नागायुत बलोपेत ताटकादेहहारिणे । शिलाकठिनविस्तार वालिवक्षोविभेदिने ।।
अनेकोर्मिसमाधूत समुद्रमदहारिणे । मैथिलीमानसाम्भोजभानवे लोक साक्षिणे ।।
राजेन्द्राय नमस्तुभ्यं जानकीपतये हरे! ।। तारकब्रह्मणे तुभ्यं नमो राजीवलोचन ।।
रामाय रामचन्द्राय वरेण्याय सुखात्मने । विश्वामित्रप्रियायेदं नमः खरविदारिणे ।।
प्रसीद देवदेवेश भक्तानामभयप्रद । रक्ष मां करुणासिन्धो । रामचन्द्र ! नमोऽस्तुते।।
रक्ष मां वेदवचसामामप्यगोचर राघव! । पाहि मां कृपयाराम ! शरणं त्वामुपैम्यहम् ।।
रघुवीरमहामोहमपाकुरु ममाधुना । स्नाने चाचमने भुक्तौ जाग्रत्स्वप्न सुषुप्तिषु ।।
सर्वावस्थासु सर्वत्र पाहि मां रघुवनन्दन! । महिमानं तव स्तोतु कः समर्थो जगत्रये ।।
त्वमेव त्वन्महत्वं वै जानासि रघुनन्दन! । (स्क. पु. ब्रा. स. सेतुबन्ध माहात्म्य ४६/३१-४९)

ख.
जानकि त्वां नमस्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम्। दारिद्र्य-पाप-संहर्त्रीं भक्तानामिष्टदायिनीम् ।।
विदेहाराजतनयां राघवानन्दकारिणीम् । भूमे र्दुहितरं विद्यां नमामि प्रकृतिं शिवाम् ।।
पौलस्त्यैश्वर्यसंहर्त्री भक्ताभीष्टां सरस्वतीम् । पतिव्रताधुरीणां त्वां नमामि जनकात्मजाम् ।।
अनुग्रह परामृद्धिमनघां हरिवल्लभाम् । आत्मविद्यां त्रयीरुपामुमारूपां नमाम्यहम् ।।
प्रसादाभिमुखीं लक्ष्मीं क्षीराब्धितनयां शुभाम्। नमामि चन्द्रभगिनीं सीतां सवार्ङ्गसुन्दरीम् ।।
नमामि धर्मनिलयां करुणां वेदमातरम् । पद्मालयां पद्महस्तां विष्णुवक्षःस्थलालयाम् ।।
नमामि चन्द्रनिलयां सीतां चन्द्रनिभाननाम्। आह्लादकारिणीं सिद्धिं शिवां शिवकरीं सतीम्।।
नमामि विस्वजननीं रामचन्द्रेष्ट वल्लभाम् । सीतां सर्वाऽनवद्याङ्गीं नमामि सततं हृदा ।।
(स्व. पु. ब्रा. स. सं. मा. ४६/५०-५७)

ग.
य इदं वायुपुत्रेण कथितं पापनाशनम् । स्तोत्रं श्रीरामचन्द्रस्य सीतायाः पठतेऽन्वहम् ।।
स नरो महदैश्वर्यमश्नुते वाञ्छितं सदा । अनेक क्षेत्रधान्यानि याश्च दोग्ध्रीः पयस्विनी।।
आयुर्विद्याञ्च पुत्रांश्च भार्यामपि मनोरमाम् । एतत्स्तोत्रं सकृद्विप्राः पठन्नाप्नोत्यसंशयः ।।
एतत् स्तोत्रस्य पाठेन नरकं नैव यास्यति । ब्रह्म हत्यादिपापानि नश्यन्ति समुहान्त्यपि ।।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात् ।।
(स्क. पु. ब्रा. ख. सेतुबन्धमाहात्म्य ४६/५९-६३)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अन्यपुराणेषु हनुमत्सन्दर्भः

हनुमद्द्वारा पुष्कल शत्रुघ्नाभ्यां जीवन-दानम् ।[१] हनुमद्द्वारा मृताश्वाय जीवनदानन्तथाऽङ्गदद्वारा हनुमत्प्रशंसनम् ।[२] हनुमान् सुरथमाह श्रीरामस्मरणादेव दुःखानि नश्यन्तीति ।[३] स्वपक्षीयान् सर्वान् बन्धनग्रस्तानवलोक्य दयापरवशो हनुमान् बन्धन मुक्तये श्रीरामं तुष्टाव ।[४] मारुतात्मजोऽय मानन्दमग्नो भूत्वा सीतापतिं तुष्टाव ।[५]

१-क. यद्यहं मनसा वाचा कर्मणा राघवं प्रति ।
जानामि तर्हि एतेन भेषजेनाशु जीवतु ॥ (प. पु. पा. ख. ४५/२३)
ख. यद्यहं ब्रह्मचर्यं च जन्मपर्यन्तमुद्यतः ।
पालयामि तदा वीरः शत्रुघ्नो जीवतु क्षणात् ॥ (प. पु. पा. ख. ४५/३१)
२-क. याहि देव विमानं स्वं रामकीर्तनपुण्यतः ।
स्वैरं चरस्व लोके त्वं मुक्तो भव कुयोनितः ॥ (प. पु. पा. ख. ४८/७२)
ख- जानाति रामश्चरितं नान्यो जानाति मूढधीः।
यं कपीन्द्रं मनाक् स्वान्तान्न विस्मरति सेवकम्॥
३- त्वं रामचरण स्मारी वयं रामस्य सेवकाः ।
बध्नासि चेन्मां प्रसंभं मोचयिष्यति मत्प्रभुः ॥
कुरुवीर भवत्स्वान्त स्थितं सत्यं प्रतिश्रुतम् ॥
रामं स्मरन् वै दुःखान्तं याति वेदा वदन्त्यदः ॥ (प. पु. पा. ख. ५२/९-१०)
४- हानाथ हा नरवरोत्तम हा दयालो सीतापते रुचिरकुण्डलशोभिवक्त्र! ।
भक्तार्तिदाहक मनोहररुपधारिन् मां वन्धनात् सपदि मोचय मा विलम्बम् ॥
सम्मोचितास्तु भवता गजपुंगवाद्या देवाश्च दानवकुलाग्निसुदह्यमानाः ।
तत्सुन्दरीशिरसि संस्थितकेशबन्ध सम्मोचितासि करुणालय मां स्मरस्व ॥
त्वं यागकर्मनिरतोसि मुनीश्वरेन्द्रै धर्मं विचारयसि भूमिपतीड्यपाद! ।
अत्राहमद्य सुरथेन विगाढ़पाशवद्धोऽस्मि मोचय महापुरुषाशु देव! ॥
न मोचयस्यद्य यदि स्मरणातिरेका त्वं सर्वदेववरपूजितपादपद्म! ॥
लोको भवन्तमिदमुल्लसितोऽहसिष्यत्तस्माद् विलम्बमिह माऽचर मोचयाशु ॥
(प. पु. पा. ख. ५३/१४-१७)
५- यत्त द्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यस्थम् ।
प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भनं ह्यनामरुपं निरहं प्रपद्ये ॥
मर्त्यावतास्त्विह मर्त्य शिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ॥
कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ।
न वै स आत्माऽऽत्मवतां सुहृत्तमः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥
न स्वीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥
न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धि र्नाकृतिस्तोषहेतुः।
तै र्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये वत लक्ष्मणाग्रजः ॥
सुरोऽसुरो वाऽप्यथ वानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ।
भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कौशलान्दिवमिति ॥
(श्रीमद्भा. ५/१९/४-८, देवीभा. ८/१०/१४१-५)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तृतीयोऽध्यायः

(i) मातृकाणां विषये शोधकर्मणः आवश्यकता

(ii) सरस्वतीभवनस्य मातृकासु सन्दर्भितमातृकाद्वयस्य परिचयः

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

"हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्"

तृतीयोऽध्यायः

(i) मातृकाणां विषये शोधकर्मणः आवश्यकता

प्रथमं किम्रुपेयं मातृका इत्यस्य परिचय दानमावश्यकमिति मत्वा किञ्चिद्विविच्यते– वीजान्तर्गत वटवृक्षीय सूक्ष्मरुपतुल्यशब्द सृष्टि सूक्ष्म रुप शालिनी पूर्वोक्त रूपा त्रिपुर सुन्दर्येव तादृशसूक्ष्मरूपवत्त्वप्रवृत्ति निमित्तकपरापदवाचा। सैव च माति तरति काशयतीति मातृकेत्युच्यते। तस्याञ्च निर्विकारायामप्यनादि सिद्धप्राण्यदृष्टवशात् स्वान्तः संहत विश्वसिसृक्षोत्पद्यते। ततः स्रष्टव्यपदार्थानालोचयति, 'तदैक्षत बहुस्यां प्रज्ञायेय'[1]। इति श्रुतेः। तादृशमीक्षणमेव प्रवृत्ति निमित्तीकृत्य तस्यां पश्यन्तीति पद प्रवर्तते। सैव पश्यन्त्याख्या मातृका करणसरणिमुत्तीर्ण त्वादुत्तीर्णेत्युच्यते। तदवयवाश्च वामादयोऽष्टौ शक्तयोऽन्यत्र प्रपञ्चिताः। अतः सैव व्यष्टिसमष्टिभेदेन नवविधा। ततो नव नादा अधिकृतशून्यादयो जाताः। तत्समष्टिश्च नादध्वन्यादि पदवाच्या नातिसूक्ष्मा परावत्, नातिस्थूला वैखरीवत्। अतो मध्यमाख्या मातृका मध्यमावयवरुपमविकृत शून्यस्पर्शानाद् अध्वनि विन्दुशक्ति बीजाक्षराख्यं नादनवकं मूलाधारादिषट्के नादे नादान्ते ब्रह्मरन्ध्रे च स्थितम्। नवभि र्नादैरकचटतपयाशकाराख्यवर्गनवकवती वैखर्याख्या मातृका जाता। वै निश्चयेन स्पष्टतरत्वात्, खं कर्णविवरवर्ति नभोरुप श्रोत्रेन्द्रियं राति गच्छति तज्ज्ञान जन्यविषयो भवतीति व्युत्पत्ते रित्याद्यन्यत्र विस्तरः।

एवञ्च ककारादौ कत्वादिवर्णधर्माणां षड्जत्वादि ध्वनिधर्माणां चानुभूयमानत्वात् परिणामे परिणामिनोऽनुस्युततया मृदघटे दर्शनाच्च वर्णेषु नादोऽनुस्यूतः। तन्तुविशेषजन्य पटविशेषोवर्णकपद वाच्यः। तत्र क प्रत्ययपरित्यागेन प्रयोगस्त्वक्षर वाचक वर्णपदेन श्लोकार्थः। गुण इव

१- तै. उ. ३/२६।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वर्णकाख्य पटविशेषोपादानभूततन्तुविशेषवद् मालामण्याधारसूत्रवच्चेत्यर्थः । वर्णमध्यगत इत्यस्य द्वयोर्वर्णयोर्मध्यभागे वर्णशरीरान्तर्भागे च स्थित इत्यर्थः ।

अंय भावः– द्वयोर्वर्णयोर्मध्यभागे मणिद्वयमध्यभागस्य शुद्ध सूत्रवच्छुद्धनादस्य मानम्, वर्ण शरीरान्तर्भागे तु पटाभेदेन संवलित तन्तुवद् घटान्तर्गतमृद्वच्च तत्तद्वर्णाभेदेनैव नादस्य मानम् । न पुनस्तत्र मण्यन्तर्गत सूत्र दृष्टान्तः, तस्य मणितोऽत्यन्त भिन्नत्वादिति ।

अत्रेदमवधेयम्– इयं सृष्टिः परब्रह्मपरिणाम इति पूर्वमुक्तम् । सा च सृष्टिर्द्वेधा–अर्थमयी,शब्दमयी चेति । सृष्टिद्वयं तु बालक्रीडनकार्थस्थूलगृहसमानाकारत्वेन सूक्ष्मगृह निर्माणतुल्यमर्थसृष्टावेवान्तर्गतम्, न पुनरत्यन्तं भिद्यते । सा च् द्विविधाऽपि सृष्टिः समकालीनोत्पत्तिका समकालीनाभिवृद्धिशालिनी च, तथा बीजादङ्कुरतच्छाये । तत्र च छायादर्शनेन वृक्षानुमितिरनुभवसिद्धा । सा च छायायां वृक्षसमानाकारत्वं वृक्षाविनाभावं च विनाऽनुपन्नेतितद्द्वयमपि तत्र कल्पात् । प्रत्यक्षसंवादविषयश्च तद्वच्छब्दः सर्वोऽर्थाविनाभूत, अर्थ ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वात्' 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ'[१] इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च । तथाऽर्थसमानाकारोऽपि । तथाहि यावन्तः शब्दे वयवास्तावन्त एवाऽर्थेतज्ज्ञाने चाभ्युपेयाः । ''चैत्रस्तण्डुलं पचति'' इत्यत्र चैत्रपदं सुप्रत्ययः तण्डुलपदम् अम् प्रत्ययः, पचधातुः तिप्रत्ययश्चेति षडवयवात्मकस्य शब्दसमूहस्य चैत्र; कर्तृत्वम्, तण्डुलः कर्मत्वम्, तेजः संयोगः कृतिश्चेति विशकलिता षडर्थाः । तेषां च परस्परसमभिव्याहारस्य तु परस्पर सम्बन्धविशेषोऽर्थः । तत्तत्पदार्थविशिष्टा भावनेन पदार्थ इति मीमांसका; । तत्तदितर व्यावृत्तिर्वाक्यार्थ इत्यपि केचित् । एवं तज्ज्ञानमपि षड् पदार्थास्तसम्बन्धादींश्च विषयीकुर्वन् तत्समानाकारं भवति, अन्यथा ज्ञानानां परस्परवैलक्षण्यानुपपत्तेः अन्तः करण परिणाम रूपे ज्ञाने तत्तदाकारत्वेन परिणतत्वकल्पनसम्भवाच्च । अत एव 'चैत्रस्तण्डुलं पचति' इत्याकारकं ज्ञानमित्येव सकल तान्त्रिकाणां निराकारवादिनामपि व्यवहारः ।

१- रघुवंश १/१ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अनयो: सृष्ट्योर्ज्ञानकं तु मन एव । तच्च शब्दं श्रोयेन्द्रियद्वारैव गृहणाति अर्थं तुकञ्चन साक्षात् कञ्चन चक्षुरादिद्वारेति विशेष: । ते च द्वे अपि सृष्टी स्थूल सूक्ष्मतर सूक्ष्मतम भेदात् प्रातिस्विकं चतुर्विधे । श्रोत्रमनसो त्वर्थान्तरपातित्वाच्चातुर्विध्यम् । एवं च स्थूल श्रोत्रेण स्थूलशब्द श्रवणात् स्थूलार्थस्य स्थूल मनसा ज्ञानम् सूक्ष्मश्रोत्रेण सूक्ष्मशब्दश्रवणात् सूक्ष्मार्थस्य सूक्ष्ममनसा ज्ञानमित्यादिद्र ष्टव्यम् । श्रोत्रमनसो: सूक्ष्मत्वादिकं तु शास्त्राभ्यासयोगाभ्यासादि पाटवजन्यम् । तदेतद् योग शास्त्रे 'निर्विचार वैशारद्येऽध्यात्मप्रसाद: इति सूत्रे, ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञाइति सूत्रे च स्पष्टम् । अत एव श्रुति–

चत्वारि वाक् पदानि तानि विदु र्ब्राह्मणा ये मनीषिण: ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।।[१]

तेषां नामानि वैखरी, मध्यमा, परेति । श्रुतौ तुरीयपदस्य वैखर्य्यर्थ; । सृष्टिक्रमस्यैव तत्राभिप्रेतत्वात् ।[२] एतच्छब्दचतुष्टयवाच्या अर्थास्तथा तथोन्नेया: । तथा हि– मस्तकाद्यवद्ययवेन्द्रिय प्राणदशक शालित्वं स्थूल जगदादिव्यक्तौ तथा सद्योजात शिशावपि पिपीलकादावपि इत्यविवादम्।

इयांस्तु विशेष:– स्थूल अवयवा स्थूले, अल्पास्त्वल्पे एवं च वैखरीरूपघटपटवाच्यापेक्षया मध्यमादिरुपघटपदैर्वाच्या घटा युक्तिभिरुन्नेया: ।

अत एव ऋक् तन्त्रव्याकरणे[३] शाकटायन:– 'द्रुतायां मात्रा' द्रुतायां मात्रा त्रिकला

१- ऋ. अ. ।

२- ननु श्रोत्रोपलब्धि बुर्द्धिर्निर्ग्राह्य: प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेश: शब्द:' इति भाष्येण मध्यमान्तानां वाचं शब्दत्वं नायाति, तासां भाष्योक्तशब्दलक्षणाक्रान्तत्वादिति चेत्, न, तत्र प्रयोगेणाभिज्वलित इत्यंशस्य लक्षणशरीर बहिर्भूतत्वेन प्रकृष्टेन योगेन समाधिना प्रदीप्तेनेत्यर्थकत्वेन वा तासु वाणीषु लक्षणसंगमने बाधाभावात् । न च सूक्ष्मश्रोत्रस्वीकारेण मध्यमारुपशब्दे लक्षणं संगमयितुं शक्यते । पश्यन्त्यां तु तल्लक्षणसंगति: सर्वथा दुर्घटा । आप: पवित्रं परमं पृथिव्या: इति भूमिकोक्तरीत्या पश्यन्त्यवस्थायां सूक्ष्मश्रोत्राभिव्यक्तेरभावादिति वाच्यम्, तत्र श्रोत्र पदस्य यौगिकत्वेन श्रवणकरणार्थकतया पश्यन्त्या ज्ञानं यद् द्वारा जायते, तस्यैव श्रोत्रपदेन व्यपदेशो तद् द्वारैव पश्यन्तीरूपाया वाच उपलब्धौ बाधकाभावात् । अनयैव रीत्या पराया अपि शब्दत्वेन न किञ्चिद् वाधकमुपलभामहे । यद्वा वैखरीरुपामेव वाचमधिकृत्य तद्भाष्यं प्रवृत्तमिति स्वीकारे न कापि नो क्षतिरिति अपि वक्तुं शक्यते ।

३- ऋक् तन्त्र व्याकरणम् २/५ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भवति । 'चतुष्कला मध्यमायाम्' चतुष्कला मात्रा मध्यमायां भवति । 'पञ्चकला विलम्बितायाम् पञ्चकला मात्रा विलम्बितायां भवति । वर्णान्तरं परमाणुमात्रं भवति । 'तत् कलार्धम्' स्वर योरर्धमात्रा स्वायोरन्तरमर्धमात्रा भवति ।

ऋक् प्रातिशाख्ये शौनकश्च– तिस्रो वृत्तीरुपदिशन्ति वाचो विलम्बितां मध्यमां च द्रुतां च' तिस्रो वृत्ती र्वाच उपदिशन्त्याचार्याः विलम्बितां वालानामध्ययनादिषूपदिशन्ति । मध्यमायां व्यवहारादिषूपदिशन्ति । द्रुतामध्ययनस्य बहुरूपाभ्यास उपदिशन्ति । वृत्यन्तनरे कर्मविशेषमाहुः अन्यावृत्ति र्वृत्यन्तरं तस्मिन् वृत्यन्तरे कर्म विशेषमाहुराचार्याः । विलम्बितायां प्रातः सवनं भवति । मध्यमायां माध्यन्दिनं सवनम् । द्रुतायां तृतीयं सवनमित्यादि । 'मात्राविशेषः प्रतिवृत्युपैति' । वृत्तिं वृत्तिं प्रतिप्रतिवृत्तिमात्राविशेषो मात्राधिक्यमुपैति उपगच्छति । द्रुतायां वृत्तौ ये वर्णास्ते मध्यमायां त्रिभागधिका भवन्ति । तथा मध्यमायां ये वर्णास्ते विलम्बितायां त्रिभागाधिका भवन्ति । चतुर्भागाधिका भवन्तीत्येके[१] इत्यादिभिः सूत्रे पूरणप्रत्ययान्तार्थकतैव सूचिता भागशब्दसन्निधाने संख्यावाचकानाम् ।

मात्रानिर्णयः, द्वयोर्वणयोरुच्चारणमध्ये कियान् कालः–

तत्र हि द्वयोर्वणयोरुच्चारणेऽन्तरं परमाणुमात्रं भवति । द्वयोः स्वरयोरुच्चारणेऽन्तमर्ध मात्रा भवति । विरामेऽन्तरं मात्रा भवति । नित्यविरते द्विमात्रमन्तरं भवति । गाथासु च द्विमात्रमन्तरं भवति। सामसु त्रिमात्रमन्तरं भवति । तथा च ऋक्तन्त्रव्याकरण मतेन व्यञ्जनमणुकालं भवति । द्वाभ्यामणुभ्यां मात्रा जायते । सा च मात्रा त्रिकला भवति । परमाणु च कलार्धम् । अस्यां स्थितौ षड्भिः परमाणुभि र्मात्रा भवति ।

१- इदमेवैकेषां मतम्– 'पञ्चकला विलम्बितायां । (प्र. २ दशक, प. सृ. ३) इति सूत्रेण ऋकतन्त्रव्याकरणे शाकटायन आह । यतो हि मध्यमायां यदि चतुष्कला तर्हि त्रिभागाधिका इति मते पञ्चकलातोऽधिका मात्रा भवेत् । 'चतुर्भागाधिका' इत्यस्य 'चतुर्थभागाधिका' इत्यर्थे चतुर्थीकला यदि गृह्यते अर्हि पञ्चकलात्वं साधु संघटते । (या.शि. ९/१०)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शुक्ल यजुःप्रातिशाख्यमते तु द्वाभ्यां परमाणुभ्यामणु द्वाभ्यामणुभ्यामर्धमात्रा, द्वाभ्यामर्ध मात्राभ्यामेका मात्रा । एवं चैतन्मतेऽष्टभिः परमाणुभिरेका मात्रा । ऋक् तन्त्रमते तु षड्भिः परमाणुभि र्मात्रा भवति । सा च मात्रा त्रिकला भवति ।

एकस्यापि वर्णस्य स्थानभेदेन कालभेदः–

याज्ञवल्क्यशिक्षायान्तु–

सूर्यरश्मिप्रतीकाशा कणिका यत्र दृश्यते ।
आणवस्य तु सा मात्रा मात्रा तु चतुराणवी ।।
मानसे चाणवं विद्यात् कण्ठे विद्याद् द्विराणवम् ।
त्रिराणवं तु जिह्वाग्रे निःसृतं मात्रिकं विदुः ।।[१]

एतन्मते एकस्यैव वर्णस्य स्थानभेदेन कालभेदो भवति । अस्यां स्थितौ यद्यपि विरोधः परिदृश्यते परस्परम्, तथापि ऋक्तन्त्रव्याकरणे द्रुतायां वृत्तौ षड्भिः परमाणुभि र्मात्रा भवति, सा च मात्रा त्रिकला । तत्र च सुषुम्णायां घटिकाया वा नव पानीयपलानि स्रवन्ति ।

मध्यमायां तु चतुष्कला मात्रा भवति । तत्र द्वादश पानीयपलानि स्रवन्ति । एवं च तत्र त्रिभिः पानीयपलैरेका कला भवति, अणु च कलार्धम् । एवं सत्यष्टभिः परमाणुभि र्मात्रा तत्र भविष्यति । अनयैव रीत्या शुक्लयजुः प्रातिशाख्य– ऋक् तन्त्र व्याकरणयो र्विरोधः परिहरणीयः ।

याज्ञवल्लक्यशिक्षायां तु चतुर्भिरणुभि र्मात्रा भवति । ऋक्तन्त्रव्याकरणमतेन तु द्वाभ्यामणुभ्यां मात्रा भवति । अनयो र्विरोध परिहारस्तु कण्ठे विद्याद् द्विराणवम्'[२] इति याज्ञवल्क्योक्त्यैव कार्यः । अर्थात् कण्ठस्थानपर्यन्त भागगतानामेव वर्णानां काल ऋक्तन्त्रव्याकरणे प्रतिपादितोऽस्ति ।

अत्र स्वराः–

स्वराणां भेदाः साम्प्रतमुच्यते । तत्र यद् अकारादित्रयं स्वरकूटस्थमुक्तम्,

१- या. शि. ९/९०

२- या. शि. १० ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तदष्टादशधा प्रत्येकं ह्रस्वाद्युदात्ताद्यनुनासिकादिभेदेन विभज्यते । स्वरव्यञ्जनकूटौ यौ ऋकार लृकारौ तयो र्ऋकारोऽष्टादशभेदाः । लृकारस्तु द्वादशभेदाः। अ. इ. उ. ऋ. लृ. ए. ओ. एते सप्त स्वराः सूर्यकिरणाः आ. ई. ऊ. ॠ लॄ, ऐ, औ, एवं सप्तस्वरः सोमकिरणाः पिङ्गलया स्वरैश्चरन् सूर्यो दिवसं सृजति ।

स्वरैः सप्तभिरिडया चरँश्चन्द्रः रात्रिं सृजति । स्वराणां या कूटस्था विष्णोः परा शक्तिः सा सुषुम्णया सञ्चरते शब्दब्रह्म वितन्वती सती

अथ व्यञ्जनानि–

अथ व्यञ्जनसृष्टिः– अनुत्तरोऽकार[१] उत्तरो यस्याः सा ह' इति सृष्टिरादिव्यूहस्य वासुदेवस्य तनूः । असौ बिन्दुयुक्तो हकार आदिमं आधारं रुन्धन् योगारम्भे योगिनां साग्निं नादं दीपयते । सृष्टियुक्तोऽसौ अच्युतः 'हं' इति उर्ध्वसृष्टिं करोति' अर्थाद् बिन्दु युक्तो 'हं' इत्येवं रुपः सन ऊर्ध्वसृष्टिं नाम स्वरसृष्टिं करोति । अयं च 'ह' इत्येवंरुपः सृष्टियुक्तो विसर्गयुक्तो ह इति यावद् बहिःसृष्टिं नाम स्वरसृष्टिं करोति । अयं च 'ह' इत्येवंरुपः सृष्टि युक्तो विसर्गयुक्तो ह इति यावद् बहिःसृष्टिं व्यञ्जनसृष्टिं करोतीत्यर्थः । तथा च 'ह' इत्यस्माद् वक्ष्यमाणया रीत्या चत्वार उष्माणः समुत्पद्यन्ते । हात् सः ततः षः ततः शः । एतच्चतुष्टय चतुर्थहशब्दाभिधेयम् । क्षेण कूटेन संयोगात् पञ्चशब्दब्रह्मवाच्यम् । अन्ये तमेव कषकूटं वदन्ति । अनया रीत्या ऊष्माणां वर्णानामुत्पत्तिस्तत्रोक्ता ।

१- अहिर्बुधन्यसंहितायाम् षोडशाध्याये–
अनुत्तरोत्तरा सृष्टिर्या सा हेति पुरोदिता ।
आदिव्यूहस्य देवस्य वासुदेवस्य सा तनूः ॥
अच्युतो विन्दुयुक्तोऽसौ रुन्धन्नाधारमादिमम् ।
साग्निं दीपयते नादं योगारम्भे तु योगिनाम् ॥
अच्युतः सृष्टियुक्तो सावूर्ध्वसृष्टिं करोति च ।
अच्युतः सृष्टियुक्तस्तु बहिः सृष्टिं करोत्ययम् ।
अवस्था इति च प्रोक्ता ईशावतरण क्रमे ॥८०-८७ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथान्तःस्थानामुत्पत्तिरुच्यते राद् वः समुत्पद्यते तस्माद् ल उदेति । लकराद् र आविर्भवति । राद् यो न्तदात्ते । विश्वस्य धारणाद् सा धारणापदव्यवहार्या अन्तः स्थ पुरुषेशयत्वाद् अन्तः स्थापदवाच्यास्त एव चत्वारो वर्णाः । ईशावतरणक्रमे सा एव अवस्थाऽप्युच्यते ।

अथ मकारोत्पत्तिः मकारादीशशक्तिस्थान्मकारः समुपजायते । अकारोत्तरो विन्दुर्म इति प्रतिशब्द्यते । सा एव सर्वेषां चेतनानां समष्टि र्निगद्यते । अयमेव मकार उत्तमपुरुषपदव्यपदिष्टश्च भवति । तस्मादेव मकाराद् भोक्तुर्योग्या प्रकृति र्भकार उत्पद्यते । स च प्रकृति वाचकः । तस्मादेव मकाराद् प्रकृते र्विकारो बुद्धितत्त्वमुत्पद्यते । तस्माद् बुद्धितत्वाद्वकाराद् फकारोहङ्कृतितत्त्वमुत्पन्नम । तस्मादहङ्कारात् फकारात् पकरोनाममनस्तत्त्वं सञ्जायते । तस्मादेव मनस्तत्त्वात् पकाराद् न कारो नाम श्रोत्रेन्द्रियं जायते ततश्च धकारो नाम त्वगिन्द्रियं सम्पद्यते । तस्माद् धकारात् त्वगिन्द्रियाद् दकारो नामचक्षुरिन्द्रियमभिव्यज्यते । दकाराच्चक्षुरिन्द्रियात् थकारो नाम रसनेन्द्रियं भवति । रसनेन्द्रियात् तकारो नाम घ्राणेन्द्रियं लब्धसत्ताकं भवति । तथा च तवर्गस्य ज्ञानेन्द्रियवाचकत्वं समायाति ।

अथ कर्मेन्द्रियोत्पत्तिः । षडित्यन्तं कर्मेन्द्रियं तस्य टवर्गस्य कर्मेन्द्रियवाचकत्वं च । आदि चान्तं तन्मात्रपञ्चकम्। अतस्तस्य तन्मात्रवाचकत्वम् ङादिः कान्ता वर्णसंहतिः पञ्चमहाभूत वाचिका । तस्यैव दुःस्पृष्टत्वेनच्चारणे लकारोनाम जायते ।[१]

१- अ[१] अ[२] इ[३] ई[३] उ[३] ऊ[३] ए[४] ऐ[४] ओ[५] औ[५] ऋ[६] ॠ[६] ऌ[७] ॡ[७] उ ।

ह स ष श क्ष व ल र य भ म ब फ प न ध द थ त ण ढ ड ठ ट ञ झ च ङ घ ग ख क ळ ।

'चतुस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्णास्ते व्यञ्जनात्मकाः इत्युक्त्या लकारस्य नहि व्यञ्जनमध्ये 'चतुर्दशस्वरा इत्युक्त्या च नापि स्वरमध्ये गणनास्ति। तथा चैतन्मतेऽष्टचत्वारिंशदेव वर्णाः ।

स्वरेष्वपि समालोचनया ऋकार ऌकारावपि स्वरव्यञ्जनांशसम्भूतावेव वर्णावेतन्मते एकारैकारौकाशैकारो च सन्धिजावेव वर्णा इति । वास्तविकास्त्रयएव स्वराः । तेषामेव च दीर्घत्वेपरेऽपि त्रयो दीर्घा व्यवहारपथे समापतन्ति । तथा च षडेव ते गणनायां स्वीकार्याः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

एते चतुर्दशस्वराः विसर्गविन्दुयुक्तत्वेन केवलत्वेन च त्रिधा भिद्यन्ते । अत एवं चतुरुत्तराशीति भेदभिन्नानां द्विपच्चाशदधिकशतद्वयं भेदा सम्पद्यन्ते । त एव स्थूल सूक्ष्मपरभेदेन षट् पञ्चाशदधिक सप्तशतीभेदा भवन्ति । एषामेव चतुस्त्रिशता व्यञ्जनै सङ्कलनया चतुरधिकसप्तशत्युत्तरपञ्चविंशतिः सहस्राणि भेदा भवन्ति । अनया रीत्या एषां भेदा असंख्येया इति प्रकृते नास्ति कोऽप्युपयोग; । अपि चात्र अहिर्बुध्न्यसंहितायां पञ्चविंशतिं स्पर्शान् चतस्रोऽन्तस्थाः, चतुर ऊष्माणः, क्षकारं बिन्दुम् अनुस्वारं च व्यञ्जनवर्गे इमान् षड्त्रिंशत वर्णानुक्त्वा चतुर्दशस्वरांश्चोट्टङ्क्य पञ्चाशतो वर्णानां सत्ता प्रतिपादिताः ।[१]

साम्प्रतमनेकभेदभिन्नान् वर्णाननुपन्यस्य केवलं तत्र तत्र स्वरव्यञ्जन वर्गयो क्रमभेदमेव प्रदर्शयामि ।

तत्र पूर्वमस्यामहिर्बुध्न्य संहितायाम् षोडशेऽध्याये स्वराः चतुर्दश, व्यञ्जनानि चतुस्त्रिंशदित्युक्तम् । तत्र व्यञ्जन विषये पंचविंशतिः स्पर्शाः, चतस्रोऽन्त; स्थाः चत्वार ऊष्माणाः क्षकार इति चतुस्त्रिंशत् संख्यासंघटते । परं लस्यैव कारणान्यत्वे लकारोमात्र जायते'[२] इत्युक्त्या अयं लकारोऽपि यदि संख्यातव्यस्तदा तु पंचत्रिंशद् वर्णा भवेयुः । ग्रन्थकारस्तु लकारसत्तां मन्यमानोऽपि नहि परिगणयति स्वरेषु व्यञ्जनेषु वालकारम् ।

यद्यपि षोडशाध्याये पूर्वोक्तपद्धत्या अष्टचत्वारिशदेव वर्णाः प्रतिपादिताः सन्ति, तथापि सर्वेषां मूलभूतो विन्दु विसर्गावपि कुत्रचित् सन्निवेशनीयावेव ।

एवं सति वक्ष्यमाणसप्तदशाध्यायेन सह संवादः साधु सम्भवेत् । तत्र सप्तदशाध्याये स्वरप्रकरणे अकारम्, आकारम्, इकारम्, ईकारम् उकारम्, ऊकारम्, ऋकारम्, ॠकारम्, एकारम्, ऐकारम्, ओकारम्, औकारम्, ओङ्कारम्, अङ्कारम्, अःकारम्, इत्यनया रीत्या

१- यदादि त्रितयं पूर्वं स्वरकूटस्थमीरितम् ।
अष्टादशविधं तत्तु प्रत्येकं योगिनां मतम् ॥
स्वरव्यञ्जनकूटौ यौ ऋऌ इत्युदितौ पुरा ।
आद्योऽष्टादशधान्त्यस्तु तयोर्द्वादशभेदवान् ॥
इति स्वराणां पञ्चानामशीतिश्चतुरुत्तरा ।
स्वरकूटास्तु चत्वारो ये तेषामीदृशी भिदा ॥ (अहि. स. १६/६८-७०

२- अहिर्वुन्ध्य संहिता १६/९५ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

सप्तदशवार्णः स्वरवर्गे गृहीताः सन्ति । व्यञ्जनेषु ककारमारभ्य क्षकारपर्यन्तं चतुस्त्रिंशद् वर्णाः स्वरूपतो निर्दिष्टाः सन्ति । विन्दुविसर्गौ इतीमौ द्वावपि प्रतिपादितौ स्तः । एवं सति षट् त्रिंशद् व्यञ्जनानि अस्मिन् प्रकरणे समायान्ति ।

चक्रमध्यस्था मातृका तु ओङ्कारेणापि युक्त निर्दिष्टा स्तीत्यनेन ओङ्कारोऽपि पञ्चाशद्वर्णव्यति रिक्तोऽङ्गीक्रियते । एवं पद्मेऽपीयमेव पद्धतिः स्वीक्रियते । उभयत्र शक्ति पदेन विन्दु विसर्गयो र्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

अस्यां स्थितौ विरोधपरिहारार्थं पञ्चाशद्वर्ण संहतिरिति प्रसिद्धेरक्षणार्थञ्च विन्दुविसर्गयोः स्वरमध्ये व्यञ्जनमध्ये वा गणना कार्या यथाकार्यम् । अर्थाद् एतौ स्वरौ व्यञ्जने वा मन्तव्यौ ।

अत्र विशेष

अधुना अकारेकारयोः संयोगे ए इति रूपसिद्धिः प्रकटीक्रियते । तथाहि अयं विन्दुर्यदा स्फुटितो भवति तदा विसर्गोऽपि सम्पद्यते । तथा च एवम् इकाररूपे सञ्जाते परस्परं सम्मलनेन[१]△एतादृशम् एकार रूपं सम्पद्यते । यदा चानुत्तरानन्दशक्ती बृद्धिं प्ररोहं वा प्राप्ते

१- तस्मिन् समये एकारस्य ईदृशी लिपिरासीदिति सिद्धम् । अत्रायं निर्गलितोऽर्थः– आत्मन्येव विचारन्त्या इच्छाशक्ते? ऋ ॠ ऌ ॡ इति रूपचतुष्टयात्मकत्वाद् अमृतस्वरूपत्वम् । तथा क्षोभान्तरस्याभावान्नेदं चतुष्टयं कस्यचिद् बीजम् । योहि स्वात्ममात्र विश्रान्तः स नान्यस्य बीजभावमापद्यते क्षोभान्तरानुल्लासकतया

नन्वेषां यदि बीजत्वं नास्ति, तर्हि योनित्वं स्यादिति शङ्कायां तत् परिहारार्थं 'प्रक्षोभकत्वं बीजत्वं क्षोभाधारश्च योनिता' (त.त्रा. ३/५२) इति बीजयोन्योर्लक्षणेन एतच्चतुष्टयस्य तल्लक्षणानाक्रान्ततया बीजयोनिवैलक्षण्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

तथा चायमत्र सारांशः– योहि वर्णोऽन्यस्य वर्णस्य कारणं भवति, स एव बीजपदेन व्यपदिश्यते । यत्र वर्णो नान्यस्य वर्णस्य कारणम्, किन्तु बीजाधारतां धत्ते, सयोनिपदेनोच्यते । यस्मिन् वर्णेनाधारता, नापिवर्णान्तार जनकता, तस्य बीजयोनिवैलक्षण्यमवसेयम् । एवं च अ आ इ ई उ ऊ इत्येतेषां बीजत्वं प्रतिपन्नाः । ककारादयो योनयः । ऋ ॠ ऌ ॡ इत्येत चत्तुष्टयमुभयविलक्षणम् इति । कादयो वर्णाः स्वरं विना स्थातुं नार्हन्ति, क्षोभाधारतां च भजन्ते, अतस्ते योनयः । अकारादिषट्कं तु वर्णान्तरकारणम्, अन्यवर्णसाहाम्यं विना च स्थातुं शक्नुवन्ति इति तानि बीजानि । विशेष विवरणं तु तन्त्रालोकादौ द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तं तन्त्रालोके–

योऽनुत्तराः परः स्पन्दो यश्चानन्दः समुच्छ्वसन् ।
ताविच्छोन्मेषसंघट्टात् गच्छतोऽति विचित्रताम् ॥
अनुत्तरानन्दचिती इच्छाशक्ती नियोजिते ।
त्रिकोणमिति तुं प्राहु र्विसर्गामोदसुन्दरम् ॥ (तन्त्रा. ३/९२/ पृ. १०२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भवतः तदा एकारेण योगे ऐकारः सम्पद्यते ।

अयमर्थः अनुत्तरस्य अकारस्य रौद्री ज्येष्ठा शक्तित्रयात्मकेन आनन्दस्यापि तत्स्फाररुपत्वाद् अकारस्य त्रिकोणरुपत्वाद् एकारेणत्रिकोणेन योगे ऐकारः षट्कोणः सम्पद्यत इति । यद्यपि प्राचीनलिपिष्वपि ऐकारः षट्कोणो नास्ति, तथापि प्राचीनलेखेऽपि षट्शताद्व्याम् ▽अनयारीत्या ऐकारो लिखितोऽभवत् । तत्र द्विरावृत्तिः कर्तव्या इत्येवाभिप्रायस्तस्य एकारोपरि स्थितस्य [] इत्येवं संकेतस्य । तथा च एकारस्य △ इत्याकारकस्य ✡ इत्याकारकः षट्कोणः सम्पद्यत इति रहस्यं तन्त्रत्रिदाम् । एवमेव यदा अनुत्तरानन्दशक्ती उन्मेषेण उकारेण सह सन्धिभावं गत्वा ओकारात्मतां प्राप्नुवतः तदा परस्परमनुत्तरानन्दौ ओकारात्मना सम्भूय क्रियाशक्तेः औकाररूपं प्रकाशयतः।

तन्त्रालोकानुसारं पश्यन्ती मध्यमावैखरीणां प्रत्येकं स्थूल सूक्ष्म परत्वभेदात् त्रैविध्यं विद्यते । त्तत्र स्थूल स्थूलपश्यन्तीरुपम् –

तव या स्वरसन्दर्भःसुभगा नादरुपिणी ।[१]
सा स्थूला पश्यन्ती वर्णाद्य प्रविभागतः ॥
अविभागैकरुपत्वं माधुर्यं शक्तिरुच्यते ।
स्थानवाय्यादिघर्षोत्था स्फुटतैव च पौरुषी ॥
तदस्यां नादरुपायां संवित् सविधवृत्तितः ।
सजात्यात्तन्मयी मूतिर्झगित्येवोपलभ्यते ॥
येषां न तन्मयी मूर्तिस्ते देहादि निमज्जनम् ।
अविदन्तो मानसंविन्मानास्त्वहृदया इति ॥

१- अस्यार्थः– स्वराणां षड्जादीनां यः परस्परं लोलीभावात्मा सन्दर्भः अत एव षड्जाद्येकतमत्वे नियतोऽनुद्भिन्नवर्णादिविभाग आलापः, तेन सुभगा माधुर्यातिशयाह्लादरुपा । अत एव प्राथमिकनादमात्र स्वभावा या वाक् सा खलु स्थूला पश्यन्ती भवतीति शेषः । नन्वेवमात्मन आलापस्य स्थानवाय्वादिसंघर्षोत्थत्वमपि सम्भवेदिति वैखर्यैव किं न स्यादित्याशङ्क्याह– वर्णाद्यप्रविभागत इति वर्णाद्यप्रतिभागहेतु क्रमे वास्या माधुर्यं यद्वशादेवात्र सर्वेषामासक्तिः । मधुर एव हि लोको रज्यतीत्यविवादम् । अन्यत्र पुनर्वर्णादि प्रविभागात् पारुष्य पुरुषे च न कस्यचिदप्यासक्तिः । तदियानेवानयोः स्वानुभवसिद्धो भेद इति भावः । तदेवोक्तम्– 'अवि भागैकरुपत्वम् इत्यनेन । तदेवमत्रासक्तिभाजां योगिनां सहसासंविन्मयीभावो भवतीत्याह तस्यामित्यादिना । 'संविद् सविद्यवृत्तित' इत्येनेन मध्यमादिवद् वहीरुप तथा दूरदूरमनुल्लासात् । केषांचिद् गीतादावविहित चेतसामपि न तन्मयीभावो भवेदिति कथमेतदुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह– येषामिति । लोके सातिशये गीतादौ विषये तन्मयीभावेन सचमत्काराणां सहृदया इति प्रसिद्धिः । अन्यथा अहृदया इति

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

इत्यादिभिर्दर्शितम् ।

एवं पश्यन्त्या स्थूलरूपं विचार्य मध्यमाया अप्यभिधत्ते–

यत्तु चर्मावनद्धादि किञ्चित्तत्रैष योध्वनिः ।[१]
स स्फुटाऽस्फुटरुपत्वान्मध्यमा स्थूलरूपिणी ॥
मध्यमायाश्चाविभागांशसद्भाव इति रक्तता ।
अविभागस्वरमयी यत्र स्यात् तत् सुरञ्जकम् ।[२]
अविभागो हि निर्वृत्त्यै दृश्यतां तालपाठतः ॥
किलाव्यक्तध्वनौ तस्मिन् वादने परितुष्यति ।
इत्यादिना मध्यमायाः स्थूलं रूपमुक्तम् ।
या तु स्फुटानां वर्णानामुत्पत्तौ कारणं भवेत् ।[३]
सा स्थूला वैखरी यस्याः कार्यं वाक्यादि भूयसा ।

एतेन च वैखर्व्याः; स्थूलं रूपमुक्तम् ।

अस्मिन् स्थूलत्रये यत्तदनुसन्धानमादिवत् ।[४]
पृथक् पृथक् तत्त्रितयं सूक्ष्ममित्यभिशब्द्यते ।

अनेन तिसृणामपि सूक्ष्मं रुपमुक्तम् ।

षड्जं करोमि मधुरं वादयामि ब्रुवे वचः ।[५]

१- तत्र चर्मावद्धे मृदङ्गादौ एष यो ध्वनिः कराथाताद्युत्थः षड्जार्थक तमरुपत्वेन अभिव्यक्तेः पूर्वपिक्षया स्फुटो वर्णादिविभागानुल्लासाच्च अस्फुटः । अत एव मध्यमा शब्द व्यपदेश्यः ।

२- अविभागएव हि निर्वृतिनिमित्तं दृश्यतां साक्षात् क्रियताम् । नहि दृष्टमदृष्टं भवतीति भावः। किलेति हेतौ । यतस्तालानां चञ्चुपुटादीनां पाठं गानमाश्रित्य अव्यक्त ध्वन्यात्मनि तस्मिन्नविभागरूपे वादने सर्वोऽप्ययं लोकःपरितुष्यति नृिवृत्तिं भजत इत्यर्थः । तेनात्र स्वानुभव एव प्रमाणमिति तात्पर्यम् ।

३- स्फुटानामिति परस्परवैलक्षण्यावस्थानेन श्रोत्राकर्ण्यमानानाम् । अत एव पारुष्यादत्र लोकस्य नासक्तिः ।

४- अस्मिन् समनन्तरोक्ते स्थूले भेदत्रये यदाद्यं जिगासाद्यात्मेच्छारुपमनुसन्धानम्, तदेव पृथक् पृथक् पश्यन्तीमध्यमा वैखरीगतं सूक्ष्मं भेदत्रयमुच्यते ।

५- तेन जिगासा विवादयिषा विवक्षात्मकानुसन्धानत्रयरूपमेतत्, सूक्ष्मं भेदत्रयमिति तात्पर्यार्थः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

इत्येवं पृथक्-पृथक् तदुदाहरणानि दर्शितानि । एवं पृथक् पृथगनुसन्धानत्रयं स्वानुभवसिद्धमिति– 'पृथगेवानुसन्धानत्रयं संवेद्यते किल, इत्यनेन सूचितम् ।

एतस्यापि त्रयस्याद्यं यद्रूपमनुपाधिमत् ।[१]
ततः परं त्रितयं तत्र शिवः परचिदात्मकः ।

इत्यनेन तासां परं रुपं प्रदर्शितम् । तथा चैतन्मते– अनुत्तराचित्, परा अकारः ।[२] इच्छा इकारः परापरा । उन्मेषशक्तिर्ज्ञानाख्या उकारः अपरेत्युच्यते । इमास्तिस्रः शक्तयो भैरवस्य परं महः । तासां शक्तीनां क्षुब्धं रूपमाश्रित्य पुनस्तिस्र आनन्देशन्तेनताख्या सञ्जाताः । तथा च तासामेव संविदां क्रिया शक्तिरूपेणाविर्भावे परस्पर संघट्टनेन द्वादशसंविदःअ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः इत्येवंरूपा भवन्ति । यदा च सैव क्षुब्धा ज्वलनशक्त्या छुरिता अक्षुब्धा इच्छा भवति, ऋरूपं धत्ते। यदाच सैव क्षुब्धा ज्वलन शक्त्याविष्टा भवति, तदादीर्घ ॠरूपं धारयति । एवमेवाक्षुब्धाक्षुब्धाभेदेन धाराशक्त्याविष्टा ऌ ॡ इति रूपं विभर्ति । तथा चेमाः षोडश मातृकाः सम्पद्यन्ते ।[३]

उपर्युक्तव्याकरणदर्शनपीठिकानुसारं मातृकाणां ज्ञानार्थं शोध कर्मणो महत्यावश्यकता विद्यते ।

१- एतस्य जिगासाद्यात्मनोऽनुसन्धानत्रयस्यापि यदनुपाधिमत्, जिगासाद्युपरञ्जकरहितमाद्यं रूपमिच्छा अपि पूर्वकोटिभूतं संवित्तत्वं तदेतत् परं भेदत्रयम् । नन्वनुपाधिमति तत्र संवित्तत्वे भेदस्यावकाशमात्रमपि न सम्भवेत्, तत् कथमत्र त्रिरूपत्वमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह– 'शिवः परचिदात्मक इति । परिचिन्मात्ररूपशिवैकात्म्येनात्र पश्यन्त्यादित्रयमवभासत इत्यर्थः ।

२– तथा चोक्तम्–

अनुत्तरा परेच्छा च परापरतया स्थितः । उन्मेषशक्तिर्ज्ञानाख्या त्वपरेति निगद्यते ।
अतः षण्णां त्रिकं सारं चिदित्युन्मेषणात्मकम् । तदेव त्रितयं प्राहुर्भैरवस्य परं महः ।।
क्षोभरूपात् पुनस्तासामुक्ताः षट् संविदोऽमलाः । स्वराणां षट्क्रमेवेह मूलं स्यात् वर्णसन्ततिः ।
षड् देवतास्तु ता एव ते मुख्याः सूर्यरश्मयः ।। (तन्त्रा. ६/१८४)

३- व्याकरण दर्शन पीठिका ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(ii) सरस्वतीभवनस्य मातृकासु सन्दर्भितमातृकाद्वयस्य परिचयः

सन्दर्भितमातृकाद्वयस्यमध्ये प्रथममातृका विद्यते हनुमत् संहिता तत्र प्रथमेध्याये ३६ श्लोकः सन्ति। प्रायः सर्वे श्लोकाऽनुष्टुप् छन्दसः सन्ति अन्तिमस्तु पृथक् छन्दो वर्तते।

द्वितीयेऽध्याये ४४ श्लोकाः सन्ति, तत्र प्रथमः श्लोको प्यनुष्टुब्छन्दसा निर्मितः। ततो द्वितीय श्लोकतः षड्श्लोकं यावत् छन्दद्वयेन निवद्धाः सन्ति, २-४ श्लोका वंशस्थच्छन्दसा निर्मितास्तत, ५-६ श्लोकावुपजातिच्छन्दसा निर्मितौ स्तः। ततोऽपि सप्त श्लोकत स्त्रिचत्वा रिंशच्छ्लोका अनुष्टुब्छन्दसा सन्ति निर्मिताः। अन्तिम श्लोकोऽप्युपजातिच्छन्दसा निर्मितः किन्तु छन्दोभङ्गः प्रतीयते।

तृतीयेऽध्याये ४७ श्लोकः सन्ति, तत्रादिमस्त्रयः श्लोका; अनुष्टुब्छन्दसा सन्ति निर्मिताः। ततश्चतुर्थश्लोकात् सप्तदशश्लोकेषु त्रयोदश पञ्चदश श्लोकौ वंशस्थच्छन्दसानिर्मितावन्ये च उपजातिच्छन्दसा सन्ति निर्मिताः। ततोऽष्टादशश्लोकात् षट् चत्वारिंशत् श्लोकाः अनुष्टुप् छन्दसा सन्ति निबद्धाः। सप्तचत्वारिंशत् श्लोकोऽयं आर्यावृत्तेन निर्मितः।

चतुर्थेऽध्याये त्रिपञ्चाशत् श्लोकाः सन्ति, तत्र प्रथमोऽनुष्टप्छन्दसा निबद्धस्तथा १९-४७ श्लोका अपि अनुष्टुप् छन्दसासन्ति निबद्धाः। २-८ तथा ११, १३ एवं १६ श्लोकेषूपजाति वृत्तमस्ति। ९-१० एवं १२ श्लोकेषु वंशस्थ वृत्तं वर्तते। १४-१५ श्लोकयोः पञ्चचामर वृत्तमस्ति। १७ श्लोके वसन्ततिलका वृत्तमस्ति। १८ श्लोके पृथ्वी वृत्तं वर्तते। २४ श्लोके प्रमाणिका वृत्तमस्ति। ४९-५१ श्लोकेषु आर्या वृत्तमस्ति। ५२-५३ श्लोकयो र्मालिनी वृत्तमस्ति।

पञ्चमेऽध्याये ९१ श्लोकाः सन्तिः तत्र २-५८, ६१, ६४-६८, ६९, ७४-८०, ८१, ८३, ९१ श्लोकाः अनुष्टुप् छन्दसा सन्ति निवद्धा।

१, ५९-६०, ६२-६३, ८२, ८५-८७ श्लोकाः वंशस्थ वृत्तेन सन्ति निबद्धाः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

७२, ८४, ८८, ९०, श्लोकेषूपजाति वृत्तमस्ति । ७०,७१ श्लोकयो र्मालिनी वृत्तं वर्तते ।

८९ श्लोके मन्दाकान्ता नामकं वृत्तम् ।

हनुमज्जन्मरहस्यमातृकायाः परिचयः

हनुमज्जन्म रहस्यमातृकायाः परिचयः

अत्र केवलमेक एवाऽध्यायो वर्तते । तत्र समस्त श्लोका: संख्या ५९ वर्तते ।

१-१५, २०-३१, ३३-४०, ४४-४९, ५१-५७ तथा ५९ श्लोक सन्त्यनुष्टप् छन्दसा निबद्धा: ।

१६-१९, ४१-४३, तथा ५० श्लोकेषूपजाति वृत्तमस्ति ।

३२ श्लोके शार्दूल विक्रीडितं वृत्तमस्ति ।

५८ श्लोके द्रुतविलम्बितं वृत्तमपूर्णं प्रतीयते ।

अयमेव हनुमज्जन्यरहस्यमातृकाया: परिचय:

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

चतुर्थोऽध्यायः

(i) हनुमत्संहितामातृकायाः देशकालकर्तृनिर्णयः

(ii) हनुमत्संहितायाः कथावस्तु

(iii) हनुमत्संहितायाः पौराणिकं विवेचनम्

(iv) हनुमत्संहितायाः साहित्यकं मूल्यम्

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

"हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्"

चतुर्थोऽध्यायः

(i) हनुमत्संहितामातृकायाः देशकालकर्तृनिर्णयः

पञ्चमाध्यायस्य समाप्तौ श्लोकोऽयं विद्यते यत्

पौषासित मष्टम्यां मधुपुर्यां चन्द्रवासरे ।

नेत्राद्रिवसुचन्द्राब्दे गोविन्दोऽप्यलिखत् सुधी ।।१।।

उपर्युक्त श्लोकोऽयं छन्दोभङ्गादशुद्धः प्रतीयते–

पौषमाससिताष्टम्यां मधुपुर्यां शशौ दिने ।

नेत्राद्रिवसुचन्द्राब्दे गोविन्दोऽप्यलिखत् सुधी ।।

अयं श्लोकः समीचीनः– श्लोकानुसारं पौषमासस्य कृष्णे पक्षे अष्टम्यां तिथौ सोमवासरे १८७२ सम्वत्सरे मधुपुर्यां (मथुरायां) कश्चन गोविन्द नामा मनीषी पुस्तकमिदं लिलेख ।

अत्र गोविन्दोऽपि इत्यत्र अपि शब्दात् कश्चनन्योऽपि लेखक आसीदिति प्रतीयते । गोविन्द नामा विद्वानस्य लिपिकर्ता न मूल लेखक इत्यपि प्रतीयते, यतो हि अत्र मूल लेखकस्य कोऽपि संकेतो नास्ति ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

(ii) हनुमत्संहितायाः कथावस्तु

प्रथमाऽध्यास्य श्लोकद्वयेऽगस्त्यर्षेर्वन्दनाकृता विद्यते। २-१० श्लोकेषु परमात्मनस्तेजः प्रभावं माधुर्यञ्च ब्रह्मादि देवैः कपिलादि मुनीन्द्रै वैंष्णवैश्चागम्यमलभ्यं त्वन्मुखान्मया श्रुतं, पुनस्तत्सर्वं विस्तरेण श्रावयेति अगस्त्येन प्रार्थितः हनुमान् उवाच–

हे महर्षे ! इदं प्राणादपि प्रियतरं तव प्रीत्याऽहं कथयामि– अस्य श्रवणात् नियतं गोलोक वासो भवति ।

राजीव लोचनोऽयं श्रीरामो जनकजामाह मनोहरं सरयूतीरं गम्यतामित्युत्त्वा रामः सीतायाः करं धृत्वा तत्रैव नीतवान्। तयो र्मनोभावं ज्ञात्वा यासां कलाकलांशेन रमादयो नार्य्यः जातास्ता जानकी परिचारिका समायातास्तासां मध्ये इमौ द्वावपि जानकीरामौ वनचारिणौ बभूवतुः । यत्पादाम्बुज गन्धेन मत्ताभ्रमराः परिभ्रमन्ति। यन्नखमणि चन्द्रिकया चकोराश्चकिताः जाताः। चातकानांमपि हृदि यच्छविमवलोक्य घनेविद्युद्भ्रान्तिरभूत्। यद्गमनं विलोक्य हंस कुञ्जरादयोऽपि लज्जिता जाताः । यल्लावण्येन रति कामावपि मूर्च्छितौ जातौ । समुधरैरातोद्यैरुत्तमं वनं तौ प्राप्तौ । तत्र दिव्यासने विराजन्तौ तौ विलोक्य प्रमुदिताः सख्यो नानोपहारं ददुः । जनकजारुचिरकन्धरांसेदत्तभुजं रसिक मौलिमालं हरिञ्च नमश्चक्रुः ।

द्वितीयेऽध्याये जानकी प्रेमलम्पटः श्री रामः पुनः कि कृतवान् इति अगस्त्येन पृष्टो हनुमानाह– नित्यवयः किशोरौ दिव्यभूषणभूषितौ तौ परमासनसंस्थितौ विविधानि वनानि ददृशतुः । यत्र द्विरेफमाला माध्वीक रस लम्पटा आसन्। ततो रामः सीतयासह लतावेष्टित काननं प्रवीक्ष्य मुदितौ जातौ। यत्र प्रसूनभारेण शाखा महीं गता सन्ति। मधुपान मत्ता भ्रमरा इतस्ततो भ्रमन्ति। तत्रत्यं सुधासमं फलं स्वादयन्तो नृत्यन्तश्च खगाः सन्तुष्ट मनसः सन्ति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

यत्र दिव्य मणिमाणिक्य खचिता दिव्या काञ्चनी भू र्वर्त्तते । सखीनां गानगाम्भीर्य पूरिता: पर्यङ्कै श्चोपशोभिता विद्यते । तत्र रामो रमते । ततो माधवीपुञ्जमण्डितं दिव्यं परमासनैरुपशोभिंत वनमस्ति । तद्वनमपि कान्ताचित्तापहारक मत्तालि जालसंघुष्टमस्ति । तत्र केलिकौतुहलान्वितौ दम्पती रमत: । तौ हास्य लावण्य लालितौ रतिशास्त्र विशारदौ लोकलोचनलोभनौ नानाविधा क्रीड़ा: क्रीडमानौ वृन्दावनं जग्मतुस्तत्र वृन्दा सखी निरन्तरं सेवते । वृन्दावनेऽपि वज्रवैडूर्य माणिक्यादि मण्डिता भूर्वर्तते । यत्र पुष्पपराग युत: त्रिविधो वायुर्वहति किं बहुना स मनोवागगोचरोऽस्ति । तत्र वैदह्या सह रामो रमते । ततो मदनकं नाम वनं शुभदं सुखदमासीत् । तद्वनं कामिनां कामदमासीत् । तच्चवनं मणिस्तम्भैर्विभूषितं वेदी मण्डपसुसम्पन्नमस्ति । पद्मरागैश्च पद्माभैसोपानैरुपशोभितं कामिनी कामवर्द्धनमासीत् । तत्र हरिचन्दननामके स्थाने द्वावपि विहरन्तौ आस्ताम् । तत् स्थलं कूजद्भि र्विचित्र वर्णै र्विहङ्गमै: परिपूर्णं आसीत् । तत्रापि सुरत्न मणिमामिक्यैरूपशोभितं सखीनां मधुर गानैर्युक्तम् स्थलमासीत् । तत्र क्रीडयन् रामो ययौ । तत्र पारिजातद्रुमै र्वेष्टितं मणिकदम्वै रचितं मनोहरं गृहमासीत् तत्र सीतया सह रामो रेमे । तत: सन्तानक विपिन कुसुमाकरे नागकेसर मण्डितं वनं सरयूतटमति मनोहरमासीत् । तत्र गायन्त्यो नृत्यन्त्यश्च संख्य: प्रविष्टा जाता: । तन्मध्ये सर्वेषामगोचरा अशोक वनिका वर्तते । तत्र पुंसामगोचरं केवलं प्रेमदायकं स्थानमस्ति । एवं सुरुचिरं विपिनं विलोक्य धीरेदात्तो गुणाकरो रसज्ञो जनकजाजानि र्जयति राम: ।

तृतीयेऽध्याये अगस्तिरुवाच– तव वक्त्रात् रासरसं श्रावं श्रावं हविषाग्निरिव मे मनो न तृप्यतीति । ततो हनुमानाह– हे मुने ! त्वं धन्योऽसि । भक्तसंगो मुक्तिदायको भवति । लोकपावन रहस्यमहं कथयिष्यमि श्रूयताम् । सरयूतटे रम्यं पावनं सुविस्तृतं काननमस्ति । यत्र

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

प्रफुल्ल पद्माकर गन्ध गन्धीवायु र्विश्वमामोदयति । समन्तात् अमूल्य मणिखचिता प्रवालैश्च रुचिरा विद्यते। तत्र हिरण्यमयी मूर्तिमती विहार लीला: सन्ति । स्वच्छ सुगन्ध जलपूर्णा कोमल सिकतान्विता सरयू विराजते । वीचीदुकुला पद्मवदना नीलकमलनयना चारुकुमुद्वतीहासा शैवाल शिरोरुहा भव्या नव्या वधूरिवास्ते । यत्र षड्पदव्रात मण्डितं चतुर्विधं पद्मं विराजते । सवनितानां कारण्डवादिनां पक्षिणां निवासो विद्यते । यत्र भुजगादय: परस्परं विद्वेषं परित्यज्य पीयूषनिभानि जलानि पिवन्ति । विकसित पद्ममुखैः सरयू स्मितं तनोति । हरिनयोत्पललास्य कारिणी सरयू प्रसीद । या सरयू ब्रह्मरुद्रविवुधेन्द्र वन्दिता विद्यते । तन्मध्ये प्रफुल्ल पादपसंकुला अशोक वनिका वर्तते। तत्र वाञ्छाधिक फलप्रदा चिन्तामणे भूर्विद्यते यत्र गत्वा प्राणिनो न निवर्तन्ते । यत्र प्रेमामृत रसैः पूर्णानि फलानि रसिकानां जीवनानि सन्ति । यत्र निर्मलवाटिकाया ज्योतिषि योगी निमज्जति । सा परमानंददा ब्रह्मज्योति र्विद्यते तद् भेदने रसज्ञा रसिका एव शक्ता: सन्ति । यत्र राम-प्रसादं विना केषाञ्चिदपि गमनं दुर्लभमस्ति यतो हि ज्योतिष: प्राणरूपा रामो सीतया सह राजते । दिव्यमण्डप मण्डिते शुभ्रे स्तरणे दम्पती विराजेते । तयो: कटाक्षक्षेपमात्रेण ब्रह्मण्डानामाविर्भवति। सृष्टि स्थितिलयानां कर्ता रघुनन्दनोऽस्ति । स हास्यलास्यकटाक्षेण जनकात्मजां मोदयन् तया सह रमते । परस्परं चित्तं मोहयन् तत्र कानने कटाक्षेण प्रियां मोदयन् रमते । रामस्य हृद्भावं ज्ञात्वा जानकी स्वाङ्गतो नारीणां शतमसृजत् । ता सर्वा: परमाह्लादजनन्य पद्मलोचना: कामशास्त्र विशारदा: पाटलामोदवत्य सर्वगन्धयुता: नाना वर्णाश्चासन् । मुख्यनायिकानां तासामनेक रूपवत्यो दास्य आसन् । ताभि र्भगवान् रामो रमणेच्छुरभूत् । ता मनोरमं शोभमानं विपिनं दृष्ट्वा कामवाणभिविद्धा समुत्सुका: जाता: । तत्र विधुमुखसीधुभ्रमरो रसिकपति र्जलदपटल नीलो रामो जयति ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः कथावस्तु

अगस्ति रुवाच हे हनुमन् ! मे शुष्ककर्णविवरं स्वकीय वाक् वारिणा सिञ्चेति । हनुमानुवाच– चूतनवांकुरेषु कुहूकुहू रटन् प्रियायाः प्रियं कलनं करोति । शिखिनो नृत्यन्ति शुकाद्या विविधं गानं कुर्वन्ति । गानश्रवणेन रामं विलोक्य च मृगा मानञ्च तृणांकुराणां ग्रासं त्यजन्ति केचन निर्निमेषाः केचन नेत्रैरानन्दवाष्पान् मुञ्चन्ति । अद्भुतं रासरसं मनोज्ञं दृष्ट्वा योगी भोगीव प्रतिभाति । काचिद्वाला प्रियकण्ठलग्ना । काचिद्रमणीय वेष रामा राममुखं चुचुम्ब । रामोऽपि प्रियागले चारुभुजौ ददौ । काचित् कामाकुला राममुखं निरीक्ष्य ह्रिया न किञ्चिद्वदति । काचिन्निकुंजगा सस्मिता रामं परिरभ्य श्रियायुतं चारुमुखं निरीक्ष्य सादरं चुम्वति । रघूत्तमोऽपि कान्ता मुखं वीक्ष्य विहस्य चात्मनो मुखं संकुचितं जातम् । तत्र वराननां वीक्ष्य कुहूक्षपान्तरे हिमांशुचन्द्रिका नु किमिति विचारयति । सुरांगना नरागंना पावकांगना पदत्विषा विनिर्जिता सुभामिनी प्रियेण विधृता सुविस्मिता जाता । नृत्यश्रमायाः शिथिलीकृताङ्ग्याः केशात् मल्लिका प्रसूनानि पतंति तानि मेधा जल विन्दून् विकरन्ति तच्छोशां समापुः । आलोलपाणिचरणानूपुराणि विभ्रद्विभाति । जनकात्मजाया आश्लिष्टकण्ठ कुचको भवनाटक राघवेषो रामो रराज । लसल्ललित नीरदद्युतिदद्यद्वपुः स्यामलं तथा स्थिरतडिल्लताजनकनं दिनी वामतो विराजते । रामस्योभय पार्श्वे प्रमदोत्तमा सूत्रे मरकतस्योभयगा स्वर्ण बल्लरीव राजते । नाना वाद्यानि वादयन्त्यो विदग्धाः सप्तस्वरेण राम सद् गुणान् गायन्ति कामिनी कामनास्पदो रामो तेन वाद्येन गानेन च मोहितो जातः । काचित् पादे नूपुरं क्वणयन् कंकणादींश्च वादयन् नीलपीताम्बरधरौ रासमण्डले सुन्दरे विराजेते । सर्वा सर्वे च नृत्यन्ति नर्तयन्ति च परस्परं गायन्ति । काचिल्लोलालका गण्डमण्डल मण्डिता विद्यते । छद्मना चारुवाक्येन खण्डितेव प्रतीयते । काचिच्च संकतेकुञ्जान्तर्गता प्रियमपश्यन्ती विप्रलब्धेव

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भाति । काचित् कान्तागमनं प्रतिच्छती विरहानल-तप्तांगी सोत्कण्ठितेव जाता । काचित् मालां ग्रथयन्ती पुष्प शय्यां सज्ञयन्ती वासकसज्जिकेव प्रतिभाति । काचिच्च प्रियमत्यजन्ती स्वाधीनपतिकेव प्रतीयते । काचित् कुञ्जात् कुञ्जं प्रविशन्ती प्रेमाभिसारिकेव भाति । कापि हावभाव विलासज्ञा सस्मिता रासण्डले भाति । काचिच्चामरहस्ता व्यजनकरा काचिच्च स्वर्णपात्रे जलं निधाय कौतुहलान्विता विद्यते । नानायन्त्रकरा राम परायणा विद्यते । काचिदहरहहः प्रीत्या सगीतं रघुनन्दनं रासेश्वरीं निरीक्षन्तं पश्यति । रासार्णव सुखवारिणि रामचन्द्रस्य मनो ममज्ज । काचिच्च बिलसदलसनेत्रां जनकीं नमत इति कथयति । अन्ते रामचन्द्रस्य स्तुतिः कृता विद्यते ।

पञ्चमेऽध्याये पुनरगस्ति र्हनूमद्वाक् प्रभाकरात् स्वकीयं हृत्कमलं प्रफुल्लि तमित्युक्तवान् । ततो हनुमानग्रे कथां विस्तारयन् रामो मज्जनाय मनोदधे । ततस्तौ सलिलाभ्यासं जग्मतु । सरयू तौ नानोपहारै र्नैवेद्यैश्च सत्कृत्य पूजयामास । ततः श्रीरामस्तत्र सीतया सखीभिश्च क्रीडयन् शुशुभे । काचित् करे करं धृत्वा कैतवतया रामाङ्के पपात् । बाहुयन्त्रेण यन्त्रिता काश्चित् रामं वारिणा सिषिञ्च । तासां क्रीडाभिस्तत्र समुद्रमथनवत् शब्दो जातः । तत्र महागाधे रघुनन्दनो न्यपतत् । काचिद्भयाक्रान्तं गाढमालिङ्गनं ददौ । काचिद्ध्रिया निकटं ना याति । काचिल्ल ज्जयाऽधोमुखी जले निमज्जति । काचिच्चिबुके द्व्यङ्गुलं दत्वा गण्डे गण्डं नियुज्य कमलवक्त्रं चञ्चरीकेव चचुम्बिरे । काचित्सूक्ष्म वसना नग्ना जले निमग्ना जाता । एवं नानाविधानेन क्रीडयित्वा ताभिः सह विलासकृत् रामस्तीरमुत्तस्थौ । ततो मञ्जुलकुञ्जं कुञ्जं प्रविश्य परमं सुखदं धाम रघुनन्दनो जगाम । ततो हेमकलशादिभि र्विराजिते मणिमण्डिते मण्डपे नानामणिभि रावृतं सिंहासनमस्ति । तत्र सीतया सह रामो न्यवसत् । तत्र पक्षिसंघनिनदै र्नादितानि

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रफुल्लानि काननानि सन्ति । यत्र वसन्ताद्याः सन्ति ऋतवः । तत्र पद्मगन्ध स्पर्श मनोरमाः कामदा वाता वहन्ति । तत्र षोडशवयस्या सन्ति तासां नामानि श्रूयताम्– उज्जला, कांचनी, चित्रा, चित्ररेखा, सुधामुखी, हंसी प्रसंशी, कमला, विसदाक्षी, सुदन्तिका, चन्द्रानना, चन्द्रकला, माधुर्य्यशालिनी, वरा कर्पूरांगी, वरारोहा, इत्याद्या षोडश स्मृता । तस्य पद्मस्योपदले राजन्ते षोडशांगनाः । हे मुने ! तासामपि नानामि शृणु– शोमना, शुभदा, शान्ता, सन्तोषा सुखदा सती, चारुस्मिता चारू रूपा, चार्वंगी, चारुलोचना, हेमा, क्षेमा क्षेमदात्री, धात्री धीरा, धरा स्मृताः । ताः सर्वा अनेक सेवाभिः सेवन्ते । क्षीरोद्भवा , भद्ररूपा, भद्रदा, भववर्जिता, विद्युल्लता, पद्मनेत्रा, पावनी, हंसगामिनी, रमणीया प्रेमदात्री, कुंकुमाङ्गी रसोत्सुका, द्वादशदले सख्यो वसन्ति । महार्हा, माधवी माल्या कामदा काममोहिनी, रतिवती, क्षितिवती, नीतिवती प्रीतिदा, कुशला कला नीला द्याश्चोप दले रघुनन्दनं सेवन्ते । ततोऽष्टदलमध्ये च कुञ्जाधिपा सख्यः सेवनतत्पराः सन्ति । प्रथमं वेतसकुंजं प्रविष्टौ तत्र विलासिनी सखीवर्तते । मालतीकुंजे नन्दा सखी वर्तते । तत्सेवया तौ परमहर्षितौ जातौ । केलिकुंजान्तरगतः सीतयासह रामो तत्र वृन्दा सखी नित्यानन्दे निमज्जति । ततः सुखदं कुंजं तौ परमहर्षितौ ततो हिन्दोलिका कुंजे मुहुर्मुहु रान्दोलित्वा प्रेमप्रदर्शिन्या सख्याः मनोरथं पूर्णं कृत्वा ततो सखीभिः सीतया च सार्द्ध भोजन कुञ्जं गत्वा रामो मनोसन्दोलकं कुंजं प्रिययासह ययौ । यत्र वसन्त रज्जनी परमहर्षिता वसति । ततः कोमलास्तरणैर्युतं शयनीयं कुञ्जं रामोददर्श । यत्र मदन मंजरी स्थिता, तत्र सीतयासहरामः सुष्वाप तया रामो प्रवोधितः ।

अष्टपत्रस्योपकोणे वल्लीपादप मण्डिता, माधवी, रुपकामाक्षी पुन्नागा, मालती, लवंगलतिका, धात्री, तुलसी, सर्वगन्धयुता, सर्वपुष्पप्रपूरिता यत्र फलानि पत्राणि च अमृतादपि स्वादूनि सन्ति । तत्र संख्यो विराजन्ते । ताः सर्वा गायन्त्यो नृत्यन्त्यश्च सुदम्पती वीक्षन्ति । हेमुने! तासां

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

नामानि श्रूयताम्–वीणावती, वेणुहस्ता, वीणाहस्ता, सुगन्धिका, सप्तस्वरान् सुखेनैव धृत्वा सुखदा, खंजनाक्षी, खंजरी, रममंजरी, सुखदा, सुखस्पर्शा, सर्वासर्व रसाभिज्ञा रामेंगितबोधिका ता अद्भुत चारुमण्डपे सांरगलोचनी शार्ङ्गीं वादयति । चित्तविमोहकारके यथा मणिगणानां मध्ये नायकः विराजते यत्र श्रीरामो ऽवसत् तत्र सख्यः ससीतं राघवं सुसेवन्ते । लक्ष्मणा, चारुशीला, भद्रा, मानवती एता, सर्वा, दम्पत्योः सेवनं चक्रुः । अयोध्या सरयूश्चाग्रे रामवक्त्रं निरीक्षन्ते । तत्र तं रासेश्वरं नमत . जनकजायाः पादपद्मं जयति । धरासुताचित्तविनोदकारी अयोध्यारमणो जयति । अयोध्या सप्तपुर्याधिकारिणी जाता यत्र राधया पुरुषोत्तमोरमते । यस्याह्लादिनी शक्तिरूपा जानकी वामे वर्तते तं रासेश्वरमहं भजे । तुरीया जानकी प्रोक्ता तुरीयोरघुनन्दनः । उभयोरंशजा सर्वे सन्ति । सर्वेषामवताणामवतारोमूद्रघूत्तमः । रामे दृष्टं मया सर्वम् । ब्रह्मरुद्रसुरेशाद्याः सर्वेऽपि विभवाशक्ता यतोऽहं विभवात्परः । माधुर्येऽहं वयस्याः, ऐश्वर्ये हनुमान् कपिः किंचित्तेनैव रामसीतयो रहस्यं जानामि । नित्यलीला परिकराः ये रघुवरादयः सन्ति तैः सहायोध्यायां भगवान् रामो देदीप्यते । गोलोकसाकेतयोः राघवस्यकृते कोऽपि भेदोनास्ति । तस्योभौ विश्राममनिवासधामनी स्तः । आदिभूतादस्माद्रासात् नानारासो भविष्यति एवं ज्ञात्वा सर्वे रसिका रमन्ते । अस्मिन् महारास रसोत्सवाब्धौ संलग्न मना ये रसिकाग्रणी कर्मणा न बाध्यते । यः सीतापते रद्भुतं रास विलासं कायेन वाचा मनसा स्मरेत्सोऽनामयं पदं लभते । मयोक्तमिदं रहस्यं यः श्रद्धया पठेत् स रामस्य पदमाप्नोति यो भावुको हृत्कमले रामस्य रासं भावयते तस्य सुधारसमपिक्षार जलमिव रोचते । अगस्तिः परमं रहस्यं श्रुत्वा स्वाश्रमं ययौ । मुनिवरोऽयं गच्छन् गच्छन् परममुदितः स्वगेहं प्राप । हनूमानपि रासरसं हृदब्जे स्मारं स्मारं ध्यानमना बभूव। हनूमतो महाकाव्यामिदं सदैव श्राव्यमस्ति । श्रवणे कृते सीतयासह रामोऽपि तुष्टो भवति ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(iii) हनुमत्संहितायाः पौराणिकं विवेचनम्

हनुमत्संहितायाः पञ्चमेऽध्याये स्वयं हनूमता प्रोक्तं यत्–

माधुर्ये च वयस्याऽहमैश्वर्ये हनुमान् कपिः ।
किंचित्तेनैव जानामि रहस्यं रामसीतयोः ।।[१]

अनयोक्त्या हनुमानयं माधुर्यभक्तेरुपासको विद्यतेऽतो पौराणिक दृष्ट्या मधुरभक्तेः परम्पराया पर्यालोचनमावश्यकम्–

विविधकण्टकाकीर्णं सङ्कीर्णं वर्त्म विहाय परिष्कृतेन घण्टापथेन सञ्चरिष्णूनां रसविदां विदां विपश्चितां मतेन 'रसो वै सः' परमं लब्ध्वा ह्यानन्दी भवति इति श्रुत्यनुसारं स्वरूपतटस्थ लक्षण लक्षितो ब्रह्म परमात्मेत्यादि पर्यायो भगवानेवास्ति रसः, तमेव साक्षात्कृत्य स्वल्पानन्दो जीवः प्रशस्तानन्दो भवतीति परमपुरुषार्थप्रापकतया भगवत्प्राप्तये भक्तिमार्गोऽस्तीति सुगमो मार्गः यथा सुखेन भक्तै रवाप्यते भगवान् न तथा ज्ञानिभिः ।[२]

नित्यकर्मानुष्ठाद् विशुद्धेऽन्तःकरणे गुणकीर्तनादिना भवति भगवति प्रेमोद्भव इत्यभिलक्ष्य विपिश्चदग्रेसरा यतिवर्याः श्रीमधुसूदन सरस्वती महोदया भक्तिरसायने सपरिकरं सोपपत्तिकं च भक्तिरसं व्यवातिष्ठपन् । विद्वद्भिश्च भक्ति-ज्ञान कर्म-योगेभ्यः श्रेष्ठ तमा स्वीकृतास्ति ।

यथा समुद्रजलं वाष्पमेघवर्षादिक्रमेण परिणतं सत् पुनर्नदनदीद्वारा समुद्रमेवोपगच्छति तथैव रसस्वरूपात् प्रेमस्रोतसो भगवतः प्रेमधारा निःसृत्य भक्तानां मनांसि सिञ्चन्ती भूयः प्रेम श्रोतस्वरूपं परमात्मानमेवोपतिष्ठते ।

भारतीय प्रेमपद्धतौ प्रेम अनेकेषु रूपेष्वभिव्यक्तं भवति । गुरुशिष्योः श्रद्धास्पदं परस्परं प्रेम, पतिपत्न्योरन्योन्यमनुरागाभिधं प्रेम, पितापुत्रयोश्चेतरेतराश्रयं स्नेहाख्यं प्रेम, प्रेमप्रेरितःमित्रादिर्य

१- हनुमत् संहिता ५/८०।

२- नायं सुखापो भगवान देहिनां गोपिका सुतः ।
ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथाभक्तिमतामिह ।। (श्री. भा. १०/९/२१)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

था स्वसन्ततिं पालयति, पोषयति अभिरक्षति च सर्वाभ्यो वाधाभ्यस्तथैवेश्वरोऽपि भक्तप्रेमाभिभूतो भक्तान् पालयति, तेषां हितं विधत्ते, निरन्तरं च तदर्थं चिन्तयति ।

यथा पर्वतीयोच्चावच प्रदेशेषु मेघात् पतितं पानीयं शिलाखण्डैः संहन्यमानमितस्तत उपढौकमानं यावत्, समतलभूमौ नोपतिष्ठते तावन्निर्मलं स्थिरं वा न भवति तथैव सृष्टिसमये जीवोऽपि प्रभुपादपद्मतः पथग्भूय विभिन्नासु योनिषु वंभ्रम्यमाणोऽनेकान् क्लेशांश्च सहमानो विविधां यातनामनुभवन् यावत् प्रभुपादपद्मं नोपतिष्ठते, तावत् तस्य पापतापयोः शान्तिर्न जायते । अतो जीव आनन्दधामानं परमात्मानमुपस्थायैव परमानन्दमनुभवितुमर्हति, नान्यथा, तदर्थं जगदाधारे भगवति परमप्रेमरूपा, परमात्मनि पराकाष्ठाया अनुरक्ति रेव वा भक्तिरस्ति सरलं साधनम् । तत्राप्यनादिकालतो विविध विषयासक्तस्य जीवस्यानायासेन भगवत्पदप्राप्तये मधुरभक्तिः परमतमं साधनं समवस्थीयते ।

यद्यपि मध्ययुगो ह्रासस्य युगः कथ्यते, अथापि भक्ति साधन साहित्य दृष्ट्याऽयमुत्कर्षस्य युगः स्वीक्रियते तज्ज्ञैः । अस्मिन् युगे प्रायो भारतस्य सर्वेषु भागेषु तत्त्वज्ञानिनो दार्शनिकाः, मननशीला, गम्भीरविचारका उच्चकोटिकाः साधकाः वीतरागा महात्मानो भगवद्भक्ता सन्तश्च प्रादुरभवन् । न केवलं शास्त्रवेत्तारो विद्वांस एव, अपि त्वनधीतशास्त्रा अपरिचिताक्षरा अप्यनुभविनः साधवः सन्तो महान्तश्च भगवद्भक्तिविषये शास्त्रसम्मतान्स्वानुभूतिनिर्भरान् स्वतन्त्रान् विचारान् वोपस्थापितवन्तः । फलत स्तदानीं योगतन्त्रसाधनोपासनार्चनादयो विविधा मार्गा दृष्टिगोचरतामागताः ।

बृहद्धारीत स्मृतौ सूक्ष्मतया विविधाया श्रौतस्मार्तागमोपासनापद्धतेः समुपलब्धावपि संहिताग्रन्थेष्वाराधना प्रक्रियायाः सविस्तरो विचारो विहितः अभिसंहितानुसारं समाराधनाया द्वे प्रक्रिये स्तः । एकाऽमूर्तोपासना द्वितीया च समूर्तोपासना । तत्राग्नावाहुतिप्रक्षेप माध्यमेन क्रियमाणोपाासनाऽमूर्तोपासना, प्रतिमादिपूजनञ्च समूर्तोपासना कथ्यते ।

मध्य कालीन् वैष्णव सम्प्रदाये मधुरभक्तेः प्रथममुदयोजातः । दाम्पत्यप्रेमवर्णनं माधुर्यभावस्य

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मूलं स्रोतः । ऋग्वेदीय मधुविद्याया, अथर्ववेदीयमधुलतायाश्च प्रतिपाद्या मधुरोपासनेति केषाञ्चिदस्ति मतम् ।

वैष्णवभक्तौ माधुर्योपासनाभावस्य मूलान्वेषणे क्रियमाणे तेष्वेव स्रोतस्सु अवगाहनं समीचीनं प्रतीयते, येषु मधुराया भक्तेस्तत्वं स्पष्टतो लक्ष्यते । पाञ्चरात्रसंहितासु ज्ञानपाद-योगपाद-क्रियापाद-चर्जापादाख्यश्चत्वारः पादा विद्यन्ते । तत्राद्ये ज्ञानपादे ब्रह्म-जीव-जगत् सम्बन्धिनां सिद्धान्तानां निरूपणं विद्यते । द्वितीये योगपादे यौगिक प्रक्रियाया विवेचनं वर्तते । तृतीये क्रियापादे मूर्ति मन्दिर निर्माण स्थापन पूजनादि विधीनां समावेशोऽस्ति । चतुर्थे च चर्जापादे सगुणोपासनाया प्रामुख्यं दृश्यते । जयाख्यसंहितायां समूर्तार्चनस्य विस्तारो विहितः । अहिर्बुन्ध्य संहिता वर्णिताः षड्विधा शरणागतिर्मधुरभक्तेः पूर्व स्थितौ प्रपत्तेः पुष्टेर्वा परिचयं प्रददाति ।

आनुकूलस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ।
रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ।।
आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ।।[१]

ज्ञानामृतसंहितायां प्रभोः सेवायाःषड् विधयो वर्णिताः सन्ति । ते यथा– स्मरणम्, प्रणतिः, पादवन्दनम्, अर्चनं समर्पणञ्च । तत्र भगवतः श्रीकृष्णस्य तत्प्रियगोपीनाञ्च प्रचुरं प्रेम वर्णितमस्ति ।

मध्ययुगस्योत्तरमागे पाञ्चरात्रसंहितां अनुसरन्त्यो नृसिंहतापिनी– रामतापिनी- गोपालतापनीत्यादिनाम्ना अनेका उपनिषदो दृष्टिगोचरतामागताः ।

भगवत्पूज्यपाद श्रीस्वामिशङ्कराचार्य अप्पयदीक्षिताभ्यां पाञ्चरात्रसंहितानां वर्ण्य विषयं विविच्य तासामवैदिकत्वमुद्घोष्य तत्प्रतिपादितपद्धतेरुपेक्षत्वं प्रतिपदितम् । परिणामतः श्रीशङ्कराचार्यस्य विरोधे विशिष्टाद्वैत मतप्रवर्तकेन श्रीरामानुजाचार्येण पाञ्चरात्रसिद्धान्तस्य वेदवत् प्रामाण्यमङ्गीकृत्य साटोपं तत्समर्थनं कृतम् ।

१- अ. बु. सं २/५१ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

पाञ्चरात्रमते क्रियाचर्यातिरिक्त प्रेममाधुर्ययोरप्यप्रत्यक्ष रूपेण स्वीकृतिरस्ति मध्ययुगे शैवशाक्तमतयोरपि प्रभावञ्चरममुत्कर्षमुपगत आसीत् । शासक वर्गेऽपि वैष्णवमतापेक्षया शैवमतानुयायिनोऽधिका आसन् । शैवागम शाक्ततन्त्र शासन पद्धते रांशिक प्रभावोऽपि मधुरभक्ते राधारतत्वे बहुभि र्विद्वद्भिः प्रदर्शितः ।

शैवेषु भक्तेषु शिवभक्ते र्यादृशी कल्पनाऽस्ति, शाक्तेषु च त्रिपुर सुन्दर्या यद्रूपमुपवर्णितम्, तादृगेव वर्णनं राधाभावेन गोपीभावेन च बहुत्रोपलभ्यते । युगलतत्त्वस्य, मूलवीजमपि शैवसाधना सरणिषु लक्ष्यते। तन्त्रे भगवान् श्रीकृष्णः कामवीजात्मकः राधादेवी च रतिवीजात्मिका प्रोक्ताऽस्ति । बौद्धतान्त्रिक समाराधनाया अपि मधुरभक्ति विकासेऽप्रत्यक्षो योग आसीत् । दक्षिण भारतीयाल वारभक्तानां मनोमुग्ध कारिषु गीतेषु मधुरभक्तेः सुन्दरं रूपं दरीदृश्यते । सूफीमत साधकेष्वपि मधुरभक्तेश्चमत्कारो विपुलो विलोक्यते । साहित्यस्य शृङ्गाररस एव भक्ति सम्प्रदाये मधुरभक्तिरस्ति ।

राष्ट्रभाषाया हिन्द्या मध्यकालीन निर्गुणधारायां सन्तकवीनामभिव्यक्तिष्वपि माधुर्यभावस्य प्राचुर्यं विलोक्यते। दाम्पत्यसम्बन्ध रूपकेषु बाहुल्यं तु दादू कबीर नानकादीनां रचनासु समुपलभ्यते । निर्गुणोपासकानां सन्तकवीनां माधुर्यभावस्य मर्यादारूपे दृढो विश्वास आसीत् । सन्तकबीर स्त्वात्मानं श्रीरामस्य वधूं मत्वा अमन्दमानन्दमनुभवतिस्म । एवं सत्यपि उच्छृङ्खलं प्रेम अनैतिकाचरण वर्णनञ्चैतेषां सन्तकवीनां रचनासु न दृश्यते । कौलकापालिक पाशुपतादिमतेषु साधनवर्णनप्रसङ्गे नारीपुरुषमाध्यमेन मधुरभावस्याभिव्यक्तिर्जाता । परिवर्तिनि सहजियासमप्दाये तु मधुरभाव परकीयाभावमाध्यमेन चरमं विकाससीमानमुपगतं दृश्यते । इत्थं पाञ्चरात्रसहितात आरभ्य सहजिया सम्प्रदाय साधनपद्धति पर्यन्तं मधुरभक्ते रूपकरण चयनमुपलभ्यते ।

मधुरभक्तेः शास्त्रीयरूपस्य विकासस्तु चैतन्यमताऽनुयायिनां वृन्दावननिवासिनां षड् गोस्वामिनां ग्रन्थैरेव जातः । तेषां ग्रन्थप्रणयनमूलप्रेरकः स्वयं चैतन्यमहाप्रभुरेवासीत् । तेन तु स्वयमहर्निशं श्रीकृष्णलीलायां निमग्नतैव स्वीकृताऽसीत्, किन्तु तद् भक्तानां कृते शास्त्रीयसुदृढ़ाधारेण

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मधुरभक्तेः शास्त्रीयं पक्षं प्रतपाद्य भक्तेः समुज्जलं रूपं समपस्थापयितुं गोस्वामिवर्या प्रेरिताः सततं प्रोत्साहिताश्च महाप्रभुणा ।

तत्प्रेरणामवाप्य तैश्चैतन्यमतानुयायिभिः पण्डितै र्न केवलं मधुरभक्तेः रूपेरेखैव प्रस्तुता, प्रत्युत तस्या वाह्याभ्यन्तरं रूपमपि सर्वाङ्गपूर्णं परिकल्पितम् । एकतस्तैस्तस्य शास्त्रीयं रूपं प्रदत्तम्, अन्यत्र च तत् सिद्धये शास्त्रतो दर्शनतश्च प्रचुराणि प्रयोजनान्युपस्थाय सुदृढांश्च तर्कान् संगृह्य स्व-स्व ग्रन्थेषु साहित्यिकाधारेण भक्तिरसरूपे प्रतिष्ठापिता मधुरभक्तिः यत्र श्रीमद्भागवत ब्रह्मवैवर्तपुराण महाभारत नारदभक्तिसूत्र शाण्डिल्य भक्तिसूत्रादीनामपि पर्याप्तं योगदानं दरीदृश्यते ।

भक्ते राचार्यै र्गोपीनां भगवति श्रीकृष्णेऽपूर्वा भक्तिः, आदर्श भक्तिरभिमता । तथाहि 'यथा ब्रजगोपिकानाम्'[१] तथा च 'अत एवतद् भावाद् वल्लवीनाम् ।[२]

वस्तुतो गोपीनां भगवति वासुदेवे आदर्शमयस्य प्रेम्णस्तुलना विश्वप्रेम परम्परायां न क्वचिद् भवितुमर्हति । साधनामार्गे यावती प्रेममात्रा अधिका भवति, तावत्येव श्रेष्ठतमा भवति भक्तिः ।

गोपिकानां प्रेम्णः केन्द्रबिन्दुः षोडश कलश्चन्द्र इव पूर्णकलोभगवान् श्रीकृष्णचन्द्र एवासीत् यस्मिन् ताभिः सकलाः शारीरिक्यश्चेष्टा मानसिक सुखानि दुःखानि च समर्पितान्यासन् । क्षणमात्रमपि श्रीकृष्णविरहे तासां जीवनं जलविहीनो मीन इव व्याकुलमासीत् । केवलं तत्प्राप्ति लालसायामेव ताभिः प्राणधारणं कृतम् । तदुक्तं श्रीमद्भागवते स्वयमेव भवगता श्रीकृष्णेनोद्धवं प्रति व्रजे गोपीनां सविधे स्वसन्देशं प्रहिण्वता–

गच्छोद्धव व्रजं सौम्य ! पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ।
गोपीनां मद् वियोगाधिं मत्सन्देशैर्विमोचय ।।

१- नारदभक्तिसूत्र २ ।

२- शाण्डिल्य भक्ति सूत्र १/२/५ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ता मन्मनस्काः मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ।
मामेव दयितं प्रेष्ठमात्मानं मनसा गताः ।।
ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् विभर्म्यहम् ।
मयि ता प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ।
स्मरन्त्योङ्ग विमुह्यन्ति विरहोत्कण्ठ्यविह्वलाः ।
धारयन्त्यति कृच्छ्रेण प्रायःप्राणान् कथञ्चन ।
प्रत्यागमनसन्देशै र्वल्लव्यो मे मदात्मिकाः ।।[१]

इदमेव विशुद्धस्य प्रेम्णः सत्यं स्वरूपं यतो हि तत्र न लौकिकरागजन्यबन्धनस्य विषयवासनाया वा सत्ता तिष्ठति । अत एव भक्ति सम्प्रदाये विशुद्धस्य प्रेम्णोऽपूर्वं स्थानमङ्गी कृतमस्ति । विशुद्धं प्रेमैवास्ति भक्तिभूमिकाया आधारस्तम्भः । समस्तानि साधनानीदमेव लक्ष्यीकृत्य भक्तेरेकान्तिकावस्थापर्यन्तमुपस्थापयितुं मार्गं प्रशस्तं कुर्वन्ति । भगवत्यनन्यं प्रेमैव भक्ति मार्गस्यास्ति प्राणाः यद् विना भक्तिर्भवति निष्प्राणा आडम्बरमात्रं वा । महत्वमेतदेव स्वीकुर्वता देवर्षिणा नारदेनात्मयीये भक्तिलक्षणे प्रेम्णः निवेशः कृतः सात्वस्मिन् परमप्रेमरूपा ।।[२]

अत एवानन्द सिन्धौ परमप्रेमास्पदे भगवति श्रीकृष्णे गोपीनामपूर्वं भक्त्यात्मकं स्वाभाविकं प्रेम पर्यालोच्य ज्ञानिनाप्युद्धवेन तासां चरणरेणु स्पर्शस्पृहया वृन्दावनस्थेषु तृणतरुगुल्मलतादिषु किमपि जन्म वाच्छता प्रेमगद्गदया वाचा आत्मनः सौभाग्यवैभवं सूचितम् ।[३]

योगिराजस्यारविन्दस्य मतेनापि भगवत् प्राप्तिमार्गे प्रचुरं प्रेमैवैकं पाथेयमस्ति, येन

१- श्रीमद्भागवत ४६/३-६ ।
२- नारदभक्ति सूत्र २ ।
३- आसमहो चरणरेणु जुषामहं स्यां
वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा
भेजु र्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभि र्विमृग्याम् ।। (श्रीमद् भा. १०/४७/६१)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

निश्चप्रचं प्रभुं प्राप्तुं शक्यते। 'अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम्'[१] इति सूत्रयता भगवता नारदेन प्रेमस्वरूपस्यानिर्वचनीयत्वमुपस्थाप्य प्रोक्तम्। यदस्यामवस्थायां भक्तो भगवत्स्वरूपामृतमास्वादयन्नपि न वाणी द्वारा स्वानुभवं प्रकटयितुं प्रभवति । 'तत् प्राप्य तदेवावलोकयति, तदेव शृणोति तदेव चिन्तयति च''[२] ।

भक्तो यदाऽत्मानमसहायं मत्वा प्रेममयस्य परमात्मनश्चरणकमलयोरात्मानं समर्प्य तदिच्छानुसारी जायते, तदा स एव तस्य योगक्षेम निर्वहति। इयमेवास्ति गीतोक्ता मुख्या शरणागतिः इयमेव च संसार सागर सन्तराणाय सुगमं साधनं , सर्वाश्रयाश्रये परमात्मनि सच्चिदानन्द स्वरूपे तल्लीनतासम्पादनाय च श्रेयस्करः पन्थाः ।

वस्तुतो रूपगोस्वामि– सनातनगोस्वामिनोः प्रगल्भया प्रतिभया चैतन्यमतस्य धार्मिकं दार्शनकं साहित्यिकं च स्वरूपं प्रकाशे समागतम्। भक्तिरस निरूपणे गोस्वामिवर्याणां योगदानं सर्वाभ्यर्हितं महत्वपूर्णं चास्ति । भक्तिरसामृतसिन्धौ रूपगोस्वामिना तर्कसम्मतया शास्त्रीय पद्धत्या सप्रमाणं भक्ते रसरूपता प्रसाधिता। उज्ज्वलनीलमणौ च मधुरभक्तेः शास्त्रीयं निरूपणं कुर्वता राधाकृष्णयोः परस्परं प्रेमपर्यालोचन प्रसङ्गे तेन विभावानुभाव सञ्चारिभावानां साङ्गोपाङ्गविवेचनपूर्वकं भक्तिरसो रसपदे प्रतिष्ठापितः । दानकेलिकौमुद्यां श्रीकृष्ण विषयिणी भक्तिः प्रतिपादिता । भक्तिरत्नाकरस्तु अन्वर्थनामैवास्ते, यत्र च साङ्गोपाङ्गा सर्वे भक्तिविषया सविस्तरं समुपस्थापिताः सन्ति। जीव गोस्वामिनस्तु भक्तिरसामृतसिन्धावन्वर्थनाम्नी 'दुर्गसङ्गमनी' नाम्नीं टीकां कृत्वा वस्तुतो दुर्गमानि मूलस्थलानि समजीगमन् ।

एवं वेदोद्भूता उपनिषद्भ्यश्च स्पष्टमग्रेसरन्ती, भगवद् गुण लीला धाम चरितानि चर्चयन्ती तदर्चनादिविधानं बोधयन्ती, निराकारं च ब्रह्म भक्तानां कृते साकाररूपेण स्थापयन्ती पौराणिकी

१- नारदभक्ति सूत्र ५१ ।

२- नारदभक्ति सूत्र ५५ ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भगवद् भक्ति विचारधारा मध्यकालीनानां महात्मनां सतां विद्वद्धौरेयाणां च बुद्धिषु विशदतया अभिनवरूपेण परिणता सती शैवशाक्तवैष्णवादिधारासु प्रसृता। अनन्तरं भक्तकवीनां हृदयपटलेषु काव्यप्रवृत्या सह भक्ति प्रवृत्ति जागृता या शनैः शनैः संस्कृत प्रणयिभिः हिन्दीप्रेमिभिः अन्यभाषाविज्ञैश्च विद्वद्भिररग्रेसरिता प्रसार्यते च निरन्तरम्।

मानवयोनौ समुन्नतजीवनमभिलक्ष्य भक्तिभावनाया विषये बहुभि र्विपश्चिद्भि र्विवेकपूर्वो विचारः प्रस्तुतः, येन भव्या भक्तिस्रोतस्विनी भारतीयलोकमानसमनन्तकालत एव भगवदुन्मुखं विदधाना संस्कृत-प्राकृत-पालि-अपभ्रंश हिन्द्यादिभाषाद्वारा प्रस्फुटिता जाता। काव्यानन्दब्रह्मानन्दयोः सहोदरस्वरूपस्य चारितार्थ्यं भक्तिसाहित्येऽप्यवलोक्यते। साधकैरनुभूते यस्मिन्नुच्च शिखरे ब्रह्मानन्दस्योपलब्धिः कृता तत्रैवानिर्वचीयानन्दस्याभिव्यक्ति र्भक्तकवीनां रचनास्वप्युलभ्यते।

यद्यपि भक्तिसम्बन्धिनी रचना प्राचीनसाहित्येऽपि प्रचुरमात्रायां प्राप्यते, किन्तु मध्यकालीनभक्तकवीनां कृतिषु यथा निपुणतया, तल्लीनतया, एकात्मतया च भक्तिभावनाया यादृशं विविधं मनोरमं रूपं व्यक्तीभवति, न तादृशमन्यत्रोपलभ्यते।

युगेऽस्मिन् प्रधानतया हिन्दी साहित्यक्षेत्रे निर्गुण-सगुण भक्तिविकासाय कवीर-सूफी-जायसी-कृष्णभक्त सूरदास-रामभक्तगोस्वामितुलसीदास प्रभृतीनां सन्तकवीनां महत्वपूर्णं योगदानं जातम्। अत एव हिन्दी साहित्यस्यायं कालो भक्तिकाल व्यवह्रियते। भक्तिकालोऽयमादौ द्वयोर्धारयोर्विभक्तः यत्रैका निर्गुणधारा, द्वितीया च समुगणधारा कथ्यते। इमे द्वे अपि धारे पुन र्द्वयोर्द्वयोः शाखयो र्विभक्ते। तथा च निर्गुण धाराया ज्ञानाश्रयी प्रेमाश्रयी चेति द्वे शाखे जाते। सगुणधाराया रामभक्तिः कृष्णभक्तिश्चेति मान्यतमे द्वे शाखे अभूताम्। तत्र ज्ञानाश्रयी शाखायाः प्रमुखः प्रतिनिधि कविः कवीरोऽस्ति, प्रेमाश्रयीशाखायाश्च मुख्यो मलिकमुहम्मद जायसी। यत्र कृष्णभक्तिकाव्यस्य प्रातिनिध्यं कविवरः सूरदासः करोति, तत्र रामभक्तिकाव्यस्य गोस्वामी तुलसीदासः। एवं पारसीक-बौद्ध-जैन-ईसाई इस्लामधर्मेष्वपि भक्तिप्रणालीनां प्रचुरा चर्चाऽस्ति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वस्तुतः स्वेष्टदेवताराधनं विना न कैश्चिदपि सम्प्रदायैः न वा कैश्चित् पुरुषै रुत्कर्षमवाप्तुं शक्यते। अत एव विश्वस्मिन् सर्वेषु सम्प्रदायेषु स्व स्वविश्वासानुसारं विभिन्नाभक्तिसम्बन्धिनो विशेषा दरीदृश्यन्ते।

भगवन्नामगुणादिश्रवणं भक्तिरसस्यारम्भिकं सोपानम्, यद्धि यदा कीर्तन श्रवणात्मनिवेदनादि द्वारा साधकं भगवत् पादपद्मप्रासादे प्रापयति, तदा स कृतकृत्यो भूत्वा लोकातीतं पूर्णं सुखमनुभवति।

मधुरभक्तेरस्ति महत्वपूर्वमेकमिदं वैशिष्ट्यम् यद् मधुरभक्ति मार्गो हि न लौकिकं जीवन मुपेक्षते, अपितु लोकवासनां स्वीकृत्य तस्या मार्जनं संशोधनमुन्नयनं वा प्रक्रिययाऽनया क्रियते। अस्याः प्रधानं लक्ष्यं सांसारिकव्यवहार स्वीकृतिपूर्वकं मानवमनस्यनुब्दुद्धा-नन्दोद्बोधनमेवास्ति। यथा उच्चतमसाधकवर्ग इन्द्रियदमनेनान्ते भगवत् प्रेमैव प्राप्यते, तथैव माधुर्यभावस्य साधकोऽपि तदेवाभिलक्ष्य तत्र प्रवर्तते। क्रियमाणेप्यनेके प्रयासे मानवोऽनादिकालतोऽनुस्यूतां मनसि स्थितां कामनावासनां न सहसा सर्वथा समुच्छेत्तुं पारयति। अतस्तं साधनं विधाय तस्या उन्नयने संशोधने मार्जने च प्रवर्तते। अत एव शाक्तैः तान्त्रिकैः, बौद्धैः, ईसाई सूफी मतानुयायिभि र्विभिन्नैः साधकैरपि काममतिरस्कृत्य भक्त्या तं दिव्यप्रेम्ण उदात्तभूमौ शनैः शनैः प्रतिष्ठाप्य तस्य संशोधनाय उन्नयनाय च महान् प्रयासो विधीयते। भगवति विलीनः कामो न किमप्यनर्थं कर्तुं तद्वन्न प्रभवति यथा भर्जिताः क्वथिता धानाः पुनर्वीजाय नेष्यते।

मधुरभक्तौ यस्योदात्ततमस्य प्रेम्णः कल्पनास्ति, न तद् यौनेन सम्बन्धेन समुद्भूतं कामेच्छापरकं प्रेम अभिमतमस्ति। यतो हि कामजन्ये प्रेम्णि स्वसुखस्य प्राधान्यं तिष्ठति, न तत्र प्रियतमस्य सुखेन सुखित्वमपेक्षितं भवति किन्तु भगवति प्रेम स्वसुखविवर्जितम् तत् सुखप्रधानमेव भवति। तत्र न जायते स्वसुखसुखित्वस्य लेशोऽपि अपित्वात्मविस्मृति पूर्वकं परमात्मनः सुख

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

सुखित्वस्यैवोत्कृष्टा कामनैव जागर्ति ।

लोके दाम्पत्यभावसंश्लिष्टः श्रृङ्गारात्मको भावो निम्नकोटिको मन्यते, तदुन्नतो वात्सल्यभावः, ततः सख्यस्यास्ति स्थानम्, तदुपरि दास्यभावः, तदनन्तरं निर्वेद पोषकः शान्तभावो मान्यो भवति, किन्तु माधुर्य भावे क्रमस्यास्य पूर्णतया विपर्ययो दृष्टिगोचरी भवति । अयं शान्त दास्य सख्य वात्सल्य-दाम्पत्यभाव-क्रम उत्तरोत्तरोत्कर्षदृष्ट्या ग्राह्यो भवति । दाम्पत्य भावः कान्तभावः, श्रृङ्गारभावश्चैकस्यैव भावस्य सन्ति द्योतकाः, मधुरभावो वा अस्यैवास्ति परिचायकः ।

मधुरभक्तेरियमेवाऽपरा विशेषता– अस्यां विधिनिषेधयोः र्वाह्यप्रपञ्चाज्जायते विमुक्तिः । विधिनिषेधयोः प्रपञ्चो हि भवति सदैव वाह्याडम्बरे पर्यवसित; । अतो यदि तं परिहाय भक्तिपथं प्रशस्तं क्रियेत, तर्हि स निश्चप्रचं सर्वजन सुलभ आकर्षकश्च भवितुमर्हेत् ।

गृहस्थाश्रमे स्थितानां पुंसां भक्तिपथे समारोढुमनया मधुरभक्त्या सम्भवति सुखदं साहाय्यम् । समाराध्ययो राधाकृष्णयो र्दाम्पत्यभावं स्वीय लौकिकजीवनस्य दाम्पत्यभावेन सह मेलयित्वा शनैः शनैः कामवासना समुन्नयनपूर्वकं भक्तियोगेऽग्रेसर्तुं शक्यते । मार्गस्यास्य रहस्यं सम्यगनवबुध्य यदि सामान्यलौकिकं कामवासनारूपेण ग्रहणं क्रियेत तर्हि मन्ये समस्तं माधुर्यतत्त्वं कामकेलिकर्दम कलुषितं सद् यौनभावनातृप्ति पर्यन्तमेव सीमितं स्यात् । दशायामस्यां न श्रृङ्गाररसस्योन्नयनं मार्जनं संशोधनं वा सम्भवति, नापि साधकस्याभ्युदयो भवितुमर्हति । अत उच्च कोटिका साधकाः सर्वथा स्वसुखमुपेक्ष्य भगवत् सुखाय तत्रात्मानं समर्प्य मधुरभक्तेरादर्शमुपस्थापयन्ति । तन्मयताद्वारा पृथक् सत्ताया अभावात् भक्तहृदयेषु पूर्णं सुखं जायते । वैषयिकसुखे न पूर्णता प्रत्युत पूर्णं सुखमस्ति आनन्दावनिः सच्चिदानन्दस्वरूपः साक्षाद् भगवानेव यतो विषयानन्दो न ब्रह्मानन्दो, सहि ब्रह्मानन्दाभास स्वरूपः । साधको यथा यथा विषयानन्दं परित्यजन् ब्रह्मानन्दाभिमुखमग्रेसरति, तथा तथा यथार्थमुखस्याधिकारतां लभते, अन्ते च स्वीया पृथक् सत्तामपहाय पूर्णानन्दमधिगच्छति । एवञ्च भगवद्भावपरिपूर्णे साधकस्यान्तःकरणे विषयसुखनिवृत्तौ

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सत्यां विषयानन्दस्य समूलनाशे ब्रह्मानन्दस्य समुदये न काचिदस्ति विप्रतिपत्तिः । भक्तः सदैव भगवद्भावे निमज्जति उन्मज्जति च । अतस्तस्य भोजनं पानमुपवेशनमुत्थानं परिभ्रमणादिकञ्च सर्वमपि कर्म भगवद् भावयुक्तं सम्पद्यते । अतो भक्तस्य विषयानुभवे भावशुद्ध्या विषयानन्दो ब्रह्मानन्दप्रदो भवति । भगवद्भाव भावनया विषयानन्दस्य विस्मृतौ स्वरूपानन्दस्योदये न कापि संशीतिः ।

गोपिकानां सर्वा अपि क्रिया भगवतः श्रीकृष्णस्य सुखार्थमेवास्ति । अत स्तासां भगवति श्रीकृष्णे उत्कृष्टं प्रेम आदर्शभूतं गण्यते भक्तसमाजे । तत्र स्वसुखसुखित्वस्य प्राधान्यं नासीत्, अपितु भगवत्सुखार्थमेव तासां सर्वाश्चेष्टा अजायन्त । अत स्तासां प्रेम्णः प्रत्युपकारं कर्तुमशुक्नुवन् भगवान् श्रीकृष्णो व्रजगोपिका उद्दिश्य स्वमुखेनाह ।[१]

भक्तेर्विकासेन सह परमात्मानं प्रत्यनुरागस्याभिव्यक्तेः क्रमिकविकासस्यानुशीलनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् पाञ्चरात्रसम्प्रदाये साधकैरीश्वरभक्तेर्यद्रूपमङ्गीकृतं तत्र प्रेमानुरागयो र्विशिष्टं स्थानमासीत् । महाभारतकाले भक्तानां मनः सु अनुरागस्य प्रेम्णो वा भावः पूर्णतया समाविष्टः पुराणकाले च नवधाभक्तिमूले भावस्यास्य प्राधान्यं प्रचुरता वा दरीदृश्यते, चैतन्यमते त्वस्य भावस्यांशः सर्वाधिकया मात्रया विकसितो जातः यत्र पञ्चमपुरुषार्थरूपस्य स्वतन्त्रस्य भक्तिरसस्य साङ्गोपाङ्गं निरूपणं विधाय मधुरभक्तेः विकासश्चरमं सीमानमुपगतः।

भक्तिशास्त्रेषु माधुर्यरतिं वात्सल्यरत्याऽधिका श्रेष्ठा स्वीकृता । इयं कान्ता इत्यप्युच्यते । अस्या भेदद्वयमस्ति– १. स्वकीया माधुर्यरतिः २. परकीया माधुर्यरतिश्च । पति-पत्नी भावः

१- न पारयेऽहं निरवद्य संयुजां
स्वसाधु कृत्यं विवुधायुषापि वः ।
या माभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः
संवृश्च्य तद् वः प्रतियातु साधुना ।। (श्रीमद् भा. १०/३२/२२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

स्वकीया माधुर्यरतीत्युच्यते । अस्यां रतौ माता-पिता, भ्राता-कुल-कुटुम्वादिकं परित्यज्य पतिव्रता पत्नी आत्मानं सर्वभावेन पति-सेवायामर्पयति । किं बहुना सा स्वजाति गोत्रादिकमपि परित्यज्य पत्युरेव जातौ गोत्रे च मिलति । सा सर्व प्रकारेण सर्वभावेन च पत्यु र्भूत्वा तत्सुखत्वे सुखीत्वमनु भवति, तथा तन-मन-धन-वल-बुद्धि-विवेकादिकञ्च पत्युः कृते समर्पयति स्वयमपि पतिपरायणा भूत्वा दासीवत् सर्वथा पतिमेव सेवते, अतोऽत्र दास्यरते रपि समावेशो विद्यते मित्रवत् समानताया भावं स्थापयन्ती प्रत्येककार्ये उचित परामर्शं ददाति, अतोऽत्र सख्यरतेरपि सम्मिश्रणमस्ति ।

श्रीवाल्मीकि रामायणे 'विभीषणशरणागति प्रसङ्गे' श्रीहनुमान् बुद्धिमान् सखावत् भगवते श्रीरामायोचितं परामर्शं ददाति । प्रसङ्गेऽस्मि् श्रीरामः सर्वान् सम्बोधयन् पप्रच्छ 'विभीषणोऽयं स्वीकरणीयो न वेति' भवन्तः स्व स्व सम्मतिं प्रकटयन्त्विति । तदा सुग्रीव अङ्गद शरभ-मैन्द जाम्ववानादयः स्व स्वाभिप्रायं प्रकटायामासुः । चान्ते सचिवोत्तमः संस्कार सम्पन्नो हनुमान् अर्थवत् श्लक्ष्णं लघु वचनमुवाच– हे राम ! नाहं वादात् संघर्षात् आधिक्यात् कामतश्च वक्ष्यामि किन्तु कार्यगौरवात् यथार्थं वदिष्यामि विभीषणोऽय स्वीकरणीय[१] इति ।

स्वामी केनापि प्रकारेण कष्टं न प्राप्येत, भावेनानेन तत् पालन पोषणादिकं करणं, शीतग्रीष्मादौ यथोचित वस्त्रादिभि स्तत् सेवाकरणं, यथा समयं रुचिकरं भोजनादि प्रदानं, सर्वभावेन तत्सुख सुविधाया ध्यानमादि वात्सल्यभावोऽपि् अस्यां रतौ व्याप्तो भवति । वात्सल्यरतिः सख्यरते रुत्कृष्टा स्वीकृता । वात्सल्यमावे भक्तः स्वात्मानं सखातुल्यं न मन्यते,

---

१- अथ संस्कार सम्पन्नो हनूमान् सचिवोत्तमः ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥
न वादान्नापि संघर्षान्नाधिक्यान्न न च कामतः ।
वक्ष्यामि वचनं राजन् यथार्थं राम! गौरवात् ॥ (वा. रा. ६/१७/५०-५२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अपि तु पित्रोः शिशुं प्रति यत्पालनस्य भावो भवति, तद्वत्तदनुरूपे भगवद्भक्तिं करोति। नियमतो यत्र भगवन्तं प्रति वात्सल्यभावो भवति, तत्र तत्सेवाया भावोऽनिवार्योऽस्ति । अतो वात्सल्यरतौ दास्य सख्यभावापि गौणरूपेणान्तर्निविष्टौ स्तः । अस्मादेव कारणात् भगवतः पदातिचलनं हनुमते सह्यं नासीत् । यत्र कुत्रापि भगवतो गमनेच्छा जाता तदा त्वरितं श्रीहनुमान् तं तथैवस्वकन्धोपरि संस्थाप्य गच्छति यथा पितरौ स्वकीयं शिशुं क्रोडे कृत्वा चलतः । इदं सेवा सम्बलित वात्सल्यभावस्यानुपममुदाहरणमस्ति । इत्थं माधुर्य प्रेम रसे पूर्वकथित समस्त रतीनां समावेशोऽस्ति ।

परकीया माधुर्यरतिं आचार्या स्वकीया माधुर्यरतेरपि अधिकां श्रेष्ठं मन्यन्ते । इयमेव सर्वोपरि रतिर्विद्यते । इयं स्वपरिणीतया पत्न्या भिन्ना परनार्या सम्बन्धिता भवति । यद्यपि लोक व्यवहार दृष्ट्या भावोऽयं समीचीनो नास्ति, अपितु अतीव घृणास्पदो वर्तते, किन्तु अनया परकीया-रत्या एक एतादृसो भावो स्वीकृतो विद्यते येन साधक आध्यात्मिक जगतः सर्वोपरि स्थाने गमनाय प्रेरणा लभ्यते । इमं परकीयाभावस्योत्कृष्टता स्त्रीपुरुषयोः सम्बन्धं नीत्वा नास्ति, प्रत्युत सुख सम्बन्ध मोहममता अनुकूलता–अभिमानतादिकं परित्यज्य सर्वथाऽऽत्मसमर्पणे विद्यते। यद्यपि पतिव्रता स्त्री स्व पत्युः सेवां करोति, तथापि सा निवास-स्थान, वस्त्र भोजनादिकं बालक बालिकानां पालन-पोषण अध्ययन विवाहादिकं जगति स्ववंशस्य प्रतिष्ठादिकमिच्छति अधिकार पूर्वकञ्च उपर्युक्तानां समेषां विषयाणां पूर्तये पत्युरावश्यक सहयोगं वाञ्छति, परन्तु परकीया माधुर्यरतौ केवलं स्वेष्टस्य सुख-प्रदानायैव भावनाभवति तत्र मान सम्मान पालन-पोषण गृहपरिवारदिकस्य कस्यापि स्वार्थस्येच्छा अर्थात् वाह्यवस्तुनः कामना न भवति ।

उपर्युक्त विवेचनेन स्वार्थ-त्यागात् परकीया माधुर्यरते, सर्वोत्कृष्टता स्वत एव सिद्ध्यति । यद्यपि इहलौकिक परकीया माधुर्यरतौ कस्मिचिदंशे निजसुखेच्छापि भवति, किन्तु अध्यात्मजगति

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

यत्र भक्तभगवतोः सम्बन्धो भवति, तत्र भक्तौ सांसारिक वासनाया गन्धोऽपि न भवति । स केवलं स्वीकीय प्रेमास्पदस्य भगवतः सुखप्रदानायैवैच्छा स्थीयते । तस्य निजस्वार्थस्य कथैव का अहंतापि न तिष्ठति । एतादृशस्य निष्कामभावस्य परिणामत्वेनेवाचार्याः परकीयामाधुर्यरतिं सर्वोच्चां पराभक्तिं मन्यन्ते ।

पूर्ववर्णित समस्तरतिषु अन्योन्यतो नीचोच्चः स्वीकृतोऽस्ति, किन्तु विषयेऽस्मिन् रहस्यात्मकमिदमस्ति यत् साधको यद्रतिमाध्यमेन भगवद्भक्तौ संलग्नोऽस्ति, यत्र यदि सर्वथा निष्कामभावे भवेच्चेतर्हि तद्रतावेव सर्वाङ्गीणा परिपूर्णता समायाति अर्थात् तद्रतौ कस्यश्चिदन्यरतेः किञ्चिदपिन्यूनता नावशिष्यते । यद्यपि हनूमतो भगवति दास्यभक्ति दास्यरतिर्विद्यते परन्तु सा परकीया दास्यरते कस्मिश्चिदप्यर्थे न्यूना नास्ति । श्रीहनुमान् सदा सर्वदा भगवत्सेवार्थमातुरोऽस्ति ।

'रामकाज करिवे को आतुर' (हनुमान् चालीसा) ।

श्रीहनुमानयं क्षुधार्त एवं तृषार्त इव सेवार्थं व्याकुलीभवन्नस्ति ।

परकीयाभावस्य श्रेष्ठता एतदर्थमस्ति यत् तत्र स्वकीयस्वार्थो किमपि न भवति तथापि आंशिकरूपेण निजसुखेच्छा तिष्ठत्येव सहैव सुखानुभूतिरपि जायते । अस्मिन्नर्थेऽपि हनूमानयं परकीया माधुर्यरतेः पराकाष्ठामप्यतिक्रमितवान। हनूमति श्रीरामस्य सेवाकार्ये भगवत् सुखातिरिक्तं कापीच्छा नास्ति।

अन्यदिदमस्तियत् लौकिक परकीयाभावस्य प्रेम कियदपि उच्चकोटिकं कथं न भवेत् अर्थादुपपतिना स्वनिर्वाहस्य कामना सर्वथा न स्यादपि तस्या स्वशरीरनिर्वाहस्यावश्यकता भवत्येव। अत एव तस्या नायिकाया भोजन-वस्त्रादिकस्य व्यवस्था स्वप्रेमास्पदतो न स्याच्चेत्तर्हि कुतोप्यन्यत आवश्यकता भवत्येव। परन्तु श्रीहनूमानयं वानरशरीरधारणमेतदर्थं कृतवान् यत् कस्मादपि कुतोऽपि किञ्चिन्मात्रमप्यावश्यकता न भवत्। तत्कृते न वस्त्रस्यावश्यकता, न भोजनस्य न गृहस्य न मान-प्रतिष्ठा कीर्त्यादिकस्यास्ति। वानरस्तु वने फल-फूल्ल-पत्रादिकमेव

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

संभक्ष्य वृक्षोपरि स्थित्वा स्वजीवन-निर्वाहं करोति। लौकिक परकीया भावे कौटुम्बिक सम्बन्धस्तु तिष्ठत्येव, परन्तु हनूमत एकमात्रसम्बन्धो भगवतोऽस्ति। अत एवास्य दास्यरत्यपि अनुपमेया विद्यते, सा माधुर्यरतेरपि, अतीव श्रेष्ठा।

माधुर्य रतिरपि परकीया-अवस्थाभेदतो भागद्वये विभजितुं शक्यते (१) संयोगावस्थात्मिका (२) वियोगावस्थात्मिका च। सर्वे साहित्यशास्त्रिणो दर्शनिकाश्च (लोकव्यवहारेऽपि) संयोगरतितो वियोगरतिं सरसां श्रेष्ठाञ्च स्वीचक्रुः हनुमति रतिद्वयमपि विलक्षणत्वेन विद्यमानमस्ति। संयोगावस्थायां पत्नी सविधे स्थित्वा भोजनादि द्वारा पति सेवां करोति, पत्या वियुक्तायामर्थात् वियोग काले-तत् स्मरण-चिन्तनादिकं करोति। श्रीहनुमानयं संयोगकाले भगवतः श्रीरामस्य सर्वविधां सर्वाङ्गीण सेवां करोति तथा वियुक्ते सति तद्भजन चिन्तनादौ निमग्नो भवति-तस्मिन्नित्य युक्तो भवति हनूमतो भगवच्चिन्तमपि विलक्षणमद्भुतञ्चास्ति। यथा गोस्वामिना लिखितम्।

"रामचरित सुनिवे को रसिया" (हनुमान् चालीसा)

भगवच्चरितानां गुणानाञ्च श्रवणे कथने इयन्तं रसं गृहणाति यस्य कापि सीमा नास्ति। अनेनैतावन्तं शरीरं धृतं भगवता सहै तावान् सम्बन्धोऽपि स्थापितो यत् यत्र कुत्रापि कस्मिँश्चित्समयेऽपि श्रीरामकथा भवति तत्र स्वच्छन्दरुपेणोपस्थितो भूत्वा श्रीरामकथा-श्रवणेऽनिवर्चनीय माधुर्यरसोऽनुभूयते।

हनूमतो वियोगरुचि अप्यनुपमैवास्ति। लोकिकः पारमार्थिको वा पुरुषो कुत्रापि स्वेष्टस्य वियोगं नेच्छति-यथा पतिव्रता पत्नी पत्यु र्भक्तश्च भगवतः।

परन्तु हनुमच्चर्चा एभ्य सर्वेभ्यो विलक्षणैवास्ते। यदा भगवान् श्रीरामः स्वसाकेतधाम गमनोत्सुकोऽभवत् तदा हनूमत। भगवान् श्रीरामः प्रार्थितो यद् भगवन्! मामस्यां पृथिव्यामेव स्थातुमाज्ञा देयेति। यतो हि यावद् भूतलेऽस्मिन् मधुररसमयी रामकथा प्रचरिष्यति तावन्मच्छरीरे

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्राणास्तिष्ठन्तु येन तत्कथायाः श्रवणं सततं मे स्यादिति।[१]

श्रीहनूमतो दास्यरतिघटोऽयंमर्णवतुल्योऽस्ति, येन तज्जीवनस्य प्रतिक्षणं प्रभावितमस्ति। समुद्रोल्लङ्घनम्, लंकादहनं मृत्तसञ्जीविन्यानयनम्, भयंकरराक्षसानांमर्दनम् इत्यादिकं सेवामूर्तेः श्रीहनूमतः सेवाया ज्वलन्तोदाहरणानि सन्ति। सेवायामेतावान् तल्लीनः सावधानश्च वर्तते यत् श्रीरामेण जृम्मणादिकृतेऽपि छोटिकावादनादिस्वल्पात् स्वल्पतरसेवाकार्येऽपि वञ्चितो न भवति। तथ्यतो हनूमतः सेवाचातुर्य्यमतुलनीयमस्ति। स भगवतः श्रीरामस्य मानसान्तराले समुत्पद्यमानान् सूक्ष्मातिसूक्ष्मभावानपि जानाति, तदनुरुपां सेवामप्युपस्थापयति। कदा किं करणीयं कीदृशं करणीयं, केन कीदृशो व्यवहारः करणीय इत्यादि जीवनस्याल्यादल्पतर घटनात आरभ्य बृहतोबृहद् घटनां यावत् किं बहुना युद्धं यावदपि तद्दास्य रतेः प्रभावादस्पृश्यो नास्ति। तत्सम्पूर्णजीवनयन्त्रे दास्यरति विंद्युद्वत् कार्यं करोति। प्रेमाभक्तौ तु स विप्रलम्भ-परकीया-निष्काभावस्य पराकाष्ठामपि लंधितवान्। लौकिक जगति सर्वसमर्थोऽष्टसिद्धिनवनिधीनां दातेति मानितः।

भक्तशिरोमणे र्हनूमतः समस्त कार्यलाप-आचार-विचार व्यवहारादयो न केवलं हिन्दूजातिनां प्रत्युत मानवमात्रस्य कृते परमकल्याणकारिणी शिक्षा विद्यते यदध्ययनेन सर्वेजनाः स्वकीयं लौकिकं पारलौकिकञ्चजीवनं सफलं सार्थकं विधातुं शक्यन्ते। अत एव मारुतिनन्दनोऽयं भारतवासिनां कृते एतादृशो लोकप्रिय इष्टदेवो विद्यते यत् तदनुयायी भक्तास्तथा तन्मन्दिराणि प्रायः काश्मीरतः कन्याकुमारीं द्वारकातो जगन्नाथपुरीं यावत् भारतवर्षस्य प्रतिग्रामे नगरे च विद्यमानानि सन्ति। नेपाल-मलेशिया-इन्डोनेशिया-जापान- जावादि विदेशेष्वपि श्रीहनुमान् अतीव लोकप्रियो वर्तते, नैतावन्मात्रं अपितु तत्र विभिन्नरुपेषु अस्या पूजा प्रचलिता वर्तते।

---

१. यावद् रामकथा वीर! चरिष्यति महीतले।
तावच्छरीरे वत्स्यन्तु प्राणा मम न संशयः।। (वा० रा० ७/४०/१७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

एवं न केवलं भारते अपितु विदेशेष्वपि हनुमन्मन्दिराणि सन्ति, मूर्तयोऽपि सन्ति, तच्चरित्राण्यपि प्रदर्श्यन्ते। श्री हनूमतो व्यक्तित्वं परमोज्जलत्वं लोकोपकारित्वमद्भ भुतञ्चास्ते। तदाचार-विचार-भाव-गुण-चरितादि जीवनस्यैकैका घटना मानवमात्रस्यकृते श्रेयसो द्वाराणि सन्ति।

तज्जीवनेऽध्यात्मव्यवहारयोर्मणिकाञ्चन संयोगो विद्यते। श्रीहनूमतो वृत्तं कर्म-ज्ञानञ्चैका जङ्गमा त्रिवेणी वर्तते यत्र यदि कश्चनाऽवगाहयेच्चेत्तर्हितस्य श्रेयः प्रेयश्च निश्चप्रचमस्ति।

श्रीहनूमतो निष्कामकर्मयोगो दास्यरतिश्चैकैतादृशी रहस्यमयी कुञ्जिका वर्तते या श्रेयः प्रेयतालिकामति सुगमतयोद्घाटयति सा एतादृशी परिपूर्णलाभप्रदा कल्याणकारिणी च यद द्यापि मानवोऽस्यां साधनायां परिनिष्ठितो भूत्वाऽतिशीघ्रं शान्ति-सन्तोष-परमोत्कर्षादिकं प्राप्तुं शक्यते।

यथा हनुमच्चरितं लोकोपकारि तथैव हनुमद्रचितमहाकाव्यमिदं महल्लोकोपकारि विद्यते।स्वतो हनूमता कथितं यत् —

सर्वेषामवताराणां भवतारी रघूत्तमः।
श्रुतं दृष्टं मया सर्वं चिराय जिवतान्मुने!।।
ब्रह्मरुद्र सुरेशाद्या सन्तीमे चिरजीविनः।
सर्वेऽपि विभवासक्ता यतोऽहं विभवात्परः।।
माधुर्ये च वयस्याऽहमैश्वर्ये हनुमान् कपिः।
किंचित्तेनैव जानामि रहस्यं रामसीतयोः।।
नित्यलीला परिकरा ये स्यू रघुवरादयः।
तैः सार्द्धं भगवान् रामोऽयोध्यायामेव दीप्यते।।
गोलोक साकेत समावुभौ मुने!

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

कदापि भेदो नहि राघवस्य च।
उभौतु विश्राम निवासधामनी
परस्परौ तौ सदृशौ विलासतः।।
अस्माद् रासादादिभूतान्नानारासो भविष्यति।
ज्ञात्वैवं रसिकाः सर्वे रमन्ते कथयन्ति च।।
अस्मिन्महारासरसोत्सवाब्धौ
निविष्टचेतारसिकाग्रणी यः।
विधौ निषेधे दुरिते सुकर्मणि
न बाध्यते सोऽपि यथा सदागतिः।।
कैवल्य दौर्वल्यकरं महारसं
सीतापतेः रासविलासमद्भुतम्।
कायेन वाचा मनसा स्मरेच्च यः
स याति गोलोकमनामयं पदम्।।
इदं रहस्यं परमं सुगोपनं
मयैव चोक्तं निगमागमात्परम्।
यः श्रद्धया भक्तियुतः पठेद् वा
स याति रामस्य पदं महामुने।।
यो भावुको भावयते हृदम्बुजे
रामस्य रासं रसवारिपूरितम्।
पिबेच्च सत्सामसुधाधिकं रसं
न रोचते क्षारजलं यथा किल।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

श्रुत्वा रहस्यं परमं पवित्रं

महामुनिः सुस्थिरमानसोऽभवत्।

परस्परालिङ्गितभावयुक्तं

दत्वा ययौ ह्याश्रममात्मनस्तत्।।

गच्छन् गच्छन् पथि मुनिवरः पूर्णप्रेमामृताब्धौ

मज्जन् मज्जन् सपदि पदयो र्न्यासभेदं न वेद।

पश्यन् पश्यन् हृदि रघुपतिं सीतयाशोभि वामं

हृष्यन् हृष्यन् परममुदितः प्राप गेहं चिरायुः।।

गते मुनावासुग सम्भवोऽसौ

सम्भावयन् ध्यानमना बभूव।

स्मरन् स्मरन् रासरसं हृदम्बुजे

बाह्येन्द्रियज्ञानमनोनिवृत्तम्।।

हनूमतो महाकाव्यं भाव्यं श्राव्यं सदैव हि।

तस्मिन् स सीतारामोऽपि तुष्टो भवति सर्वथा।।

इत्थं माधुर्यरति भाव माध्यमेन हनुमत्संहिताया पौराणिकं विवचेनं सुसम्पन्नम्।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सरस्वती भवन पुस्तकालय
आगम संख्या 229251
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय

(iv) हनुमत्संहितायाः साहित्यिकं मूल्यम्

लक्षणग्रन्थेषु महाकाव्यस्य खण्डकाव्यस्य लक्षणं प्रदत्तमस्ति यथा-सर्गबन्धो महाकाव्यं भवति, तत्रैको सुरो नायको भवति। अथवा धीरोदात्तादिगुणपरिपूर्णः सद्वंशीयो क्षत्रियो नायको भवेत् अथवा एकवंशजाः कुलजा बहवोऽपि भूपाः नायका भवन्ति। शृङ्गार वीर शान्तेषु रसेषु कश्चनैकोऽङ्गी रसो भवति अन्ये रसा अङ्गानि भवन्ति।

सर्वे नाटकसन्धयोऽपि स्युः। वृत्तमितिहासोद्भवं अथवा सज्जनाश्रयं वृत्तं भवेत्। महाकाव्ये वर्गचतुष्टयं भवति तेष्वेकं फलं भवेत्। काव्यस्यादौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तु निर्देशो वा भवेत्। कुत्रचित् स्थले खलानां निन्दा क्वचिच्च सज्जनानां गुणकीर्तनेन भाव्यम्। इह महाकाव्ये एकवृत्तमयैःपद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकै नातिदीर्घैरष्टाधिकैसर्गै रध्यायैर्वा भाव्यम्। कश्चनाध्यायो सर्गो वा नानावृत्तमयो दृश्यते। सर्गान्तेऽध्यायान्ते वा भाविसर्गस्य कथायाश्च सूचनं भवेत्।

अत्र काव्ये सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः प्रातर्मध्याह्न मृगया शैलर्तुवनसागराः सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनि स्वर्ग पुराध्वराः रणप्रयाणोपयमनमत्र पुत्रोदयादय अमी साङ्गोपाङ्गा यथायोगं वर्णनीयाः। कवे र्वृत्तस्य नायकस्येतरस्य वा नाम्ना काव्यस्य नाम भवेत् सर्गोपादेयकथ या सर्गन्नाम भवेत्।[1]

---

१. सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः एकवंशभवा भूपाकुलजा बहवोऽपि वा।।
शृङ्गारवीरशान्तनामेकोऽगी रस इष्यते।
अंगानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः।।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्।
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भेवत्।।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा।
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम्।।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः।
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गाः अष्टाधिका इह।।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भेवत्।।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः।
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः।।
संयोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः।।
रणप्रयाणोपयममंत्रपुत्रोदयादयः।।
वर्णनीया यथायोगं सांगोपांग अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा।।
नामास्य सर्गोपादेय कथया सर्गनाम तु।। (साहित्यदर्पण ६/३/५-३२४ १/२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

खण्डकाव्यं काव्यस्यैकदेशानुसारि च भवेत्।[१]

साहित्यदर्पणोक्त लक्षणानुसारमत्र हनुमत्संहितायामादौ आशीर्वादात्मकं नमस्कारात्मकञ्च पद्यद्वयमस्ति। अत्र सद्वंशो धीरोदातगुणसम्पन्नो रघुवंशीयो रामो नायकः क्षत्रीयो विद्यते।

अत्र श्रृङ्गाररसस्यैव प्राधान्यमस्ति। इतिहासोद्भवं वृत्तमपि चारुचर्चितमस्ति। अस्य काव्यस्य प्रथमेऽध्यायेऽऽद्यपद्यद्वयं विभिन्नमस्ति, अवसानेऽन्यत् वृत्तं न प्रयुक्तम्।

अस्य द्वितीयेऽध्याये वृत्तबाहुल्यमवलोक्यते। अस्यावसाने वृत्तपरिवर्तनं कृतमस्ति।

तृतीयोऽध्यायेऽपि वृत्तपरिवर्तनं कृतमस्ति। अत्रापिवृत्तबाहुल्येन सहैवावसाने वृत्तपरिवर्तनं कृतमस्ति।

चतुर्थेऽध्यायेऽपि छन्दसां बाहुल्येन सहैवावसाने न छन्दोऽन्यदवलोक्यते।

पञ्चमेऽध्याये छन्दसां बाहुल्येन सहैवावसाने छन्दसःपरिवर्तनं कृतमस्ति समस्तेषु प्रथमाध्ययतः पञ्चमाध्याय पर्यन्तमध्यायपञ्चकेषु अनुष्टुछन्दस एवाधिक्यमस्ति।

अत्र सरय्वा वर्णनमतीव हृद्यमस्ति। यथा—

वीचीदुकूला शतपत्रवक्त्रिका-
नीलेक्षणा चारुकुमद्वती स्मिता।
आनील शैवाल बृहच्छिरोरुहा।
भव्या वरा नव्यवधूरिवाभवत्।।

अस्यास्तटे अनेकानां वनानामतीव रमणीयं वर्णनं विद्यते यत्र सीतया सहरामो चिक्रीड।

कुत्रचिज्जलकेलिवर्णनमपि मनोहारि वर्तते। यथा—

सखीभिः सहितो भाति भगवान् सर्व कामदः।
काचित् करे करन्धृत्वा वार्यगाधे क्षिपन्मुदा।।

---

१. खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्येकदेशानुसारि च।। (सा० द० ६/३२९)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

काचिच्च कैतवतया रामाङ्के निपतत्यहो।
काचित्तीरात् प्रपतति जले काचिन्निमज्जतिं।
यन्त्रिका बाहुयन्त्रेण काचित् कमललोचना।
रामं काचित् सिञ्चयन्ती करमुक्तेन वारिणा।।
परस्परं जलकणान् सिञ्चयन्त्यो वराङ्गनाः।
काचिज्जलं करतलै स्ताडयन्ती मुहुर्मुहु।।
महाच्छब्दोऽभवत्तत्र समुद्रमथने यथा।
काचित्सन्तारयत्प्रेम्णा काञ्चिच्चोरसिकारयन्।।
न्यपतच्चमहागाधे प्रहस्य रघुनन्दनः।
काचिन्मग्नभयात्कान्तं गाढमालिङ्गनं ददौ।
ह्रिया नायाति निकटं संकटं बहु मन्यते।।
तां च काचित् करे धृत्वा चागता राघवान्तिकम्।
लज्जयाऽधोमुखी भूत्वा निमज्जति जलेऽमले।।
चिबुके द्व्यङ्गुलं दत्वा गण्डे गण्डं नियुज्य ता।
यथा कमलवक्त्रं ते चञ्चरीकाश्चुचुम्बिरे।।
सुस्नाता वारिभिः किलन्ना निरीहा विवृताऽऽनना।
रुक्माङ्गी सूक्ष्मवसना नग्ना मग्नाजले पुनः।
एवं नाना विधानेन क्रीडयित्वा पुनः पुनः।
उत्तस्थौ तीरमतुलं ताभिः सह विलासकृत्।।

तत्रकुज्जे वसन्तोऽपि समागतः—

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वसन्तः कुसुमैर्यत्तु वेष्टितं परमाद्भुतम्।
कोकिलालिगणैर्जुष्टं कामसन्दीपकारकम्।।

अयोध्यानगर्य्या वर्णनमप्यत्युत्कृष्टमस्ति। यथा-

अयोध्या नगरी रम्या सप्तपुय्यधिकारिणी।
भगवानादि पुरुषो रमते तत्र चाद्यया।।

आदिपुरुष सेवार्थमेव अयोध्या सरयू च मूर्तिमती भूत्वाऽग्रतः श्रीरामं निरीक्षते—

अयोध्या सरयूश्चाग्रे यन्त्रहस्ता सुचिस्मिता।
निरीक्षते राम वक्त्रं प्रेमामृत-परिप्लुता।।

माधुर्यप्रसादगुणौ तु काव्ये सर्वत्र विराजेते।

अलंकारणां च्छटा यत्र तत्र सर्वत्र देदीप्यते- कानिचिदुदाहरणानि प्रस्तूयन्ते—

उदात्तालंकारस्योदाहरणानि-

जयत्यनन्ताब्जजशंकरप्रियो
महावली वीरवलीमुखाग्रणीः।
प्रचण्डमार्तण्ड सहस्रकान्तिः
श्रीरामपादद्वयचिन्तयानः।।

कुम्भोद्भवायाम्बुधिशोषणाय
विशुद्धविज्ञानशुभप्रदाय।
श्रीरामपादद्वयनिश्चिताय
महामुनीन्द्राय नमोनमस्ते।।

संरुचिरं विपिनं विलोक्य सर्वं
विहरन् नित्य विलासवांश्च राजा।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

जयति जनकजा सुजानिरीशो
धीरोदात्त गुणाकरो रसज्ञः।।
तत्र चिन्तामणे र्भूमि र्वाञ्छाधिक फलप्रदा।
यद् गत्वा न निवर्तन्ते प्राणिनो भाग्यगोचरात्।।
महाशम्भुसहस्रस्य महद्ब्रह्म शतस्य च।
सृष्टिस्थिति लयानाञ्च कर्ता श्रीरघुनन्दनः।।
विलसदलसनेत्रां रामगात्रानुरक्ताम्।
सुरुचिरमुखपद्मे स्वेदविन्दून्दधानाम्।
शिथिलतनुकचश्रीशोभया भ्राजमानां
नमत जनकपुत्रीं प्रेमसम्बर्द्धिनीं ताम्।।
तुरीया जानकी प्रोक्ता तुरीयो रघुनन्दन;।
उभयोरंशजा सर्वे चावतारा ह्यसंख्यकाः।।

उपमालंकारस्योदाहरणानि—

पीनोरोजा दृढोरस्काः काश्चित्तालफलस्तनाः।
गानविद्याकलाला पाः कुशलाः प्रेमपूरिताः।।
तत्राद्भुतफलं रम्यं स्वादयन्तः सुधासमम्।
खगाः सन्तुष्टमनसो नृत्यन्तश्च सुखोचिताः।।
मनोवाचाऽगम्यरुपौ रतिशास्त्रविशारदौ।
तडिद्घन्न समाकारौ लोकलोचन लोभनौ।
जलानि शीतांशुकरार्जितानि
गोक्षीरशंखद्युति संमितानि।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सुधाशरन्मेघनिभानि यानि

श्रीमन्दिरे साम्यमुपशंसितानि।।

ताभिः परमहर्षेण रमते रघुनन्दनः।

यथा पूर्णशशीतारावेष्टितो भाति निर्मलः।

एवं प्रिया प्रयत्नेन प्राप्य रासरसोत्सवम्।

न त्यजन्ति प्रियं कान्तं यथा रंका श्रियायुतम्।।

नृत्यैर्वाद्यै सुमधुरैराकीर्णैश्छत्र चामरैः।

गच्छन्तौ भासमानौ तौ हंसकुञ्जरगामिनौ।।

सर्वबीजैः सप्रणवैः सर्वमन्त्रैश्च वेष्टिते।

यथामणिगणनाञ्च राजते मध्यनायकः।।

परिकरालंकारस्योदाहरणानि

सुकुमारौ कोमलाङ्गौ मारमाधुर्य मोहनौ।

कुङ्कुमाङ्कितसर्वाङ्गौ चन्दनेन सुचर्चितौ।।

नानाकुसुममालाभिः सुरभीकृदिङ्मुखौ।

परस्पराभिज्ञौ मनोवाचामगोचरौ।।

कटाक्षक्षेपसम्पन्नौ लीलयाद्भुतदर्शनौ।

प्रेमामृतरसावेशौ करग्रहणविह्वलौ।।

एवं नानाविधानेन गच्छन्तौ वनचारिणौ।

यत्पादाम्बुजगन्धेन भ्रमन्त्यखिलषट्पदाः।।

गमनं सुन्दरं दृष्टा वञ्चिता हंसकुज्जराः।

नव्यलावण्यकं दृष्ट्वा मूर्च्छितौ रतिमन्मथौ।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विधुमुखशीधु भ्रमरो
यो रसिकपति र्जयत्यनन्तात्मा।
पटुजलदपटलनीलो
सुरतविदग्धः संगरोरामः।।
अयोध्या नगरीरम्या सप्तपुर्यधिकारिणी।
भगवामादि पुरुषो रमते तत्र चाद्यया।।

अनुप्रासालंकारस्योदाहरणानि-

हास्य लास्य काटक्षैश्च चाटुकौरै र्मनोहरैः।
नानागानैः सुमधुरै र्वाद्यै र्विविधनिर्मलैः।।
भ्रमदभ्रमरिकायुतं वनमत्यन्तमत्यद्भुतम्।
निवेश्यजनकात्मजां रुचिरकन्धरांसे भुजम्।।
तौ तत्र दृष्टा विपिनं मनोहरं
वरं सुकुन्दैः परिवेष्टितं महत्।
यन्मूलवेदी मणिमालसुंयुता
हेमै र्महार्हैं परितश्च सम्भृता।।
प्रसन्नदीप्तौ परमासनस्थितौ
विराजमानौ च विभूषणान्वितौ।
परस्परावेश विलास सम्भ्रमौ ।
शुचिस्मितौ नित्यवयःकिशोरकौ।।
भ्रमन्ते भ्रमराः सर्वे मधुपानाभिलाशयाः।
धावन्तश्च पिबन्तश्च पतन्तश्च मुहुर्मुहुः।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सुखास्तरणविस्तीर्ण पर्यङ्कै रुपशोभितः।
तत्र रामो महाबाहू रमते रमतांवरः।।
मत्तालिजालसंघुष्टं कुञ्जपुञ्जैः सुवेष्टितम्।
महाह्लादकरं कान्तं कान्ताचित्तापहारकम्।।
पक्षिसंघैश्च निनदै र्नादितं परमाद्भुतम्।
मदनोन्मादनकरं श्रीमदूर्जित सुप्रभम्।।
परस्परं भाषयन्तौ केलिकौतुहलान्वितौ।
तत्र प्रेमरसावेशौ विहरन्तौ सुदम्पती।।
गुञ्जन्मधुव्रतश्रेणी नानाद्विजसमाकुला।
रमते तत्र वैदेह्या सह रामो रसात्मकः।।
द्विज्ञालिपुञ्जकूजितं कामिनां कामदं वरम्।
भ्रमद्भ्रमर संघुष्ट भ्राजिते परमान्विते।
सखीनां गीत वादित्र महापीठे मनोरमे।।
रम्यं सरय्वाः पुलिनं पवित्रं
सुविस्तृतं काननपादपाढ्यम्।
प्रफुल्लपद्माकर वायुयुक्तं
भात्यन्यपुष्पैः परितः प्रसन्नम्
यत्सौरभास्वादुमयैः सदागते-
र्गतागतैः पूरितविश्वखण्डम् ।
परिभ्रमन्ती मधुपानमत्ता
पत्रालिमाला कलमण्डिता च।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

महार्हमाणिक्यमणिप्रकारै-

वैंदूर्य वज्रांकुर सुप्रसन्नैः।
युक्तैव तेषां सिकतान्विता या
विराजते सा सरयू प्रसन्ना।।
यत्रारुचत् कौस्तुभ पद्मराग
स्यमन्त वंशच्छद सुभ्रमाना।
नाना मणीनामति दीप्तिकानां
वितर्कितार्क प्रतिमा च रेणुः।।
सुराङ्गना नराङ्गना समीरपावकाङ्गना
वराङ्गना पदत्विषा विनिर्जिता सुभामिनी।
प्रिया प्रियेण विधृता प्रनर्तती शुचिस्मिता
विलोलुंपा दधारसत्पथं चलं सुचञ्चलम्।।
नर्मप्रियं मर्मयुतं नर्मज्ञं नर्मकोविदम्।
नर्मप्रियप्रियायुक्तं भजामि रघुवंशजम्।।
यत्रर्तवो वसन्ताद्याः फुल्लपुष्पसमन्विताः।
नवपल्लव नम्राग्रा भद्भ्रमर वेष्टिताः।।

समालंकारस्योदाहरणानिः-

अन्येद्विजा काञ्चनजाङ्गनस्था
निरीक्षमाणा रघुवंशनाथम्।
ध्यानेक्षणाश्चारुनिमेषनेत्रा-
श्चित्रार्पितश्चिन्मनसो बभुवुः।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तयो:कटाक्षमात्रेण ब्रह्माण्डानां सहस्रश:।

आविर्भावतिरोभावा भवन्त्यपि न संशय:।।

निमेषहीनोर्द्धमुखा: समन्तात्

उर्द्धं स्वकर्णौ कृतवन्त एके।

मुञ्चन्ति नेत्रै र्जलविन्दुमन्ये

कृतोर्द्धरोमा मुदितेन्द्रियाश्च।।

महाञ्छद्बोऽभवत्तत्र समुद्रमथने यथा।

काचित् सन्तारयत्प्रेम्णा काञ्चिच्चोरासिकारयन्।।

अयोध्या सरयूश्चाग्रे यन्त्रहस्ता शुचिस्मिता।

निरीक्षते रामवक्त्रं प्रेमामृत-परिप्लुता:।।

न चन्द्रस्य गतिस्तत्र न सूर्यस्य गतिस्तथा।

प्रभयारामचन्द्रस्य सीतायाश्च प्रभावत:।।

अस्माद्रसादादिभूतान्नाना रासो भविष्यति।

ज्ञात्वैवं रसिका: सर्वे रमन्ते कथयन्ति च।।

उत्प्रेक्षालंकारस्योदाहरणानि–

महामयूषै: खचितामहद्भि-

र्मणिप्रबालैरुचिरा समन्तात्।

हिरणमयी मूर्तिमती श्रियाढ्या

यत्राद्भुता: सन्ति विहारलीला:।।

काचिच्चपञ्चाननमध्यमध्या

मालेव वाला प्रियकण्ठलग्ना।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अभ्रंदधाना चपलेव मुग्धा
श्यामाचलान्निःसृतहेमधाराः।।
काचिच्च रामा रमणीयवेषा
कामातुरा राममुखं चुचुम्ब।
मुदा शरच्चन्द्रमसः सकाशात् ।
सुधां ययाचेव चकोरिका किम्।।
नव्या सुभव्यायतसव्यदक्षिणौ
प्रियागले चारुभुजौ ददावयम्।
सुमेरुमध्ये पतिता यथाऽचलाद्-
धाराद्विधाभूय कलिन्द जन्मनः।।
रामस्य वामे दक्षे च राजते प्रमदोत्तमा।
सूत्रे मरकतस्येवोभयगा स्वर्णबल्लरी।।
काचिद्विरहसन्तप्ता नितान्तं कान्तमुत्तमम्।
न जहाति प्रयत्नेन प्रवसत्पतिका यथा।।
काचिद दृष्ट्वा प्रियं काभिर्भुक्तं लाच्छनलाञ्छितम्।
छद्मना चाटुवाक्येन खण्डितेवाचरत्यहो।।
काचित् प्रिये प्रणमति प्रागुक्ता चाप्रियं ह्रिया।
सन्तापमगमत्स्वैरं कलहान्तरिता यथा।।
काचित् संकेत कुञ्जान्तर्गता तत्र न पश्यति।
प्रियं सखी भर्त्सयतिस्म विप्रलम्भेव भामिनी।।
काचित् कुञ्जस्थिता वाला कान्तागमनमिच्छति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विरहानल तप्ताङ्ग्यभवत् सोत्कण्ठिता यथा।।
काचिन्मालां ग्रथयति गायति प्रियचेष्टितम्।
पुष्पशय्यं सज्जयति यथा वासकसज्जिका।।
काचित् प्रियं न त्यजति क्षणमात्रमुरस्थलात्।
प्राणात् परम संगोप्य यथा स्वाधीन भर्तृका।
काचित् कान्तार्थिनी कान्तं द्रुतमुद्दिश्य गच्छति।।
कुञ्जात्कुञ्जं प्रविशति यथा प्रेमाभिसारिका।।
रामोरसि शशिवदना विलसत्यतिप्रेमभावसंयुक्ता।
दलिताञ्जनचयसदने मनसिजदयितेव रञ्जिता भाति।।

रुपकालंकारस्योदाहरणानि—

शुष्कं कर्णविलम्मेऽद्य तव वाचा सुवारिणा।
सिञ्चयस्व महाभाग! तदनुग्रह मात्रतः।
तवाननात् वाक् प्रभवप्रभाकरात्
प्रफुल्लितं मद्धृदयं सरोरुहम्।
सीतासखीमिः सह यत्र साम्प्रतं
पूर्णेन्दुबन्नन्दति रामभद्रः।।

यमकालंकारस्योदाहरणानिः—

वनं वनं पद्ममुखैर्विकाशितं
विराजितं कुन्दसुमल्लिकादिभिः।
स्मितं तनोत्येव सुदारलीलया
परस्परेण विहितां स्त्रियं तथा।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कुहूकुहूश्चैव रटन्मुहुर्मुहु-

र्नटन्नटंश्चूत नवांकुरेषु।

उन्मत्तवत् काकभृतः प्रमत्तः

प्रियम्प्रियायाः कलनङ्करोति॥

गतेमुनावासुगसम्भवोऽपि।

सम्भावयन् ध्यानमना बभूव।

स्मरन् स्मरन् रासरसं हृदब्जे।

वाह्येन्द्रियज्ञानमनो निवृत्तम्॥

सहोक्त्यलंकारस्योदाहरणानिः—

असृजद् विश्वसृक् शश्वन्मनसा मनसोद्भवम्।

दुर्निवारं सुचार्वंगं सख्या सह रघुत्तमः॥

दृढव्रतं व्रतहरमाकीटब्रह्ममोहनम्।

प्रसूनचापं विगुणं विभ्रतं चेषुभिस्सह॥

रमते सीतया सार्द्धं प्रेम्णा प्रेमरसास्पदः।

हास्यालास्य कटाक्षैश्च मोदयञ्जनकात्मजाम्॥

प्रियया सहितः प्रेम्णा हास्यलास्ये मनोदधे।

ससर्जिरे रसावेशात् कारयामासमण्डलीम्॥

हेत्वलंकारस्योदाहरणानि—

काचित् क्वचित् कुञ्जगता सुवाला

कामाकुला राममुखं निरीक्ष्य।

ह्रिया न किञ्चिद् वदति स्वमीक्षणात्

करे करं न्यस्य जहास प्रीत्या॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

कान्तामुखं वीक्ष्य रघुत्तमेन
विहस्य पद्माननमात्मनस्तत्।
पुनः स्वयं सङ्कुचितं च तत्र
दृष्ट्वा शरच्चन्द्रसमं प्रकाशम्।।
रासार्णवसुखवारिणि चारुक्रीडा तरङ्ग संकीर्णे।
स्त्रीरत्नानां हेतो र्ममज्ज मनो रामचन्द्रस्य।।
काचित् प्रवाहपतिता तरङ्गैर्वारितांशुका।
ह्रिया नायाति निकटं संकटं बहुमन्यते।।

भ्रान्तिमानलंकारस्योदाहरणम्—

नखं चन्द्राद्भुतं दृष्ट्वा चकोरा परिबभ्रमुः।
सौदामिनीघनं दृष्ट्वा चातकापरिबभ्रमुः।।

युग्मालंकारस्योदाहरणानिः—

यमकोपमयोः—

श्रावं श्रावं रासरसं तववक्त्रान्महामते।
न तृप्यति मनो मेऽघ हविर्भुक हविषा यथा।।
मुनिवर्य महाभाग धन्यधन्योऽसिधन्यकृत।
यथा स्पर्शमणेःस्पर्शाल्लौहोऽपि स्वर्णतां व्रजेत्।।

रुपकोत्प्रेक्षयोः—

वीचीदुकुला शतपत्र वक्त्रिका
नीलेक्षणा चारु कुमुद्वतीस्मिता।
आनीलशैवाल बृहच्छिरोरुहा
भव्या वरा नव्यवधूरिवाभवत्।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

रुपकानुप्रासयोः-

प्रेमाऽमृतरसैः पूर्णान्यनन्तानि फलानि हि।
केवलं रसिकानां वै जीवनाज्जीवनानि च।।

सहोक्तिरुपकयोः

बोधयामास तां प्रेम्णा स्वेच्छया रमणेच्छया।
रघुवंशयशश्चन्द्रः कान्ताभिः सह तस्य वै।।

उपमोत्प्रेक्षयोः

नृत्यश्रमायाः शिथिलीकृताङ्ग्या
मल्लीप्रसूनानि पतन्ति केशात्।
अपूर्व शोभां नितरां समापु-
र्यथोद विन्दून् विकरन्ति मेघाः।।

सहोक्त्युपमयोः

ततः प्रमहर्षेण जानक्या सह राघवः।
कीडयन् नीरमध्ये च यथा मत्तमतङ्गजः।।

एवमेवान्येप्यलंकाराः सन्ति काव्येऽस्मिन् विस्तरभिया नात्र प्रदर्शिता जिज्ञासुभि सहृदयैः काव्यदृष्ट्या यत्र तत्र सर्वत्रावलोकनीयाः।

वसन्त-शार्दूल-शिखरिणी-उपजाति-इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रा पंचचामरादिच्छन्दसामपि निवेशो यथायथं कृतो विद्यते।

अत्रोभय शृङ्गाररसस्य प्रधान्यमस्ति।

काव्येऽस्मिन् यत्र तत्र सर्वत्र वैदर्मीरीतिश्चकासते। इत्थं छन्दोगुण रीत्यलंकार रसादि परिपूर्णमपीदं काव्यं महाकाव्यं भवितुं अष्टावधिकाध्यायाभावात् नार्हति। काव्यस्यैकदेश निरुपणाच्च खण्ड काव्यं भवितुमर्हति। किन्तु भगवता हनूमतोद्घोषितं यदिदं महाकाव्यमस्तीति। यथा—

हनूमतो महाकाव्यं भाव्यं श्राव्यं सदैव हि।

अथवा कश्चिदंशोऽत्रावशिष्टो यच्च साम्प्रतं नोपलभ्यते यद्यवशिष्टांशो प्राप्येच्चेत्तर्हि काव्यमिदं महाकाव्यमस्तीति नात्र सन्देह लेशः। उपर्युक्त विवेचनेनास्यकाव्यस्य साहित्यिकं मूल्यं स्वत एव प्रतिभाति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पञ्चमोऽध्यायः

(i) हनुमज्जन्मरहस्यमातृकायाः देशकालकर्तृविवेचनम्

(ii) हनुमज्जन्मरहस्यस्य कथावस्तु

(iii) हनुमज्जन्मरहस्यस्य पौराणिकं विवेचनम्

(iv) हनुमज्जन्मरहस्यस्य साहित्यकं मूल्यम्

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

''हनुमत्संहिता-हनुमज्जनम्रहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्''

पञ्चमोऽध्यायः

(i) हनुमज्जन्मरहस्यमातृकायाः देशकालकर्तृविवेचनम्

हनुमज्जन्मरहस्य कथनमिदं श्रीमद्बृहद्यामले भृगुगीतबृहद्रामायणे उत्तरकाण्डे तत एव संगृहीतमिदं प्रतीयते हनुमजजन्मरहस्यकथने कुत्रापि अस्य कर्तुः देशस्य कालस्य च संकेतो न विद्यते। समयस्य एतावन्मात्रं निर्देशो विद्यते यत् पौषमासस्य कृष्णपक्षस्य सप्तम्यां तिथौ सम्वत् १९३५ शक १९०० तमेऽस्य पाण्डुलिपे लेंखनं देवनागरी भाषायां जातमिति। किन्तु देवनागरी भाषायां लिपिकर्ता कस्मिन् काले कुत्र देशे च कृतः इत्यस्यापि कुत्रापि संकेतो नास्ति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(ii) हनुमज्जन्मरहस्यस्य कथावस्तु

हे मुने! भवत: सकाशाद् वालीसुग्रीवयो र्जन्म श्रुतम्। किन्तु केसरिण: क्षेत्रे पवनात्जो हनुमान् कथं जात: ? वानरीपनवनयो: संयोगोऽपि अतिकौतुकावहोऽस्ति। हनूमतो महाश्चर्यकरं जन्मवृत्तं विस्तरेण मे शुश्रुषा विद्यते, यदि मयि तेऽनुग्रह स्तर्हि कथयेति श्रीरामेण प्रार्थितोऽगस्त्य उवाच—

हे राम! जगच्चित्तैतैकसाक्षिणस्तेऽविदितं न किमप्यस्ति। तथापि लोकहितायाहं वच्मि। भवत्साहय्यार्थमेवैकादशो रुद्रो भुव्यवतीर्णो जात:। तस्य शौर्यविवर्धनं सर्वार्थदायकं चरितमहं वक्ष्ये।

एकदा सुधर्मायामासीन इन्द्रो नर्तनाय पुञ्जकस्थलीमाज्ञापायामास। तदा गुरुसन्निधौ ऋचीकोऽपि समागत्य तस्थौ। संगीतरसमूर्तिं तमज्ञात्वा सा वेदपाठकोऽयं मुनि र्ममकं गानचातुर्थं किं वेत्तीति तमवहेलयामास। तत: कुपितो मुनि: शशाप स्वर्गवासाय नार्हसि त्वमतो भूतले ब्रजेति। ततस्तत्रत्या: सर्वे तद्वाक्यं श्रुत्वा चकम्पिरे।

क्षमायाचनाकृतायां तस्यां तद्दैन्योक्तिमाकर्ण्य मुनि: प्राह-मा भीस्त्वं तव सकलार्तिहन्ता सुतो भविष्यतीति। इत्थं मुने र्वच: समाकर्ण्य सा हरिकुञ्जरस्य पित्रो: प्रीतित्रिबृद्धिदा रुपेगुणे चाऽप्रतिमा कन्या जाता। सा अञ्जनपर्वते समुत्पन्नत्वादञ्जनीति नाम्ना भुवनत्रये विख्याता जाता। केसरिणे पित्रा सा दत्ता। सा एकदा रम्ये विपिने मानवाकृत्या व्यचरत्। अनिलोऽपि मन्दं मन्दं चरन्तमागतस्तां गानसक्तां विलोक्य पवनोऽयं कामातुरो भूत्वा तामालिलिङ्ग।

सा तद्विषयासक्तिं ज्ञात्वा क्रुद्धा सती प्राह पाममतिस्त्वं क: ? सत्यं ब्रूहि नोचेत् प्राणानहं तवाग्रे त्यक्ष्ये इति।

तदाऽनिलोऽपि प्राह-हे देवि! साहसं माकुरु मे परिष्वांगादेव ते सर्वार्तिहर्ता मत्तुल्यो सुतो भवितेति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यस्य कथावस्तु

अनिलवाक्यं श्रुत्वा तुष्टा वानरी स्वगुहायां प्रविष्टा जाता। ततोऽञ्जनाद्रिगुहोदरे चित्रानक्षेत्रे मधुमासे शनिवारे पञ्चदश्यां सूर्योदयकाले बालकं सुषुवे। जात एव स बालको गिरेः शृङ्गं चूर्णयामास। तादृशं बालकं दृष्ट्वा आनन्दसागरे मग्नः पिता ज्ञातिभिः सह जातोत्सवं चकार।

माता दिनद्वादशकं यावत् बालकचापलं ररक्ष। एकदा स बालः ऐन्द्र्यां दिशि सूर्यविम्बं निरीक्ष्य धर्तुमुत्पपात्। वेगतो आयान्तं बालमवलोक्य राहुश्चिन्तातुरो भूत्वा शचीपतिं न्यवेदयत्। इन्द्रस्तं वज्रेण जघान। वज्रप्रहाराच्छैले निपतनात् वामोहनु र्व्यशीर्यत। पुत्रदशां दृष्ट्वा कुपितोऽनिलः सुतं नीत्वा निलीनो जातः। पवनाभावात् पीडिता देवा ब्रह्मा समीपे गत्वा स्वदुःखं निवेदयामासुः। ततो देवैः सह ब्रह्मा तत्र गत्वाऽनिलात्मजंतुष्टाव अनेकाशीश्च ददौ।

आशीर्वादेन पवनात्मजं पवनञ्च तोषयित्वा सर्वे देवा विज्वरा; सन्तः स्वं स्वं निलयं ययुः।

ततः फलश्रुतिर्विद्यते यत् महच्छ्रेयस्करं चरितमिदं हनुमज्जन्म दिवसे यत्नपूर्वकं भक्त्या श्रोतव्यमिति।

अस्याख्यानस्य पठनात् ह्रीः धीः श्री रचला भवेदिति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(iii) हनुमज्जन्मरहस्यस्य पौराणिकं विचेवचनम्

वायुपुराणे हनुमज्जन्मविषये स्पष्टतयेदं वचनमुपलभ्यते आश्विनस्यार्थाच्चान्द्रमास कार्तिकस्य कृष्णपक्ष चतुर्दश्यां स्वाती नक्षत्रे मेष लग्नेऽञ्जनागर्भात् स्वयं भगवान् शंकर एव प्रादुर्बभूवेति।[१]

भगवान् श्रीकृष्णद्वैपायन व्यास प्रणीतस्य भक्तिसुधासन्दोहस्य श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य पञ्चमस्कन्धे यत्रखण्डानां वर्णनमागतम्, तत्रैकस्मिन् खण्डे भगवान् केनरुपेण विराजते, तथा तन्मुख्यभक्त; केन प्रकारेण तं स्तौतीति अस्य वर्णनमस्ति- १४ अध्याये प्रारम्भ एव आचार्य श्री शुकदेव मुनि: परमभागवतं राजर्षिं श्रीपरीक्षितं वक्ति-

राजन्! किम्पुरुषे वर्षे श्रीलक्ष्मणाग्रजस्य आदिपुरुषस्य श्रीसीताहृदयाभिरामस्य भगवत: श्रीरामस्य चरणकमलसन्निधौ परमरसिको महाभागवतो श्रीहनुमान् किन्नरगणै: सह परममक्तिभावेन तदुपासनां करोति। तत्रान्यगन्धर्वै: सह आर्ष्टिषेणेनोपगीयमानां परमकल्याणमयीं गुणगाथां श्रीहनुमान् शृणोति अन्येऽप्यस्यमन्त्रस्य जपं कुर्वन्त इत्थं स्तुवन्ति-वयं ॐकार स्वरुपं परमकीर्तिमन्तं भगवन्तं श्रीरामं नुम:। भगवति श्रीरामे सत्पुरुष लक्षण शीलाचरणादयोगुणा विद्यमाना: सन्ति। श्रीरामोऽतीवसंयमशीलो लोकाराधनतत्परोऽस्ति किं बहुना साधुतापरीक्षणाय कषणपाषाण इवात्यन्त ब्रह्मण्योऽस्ति। एतादृशं महापुरुषं भगवन्तं श्रीरामं सततं नुमो वयमिति।[२]

---

१. आश्विनस्यासिते पक्षे स्वात्यां भौमे च मारुति:।
मेषलग्नेऽञ्जनागर्भात् स्वयं जातो हर: शिव:।। (वायुपुराणम्)

२. "किम्पुरुषे वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरत: परमभागवतो हनुमान् सह किम्पुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते।
आर्ष्टिषेणेन सह गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणमयीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति।
ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नम: साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति। (श्रीमद्भागवत् ५/१९/१-३)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

स्कन्दपुराणे भविष्योत्तरपुराणे चैषा कथा समागता यत् केसरी पत्नी अञ्जनाऽतिदु:खेन दु:खी भूत्वा मतङ्गपार्श्वे गत्वा रुदन्त्यचकथत् मुने! मम पुत्रो नास्ति, पुत्रप्राप्तये कश्चन उपाय: कथनीय इति। तदा मतङ्गेनोक्तं पम्पासरस: पूर्वदिशि पञ्चाशद्योजने नरसिंहाश्रमो विद्यते। तद्दक्षिणदिशि नारायणगिरौ स्वामितीर्थो विद्यते। तत एक क्रोशोत्तरे आकाशगङ्गातीर्थोऽस्ति। तत्र गत्वा स्नात्वा च द्वादशवर्षं यावत्तपस्यायां कृतायां तवगुणवान् पुत्रो भविष्यति। मतङ्गेनैवमुक्ते सा नारायाणाद्रिं जगाम् स्वामिपुष्करिण्यां सस्नौ। अश्वत्थस्य प्रदक्षणीकृत्य वराहभगवन्तं प्रणम्य च आकाशतीर्थ निवासिनां मुनीनां स्वपत्युश्चाज्ञां नीत्वा उपवासं कुर्वती बाह्यभोगं परित्यज्य तपश्चकार। इत्थं तपस्यन्त्या: तस्या द्वादशवर्षाणि व्यतीतानि। तदा प्रसन्नोभूत्वा वायुदेव स्तस्यै पुत्र प्राप्तये वरं ददौ। परिणामत अञ्जना उत्तमं पुत्रं सुषवे। तन्नाम मुनयो हनुमानिति चक्रु:।

ब्रह्माण्डपुराणे प्रसङ्गोऽयं भिन्नत्वेन समागत:। ब्रह्माण्ड पुराणानुसारं त्रेतायुगे कश्चन केसरी नामासुर: समुत्पन्न: स पुत्रकामनया भगवन्तं शिवं प्रसन्नं कर्तुं पञ्चाक्षरीमन्त्रं जपन् त्यक्तभोजनस्तपश्चकार। तत: प्रसन्न: शिव: दर्शनं ददौ उक्तवांश्च- त्वमिच्छानुसारं वरं याचयेति। तदा केसरिणोक्तं-देवदेव! यदि भवान् सन्तुष्टो वरदेच्छुश्चेत्तर्हि, अहमेतादृशं पुत्रं वाञ्छामि यो सग्रामविजयी महाधैर्यवान् बलवांश्च भवेत्। तदा श्रीशंकरेणोक्तं नाहं पुत्रप्रदानाय समर्थ: यतोहि विधाता तव भाग्ये पुत्रसुखं न लिलेख। तथाप्यहमेकां रुपवतीं कन्यां दास्ये यया तवेच्छानुसारं महान् बलशाली पुत्रो भविष्यति। इत्युक्त्वा भगवान् शंकरोऽन्तर्दधौ। सोऽसुरोऽपि मनोवाञ्छितं वरमुपलभ्य प्रसन्नो जात:।

किञ्चित् समयानन्तरं तस्यैका लोकविस्मय कारिणी कन्या जाता, यन्नाम दैत्यराजेनाञ्जनेति कृतम्। सा कन्या शुक्लपक्षे चन्द्रकलेव ववृधे। पिता तस्या पुत्रवत् प्रेम चकार। यदा सा समवयस्कासु क्रीडतिस्म तदा दैत्यराज स्तां विलोक्य तन्नयने हर्षेण विकसिते जाते स्वयं तृप्ते रनुभवं चकार एवं समयो व्यतीत:। एकदा महान्पराक्रमी वानरश्रेष्ठ: केसरी तां कन्यां ययाचे।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

दैत्यराजोऽपि प्रसन्नतापूर्वकं तस्मै कन्यां ददौ। केसरी इच्छानुसारं रुपधारिण्या अञ्जनया सह चिक्रीड। एवं बहुसमयो व्यतीतः परं अञ्जनाया कोऽपि पुत्रो न जातः।

एकदा धर्मदेवता पुल्कसीरुपं धृत्वा तत्रागता। तदेकहस्ते वेतसलता द्वितीये हस्ते सूत्रमासीत्। सा उच्चस्वरेण कथयन्त्यासीत् यत् कोऽपि स्वभाग्यविषये प्रश्नेच्छुश्चेत् पृच्छेत्, तद्भाग्ये किं लिखितमिति,अहं कथयिष्ये। एवं समेषां सा हस्तरेखाः पश्यन्ती फलं कथयन्ती सा अञ्जना पार्श्वे समागता। तदा अञ्जना मनोहरमासनं दत्वा स्थापितवती तथा सुवर्णपात्रे मौक्तिकवत् तण्डुलानि तदग्रे स्थापयित्वा सर्वथा तां संतोष्य पप्रच्छ- देवि! मद्भाग्ये पुत्र सुखमस्ति नवेति, सत्यं सत्यं वद। यदि मदीयो बलवान् पुत्रोऽभविष्यच्चेत्तवेच्छानुसारं सर्वं दास्ये। तदा पुल्कसी प्राह-तव बलवान् पुत्रोऽवश्यं भविष्यत्यहं धर्मशपथेन वच्मि। माकुरु चिन्तां किन्तु यथाऽहं निर्दिशामि तथैव नियमपूर्वकं त्वं तपः कुरु। बेंकटाचलोपरि सप्तसहस्त्रवर्षं यावत् तपः करणेन तव मनोभिलषितः पुत्रो भविष्यति। एवमुक्त्वा पुल्कसी यथागता तथैव गता । अञ्जना तत्कथनानुसारं बेंकटाद्रौ गत्वा यत्र बहवो सिद्धमहात्मानो निवसन्ति स्म तत्र वायुं संभक्ष्य वायुं ध्यायन्ती दारुणं तपश्चचार।

किञ्चिद्दिनान्तरमाकाशगङ्गात आकाशवाणीयं समुद्गता यत् पुत्रि! मा चिन्तां कुरु। तव भाग्यस्योद्घाटनं जातम्। रावणनाम राक्षसोऽतिदुष्टो भूत्वा सर्वान् रोदयिष्यति, स सर्वेषां रुपवतीः स्त्रियोऽपहृत्यानेष्यति। तद्विनाशार्थं भगवान् श्रीहरि रघुवंशे रामरुपेणावतरिष्यति। तत् सहायतार्थमतीव पराक्रमी, बलशाली, धैर्य्यवान्, जितेन्द्रियोऽप्रमेयगुण युक्तस्तव पुत्रोऽपि भविष्यति। इमामाकाशवाणीमुपश्रुत्याञ्जनाऽतीव प्रसन्ना जाता सा सर्वं वृत्तं केसरीं स्वपतिं श्रावयामास। सोऽप्यति प्रसन्नो भूत्वा पुत्रोत्पत्तेः प्रतीक्षां चकार। अञ्जना-गर्भः-क्रमशो ववृधे, दशमासे पूर्णे जाते, श्रवणनक्षत्रे कमलनयना अञ्जना सूर्योदय काले कर्णकुण्डल धारिणं यज्ञोपवीतिनं, सकोपीनं यस्यरुपं मुखं पुच्छञ्च वानरवद्रक्तमासीत् एतादृशं सुवर्ण सुन्दरं बालं

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सुषुवे। हनुमज्जन्मकथा पुराणेषु विभिन्न प्रकारेणोपलभ्यते। कल्पभेदेन सर्वा कथा:, सन्ति सत्या नात्र सन्देहलेश:।

पवनन्दन हनुमच्चरितं भगवत: श्रीरामचन्द्रादियदनुस्यूतमस्ति यत् श्रीरामचर्चाप्रसङ्गे मारुतेश्चर्चा अनिवार्या। समस्तपुराणानां विपुलसाहित्यस्यान्वेष्णादृतेऽनुशीलनञ्च विना हनुमत: पौराणिकाख्यानस्य यथार्थ परिचयप्राप्तुं न शक्यते। स्कन्दपुराणस्य पञ्चमोऽयं खण्ड अवन्तीनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति। अस्यैव ७९ अध्याये हनुमज्ञन्मपराक्रमयो: कथा सविस्तरं प्रदत्ता। अत्रापि ऋषि प्रदत्तशापस्य चर्चा विद्यते येन श्रीहनुमान् स्वीयमतुलं पराक्रमं विस्मरति स्म। प्रसङ्गेऽस्मिन् मुनय: श्रीरामं प्रोचु:—

न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतावपि।
अमोघवाक्य: शापस्तु दत्तोऽस्य मुनिभि: पुरा।
न ज्ञातं हि बलं येन बलिना वालिमर्दने।।[१]

हनुमद्द्वारा अनेकतीर्थानां स्थापनाया स्तथाऽनेक शिवलिङ्गानां प्रतिष्ठायाअपि विवरणमुपलभ्यते, यच्च सर्वथा नूतनं प्रतीयते। अस्यैव खण्डस्य ३१ तमेऽध्याये उज्जयिन्यां श्रीरामचन्द्रद्वारा हनुमत्केश्वरलिङ्ग-स्थापनाया: प्रसङ्गो वर्तते। अस्मिन् नामकरण प्रसङ्गे उक्तमस्ति यत् बिभीषणाभिषेकान्तरं हनुमान् लंकां गतवान् तत: स कुबेर-प्रदत्तेषु बिभीषणपूजितलिङ्गेषु षट्ष्वेकं लिङ्गं सहैवानीतवान्। अस्यैव स्थापना श्रीरामणोज्जयिन्यां हनुमन्नाम्ना कृता अतोऽस्य नाम हनुमत्केश्वर इति जातम्। ब्रह्महत्यापनोदार्थं नर्मदातटे स्वयं हनुमान् स्वहस्तेन हनुमन्तेश्वर लिङ्गस्य स्थापनां कृतवान् अस्यैव पुराणस्य ८३ तमेऽध्याये चर्चा विद्यते। नैतावन्मान्नमपितु नर्मदातट एव तेन कपितीर्थस्य प्रतिष्ठा कृता यत्र वयमयोध्यात: समागत्य श्रीराम लक्ष्मणौ लिङ्गद्वयं स्थापयन्तौ पश्याम:। अस्यैव ८४ तमेऽध्याये।

ब्रह्माण्ड पुराणस्य तृतीय: खण्डस्तु ब्रह्मखण्ड नाम्ना विश्रुतोऽस्ति। अत्र रामेश्वरलिङ्ग-

१. स्कन्द पु० अ० ख० ७९ श्लो० २१-२२।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

स्थापना प्रसङ्गे हनूमतोऽतुल पराक्रस्य परिचयो लभ्यते। उक्तमस्ति यत् ब्रह्महत्या परिमार्जनाय यदा श्रीरामेण रामेश्वर लिङ्गस्थापनाया विचारोऽभिव्यतीकृत स्तदातेन कैलाशतः शिवलिङ्गानयनार्थं हनुमान् प्रेषितः। यदा तदागमने बिलम्बोऽभवत् अत्र स्थापनायाः शुभो मुहूर्तो समागतस्तदाऽगत्या सीतानिर्मित सैकतलिङ्गस्य स्थापना कृता। शिवप्रदत्त शिवलिङ्गं नीत्वा यदा हनुमानत्रागत स्तदाऽत्रत्यां घटनां वीक्ष्यदुःखितो भूत्वा स शिवगौरवरक्षार्थं केलासीयलिङ्गस्यैव स्थापनोचितेति ज्ञातवान्। भगवतः शिवस्यापमानतो दुःखितो भूत्वा स सैकतलिङ्गोत्पाटने तत्परो जातः परन्तु तल्लिङ्गमितस्ततो किञ्चिदपि न चचाल उत्पाटनोद्योगे स्खलीभूय मूर्च्छितोऽपतत्। पश्चादात्मगुण कीर्तनेन सचेष्टो जातः। तदा भगवतः श्री रामचन्द्रस्यादेशात् रामेश्वरलिङ्गोत्तरे हनुमल्लिङ्गस्य स्थापना तेन कृता।

उत्तरं रामनाथस्य लिङ्गं स्वेनाहृतं पुरा।
आज्ञया रामचन्द्रस्य स्थापयामास वायुजः।।[१]

अस्मिन्नेव सन्दर्भे श्रीरामेण हनुमते विमलज्ञानमुपदिष्टम्, यत्र मानवजीवनस्य असारताया अतीव प्रभावशालिमहनीयावर्जकमाकर्षकं स्वरुपञ्च निर्दिष्टमस्ति।

अस्यैव ब्रह्मखण्डस्य १५ तमेऽध्याये दक्षिणसमुद्रमध्ये गन्धमादनपर्वते हनुमत्कुण्ड नामकस्य महनीय तीर्थस्योल्लेखोविद्यते। यत्र धर्मसख नामा राजा पुत्रीयेष्टिं विधाय शतपत्नीषु शत पुत्रान् प्राप्यान्ते तपः कुर्वन् स्वर्गमवाप।[२]

श्रीहनुमानयं कुत्रचित् शंकरस्यांशरुपे कुत्रचिच्च साक्षाच्छंकररुपे वर्णितोऽस्ति। अत्र प्रमाणार्थं शिवपुराणस्य शतरुद्रसंहिताया २० तमाऽध्यायस्यानुशीलनं करणीयम्। तत्र हनुमजजन्मकथाया विशिष्टोल्लेखो विद्यते। श्रीरामकार्यसिद्ध्यर्थं शिवेन स्वयं हनुमद्रूपं धृतम्। दानवान् मोहयितुं

---

१. स्कन्दपुराण ब्रह्मखण्ड ४६/७७।

२. स्कन्दपुराण ब्रह्मखण्ड १५/३।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विष्णुना यदा मोहिनीरुपं धृतं तदा तद्रूपस्या लोकसामान्य सौन्दर्योपरि शिवो विक्षुब्धो जातः। तस्मादन्तः क्षोमात् स्खलितं शिववीर्यं सप्तर्षिभिः कर्णमार्गेण गौतमपुत्र्या अञ्जनाया गर्भे संक्रान्तं पश्चात्तेनैव गर्भेण हनुमज्जन्म जातम्। इत्थं हनुमानयं शिवस्य वीर्योत्पन्नः पुत्रोऽस्ति। शंकरसुवनस्य प्रसिद्धि र्न केवलं भारत वर्षं यावत् सीमित आसीदपितु बृहत्तरभारतस्य मलय एशिया देशेषु प्रसृता। अस्य पूर्णविवरणं तत्रत्य रामायणेषूपलभ्यते। फलं मत्वा सूर्यभक्षणम्, सूर्यतोविद्योपलब्धिः सूर्याज्ञया सुग्रीव सेवायामुपस्थितिः एताः समग्रा घटना शतरुद्संहिताया २० तमेऽध्याये सविस्तरमुपवर्णिताः सन्ति।

बृहद्धर्मपुराणे वर्णितरामकथा देवीतन्त्रेण पूर्णतया प्रभाविता जाताः। अस्या १८तमेऽध्याये वर्णनमुपलभ्यते यत् शिवपार्वती द्वयं रावणरक्षार्थं लंकामुवास। तत्पार्श्वे रावणात्याचार निवेदनार्थं देवगणः समाययौ। तत्र सीताया अपमानेन क्षुब्धा पार्वती लंकापरित्यागस्य वचनमाचख्यौ। श्री रामकार्यसिद्ध्यर्थं श्रीशिवोऽपि हनुमद्रूपधारणं स्वीचकार ब्रह्मा जाम्ववान् रूपं धर्तुं तथा धर्मोऽपि विभीषण रूपं धर्तुं स्वीचकार। पुराणस्यास्य २० तमेऽध्याये शिवस्य हनुमद्रूप धारणं प्रमाणीकृमस्ति। अशोकवाटिकायां यदा हनुमता चण्डिकामन्दिरं दृष्टं तदा तेनात्मानं शिवरुपमुक्त्वा लंका परित्यागाय देवी प्रार्थिता। हनुमता (शिवेन) स्व विश्वरुपं प्रदर्शितम्, यत्र देव्या रावणसेना संकटग्रस्ता रामसेना च सफला दृष्टा। एतत्पौराणिक साक्ष्यनुसारं श्रीहनुमान् साक्षात् शिव एव सिद्ध्यति।

देवर्षि र्नारदो भगवद्भक्ते राचार्योऽस्ति भक्तेः प्रचार-प्रसार-माध्यमेन तथा स्वकीयाचरण द्वाराऽऽदर्शं संस्थाप्य जागतिक जीवान् भगवदुन्मुखकरणमेवास्यैकमात्रं ध्येयो लक्ष्यो वास्ति। अयं भगवतो मनोरुपेणापिवर्णितोऽस्ति। जीवोद्धारकरणं यथा भगवतः सहजः स्वभावो ध्येयो वा विद्यते तद्वत् भगवन्मनो स्वरुप नारदोऽपि जीवान् भगवदुन्मुखकरणे सतत तत्परो भूत्वा अबाधगतिना त्रिलोके पर्यटन्नास्ते।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

यथा भगवतोऽनन्तस्वरुपाणि धामानि च सन्ति तद्वत् तद्भक्ता अपि सन्ति अनन्ताः। इत्थं विचार्यैकदा नारदमनसि कौतुक वशादियं जिज्ञासा समुत्पन्ना यत् भगवतः सर्वतोऽधिको भक्तः कृपापात्रो वा कोऽस्तीति? अस्मिन्नेव सन्दर्भे सः पृथिवीलोकस्थ प्रयागनिवासी ब्राह्मणभक्त-समीपमाययौ। ब्राह्मणोऽयं शालग्रामस्य प्रियभक्त आसीत्। नारदस्तं प्रशंसन्नाह विप्रवर! भवान् श्रीभगवतः परमभक्तोऽस्ति, तेन ब्राह्मणेन स्वकीयदीनतां प्रकटय्य निकटदेशवर्तिनो राज्ञः परिचयो दत्तः तथ्यतः स राजा भवगतः परमभक्तोऽस्ति।

नारदस्तस्य राज्ञः समीपमागत्य तत्प्रशंसां चकार। परन्तु स राजा अपि भगवत् कृपातो वञ्चितमात्मानं प्रकटीकृत्य देवराजेन्द्रः भगवतः पूर्ण पृपापात्रोऽस्तीत्युक्तवान्।

ततो नारदः स्वर्गलोके इन्द्रसमीपमागत्योक्तवान् देवराज! भवान् धन्यस्तथा भगवतः पूर्णकृपापात्रोऽस्ति, यतो हि उपेन्द्रो भगवान् भवतो लघु भ्राता भूत्वा अत्र विराजते। समस्त लोकपाला मुनयश्च भवदाज्ञावशवर्तिनः सन्ति। नारदतः स्वस्य विविधस्तुतिं श्रुत्वेन्द्रेणापि स्वदोषगाथां समुपवर्ण्य स्वात्मानं भगवत्कृपा-वञ्चितमभिहितः। इन्द्रो नारदं ब्रह्मलोकं सम्प्रेष्य ब्रह्मैव भगवत् कृपापात्रोस्तीत्युक्तवान्।

नारदो ब्रह्मपार्श्वमाययौ। ब्रह्मोक्तवान् तथ्यतः भगवत्कृपापात्रो महादेवोस्तीत्युक्त्वा तं तत्समीपं प्रेषितवाान्। महादेवोऽपि स्वात्मानं भगवत्कृपापात्रं न मेने बैकुष्ठवासिनां भाग्यं प्रशसंस। भगवती पार्वती वैकुण्ठवासिषु लक्ष्मी देवी भगवत्कपापात्रा विद्यते इति कथितवती। वैकुण्ठ गमनायोत्सुकं नारदं महादेवः प्राह साम्प्रतं श्रीभगवान् भौमद्वारकापुर्यां लीलां करोति, अतो भवान् सुतललोकं गत्वा तत्परमभक्तं प्रह्लादं पश्यत्विति।

नारदः प्रह्लाद समीपमागत्य तद्गुणं गायन्नाह हेभक्त प्रह्लाद! भगवतः भवान श्रेष्ठभक्तोऽस्तीति। भगवतो यथा कृपा भवति न तथाऽन्यस्य कस्योपरीति। परमभक्तोऽयं प्रह्लादः स्व प्रशंसामसहन्नुवाच—

वस्तुतो भक्ते स्तथाभगवत्कृपायाः स्वभावोऽस्ति दैन्यं, प्राणाश्च विनम्रता। परमभगवत्कृपा

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

युक्तोपि भक्त: स्वात्मानं भगवत्कृपा-वञ्चितं मन्यते, कृपाकादम्बिन्युपलब्धये-ऽतृप्तो भवति।

भक्तोऽयं प्रहलाद: स्वसम्बन्धे श्रीनारदस्य समस्तां धारणां निरसन्नाह—

हे मुनिश्रेष्ठ! भवान् निर्हेतुक: कृपालु:। स्वदुर्भाग्यं समुपवर्ण्य भवन्तं दु:खी कर्तुं नेच्छामि। भवान् किम्बुरुपवर्षं गत्वा श्रीहनुमतो दर्शनं करोतु।[१]

श्रीहनुमानतीव भाग्यशाली। तेन भगवत: श्रीरामचन्द्रस्य सेवा सुखास्वादनमेकादश सहस्रवर्षं यावन्निरन्तरं चकार। सोऽतिशय बलवानस्ति देवेभ्योऽनेकवरं लब्ध्वा जरामरण रहितोऽस्ति।[२]

हे देवर्षे! भवान् विचारयतु, श्रीहनुमत्तुल्यो भगवत् कृपापात्रं भवितुं कोऽन्य: शक्यते? स्वयं स भगवतो वाहनमस्ति। तत्पुच्छं प्रभवे छत्रस्थानीयमस्ति। तत्पृष्ठभाग स्तु प्रभो सुखदमासनमस्ति। तथ्यमिदमस्ति यत् श्रीरामविजय सम्पादकोऽयं हनुमान्। अत: सोऽयं सर्वविध: भगवत: कृपाभाजनमस्ति। किं बहुना भगवत आज्ञां पालयन् भगवतोऽसह्यविरहवेदनां सहित्वास्मिन्धराधाम्नि विराजते, प्रभुणा सह साकेतं न ययौ। अत एव किं भगवद् विमुख जीवेभ्य दास्यभक्ते: शिक्षां प्रदाय तेषां संसारत उद्धारायाहं समर्थो भवेयमिति।

श्रीप्रह्लाद: पुन: प्रावोचत्— स्वामिन्? दास्यभक्तौ हनुमतो महिमाऽतीव प्रसिद्ध:। स दास्यभक्तावग्रगण्य: श्रीरामतो मुक्तिं अनायासेन लप्स्यमानोऽपि ततो दास्यभक्तिमेव ययाचेऽतोऽहं तं हनुमन्तं नौमि।[३] अधिकमहं किं कथयामि, हे देवर्षे! मत्तोऽधिकं तन्महिमानं भवानेव वेत्ति।

---

१. निरुपाधिकृपार्द्रचित्त हे बहुदौर्भाग्य निरुपणेन किम्।
तव शुग्जनेन पश्य तत् करुणां किम्पुरुषे हनूमति।। (बृहद्भागवतामृत १/४/३७)

२. हनूमांस्तु महाभाग्यस्तत्सेवासुखमन्वभूत्।
सु बहूनि सहस्राणि वत्सराणामविघ्नकम्।।
यो बलिष्ठतमो वाल्ये देववृन्दप्रसादत:।
सम्प्राप्त सद्वरप्राप्तो जरामरण वर्णित:।। (बृहद्भागवतामृत १/४/४१-४२)

३. स्वामिन् कपिपतिर्दास्य इत्यादिवचनै: खलु।
प्रसिद्धो महिमा तस्य दास्यमेव प्रभो: कृपा।
यदृच्छयालब्धमपि विष्णोर्दासरथेस्तु स:।
नैच्छन्मोक्षं विनादास्यं तस्मै हनुमते नम:।। (वृहद्भागवतामृत १/४/५१-५२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

श्री प्रह्लादतो श्रीहनूमतोऽधिकां गुणावलिं श्रुत्वा नारदः किम्पुरुषवर्षमाययौ, तस्मिन् समये श्रीहनुमान् श्रीराघवेन्द्र-सेवायां संलग्न आसीत्। देवर्षि र्नारदः श्रीहनुमतो दर्शनमात्रेणेवोल्लसितो जातः। तथा जयराघवेन्द्र। जयलक्ष्मण इत्युक्त्वा ननर्त। श्रीहनुमानुत्प्लुत्य स्वप्रभो र्नामकीर्तनकारिणं श्रीनारदं क्रोडे निधाय परमानन्दमग्नो जातः।

श्रीनारदउवाच- हे श्रीमन् मारुते! तथ्यतो भवान् श्रीभगवतः परमप्रियोऽस्ति, भवानेव तस्यकृपाभाजनः। अद्याहमपि भवद्दर्शनं प्राप्य प्रभुप्रियो जातस्तथा भगवत्कृपाया अनुभवं करोमि।[१]

पद्मपुराणे भक्तेरुत्कृष्टताया समर्थने श्री भगवान् नारदमाह हे नारद! वैकुण्ठे योगिनां हृदये च नाहं वसामि। भद्भक्त। यत्र मद्गुणावलिं गायन्ति तत्रैवास्माकं निवासो भवति। ये मानवा मद्भक्तान् गन्धपुष्पादिभिरर्चयन्ति, तत्पूजनेनाहमतीव सन्तोषमनुभवामि न तथा मत्पूजनेन ये मानवाः मत्पुराणकथां श्रृण्वन्ति, किन्तु मद्भक्तान् निन्दन्ति ते मम द्वेष्याः भवन्तीति।[२]

श्रीहनुमतो देवावतारत्वम्।

श्रीशिवपुराणस्य शतरुद्संहिताया २० तमेऽअध्याये ४-६ पद्येषु हनुमदवतारो रामकार्यार्थमभिहितः। अस्यैवाध्यायस्य ९ पद्ये शिवावतारं प्राप १२ पद्ये रुद्रांशः, ३२ पद्ये महादेवात्मजः, ७ पद्ये ''हनुमानिति नाम भाक् शम्भुर्जज्ञे'' तथा ३६ पद्ये सीतारामसुखप्रदः।। इतिकथितः।

पुनश्च विंशत्यध्यायस्य ७ पद्ये ''कपितनुः'' ८ पद्ये ''कपीशानः'' १४ पद्ये ''कपिवरः''

१. श्रीमन् भगवतः सत्यं त्वमेव परमप्रियः।
अहञ्च तत्प्रियोऽभूवमद्य यत्त्वां व्यलोकयम्।। (बृहद्भागवतामृत १/४/६१)

२. नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च। मद्मभक्तायत्र गायन्ति तत्र तिषकामि नारदः।।
तेषां पूजादिकं गन्धपुष्पाद्यैः क्रियते नरैः।
तेन प्रीतिं परां यामि न तथा मत्प्रपूजनात्।।
मत्पुराण कथां श्रुवा मद्भक्तानां च गायनम्।
निन्दन्ति ये नरा मृढास्ते मे द्वेष्या भवन्ति हि।। (पद्मपुराण उत्त (ख. ९४/२३-२५)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

१६ पद्ये कपिकुञ्चर;'' १२ पद्ये ''कपिसत्तम:'' १७ पद्ये ''हनुमान् वानरेश्वर:'' २० पद्ये ''कपिनायक:'' १८ पद्ये ''कपीश्वर:'' पुनश्च २५ पद्ये ''कपिकुञ्जर:'' इति कथित:।

उपयुक्तै: शब्दै: प्रतीयते यत् श्रीहनुमतोऽवतार: मानव योनौ न भूत्वा दिव्यवानरयोनौ जात:। श्रीहनुमानयं ''रामकार्यकर:'' 'रामदूताभिध: हनुमान् स महाकपि:[1]' इत्यादि शब्दैरभिव्यक्तीकृत:।

शिवपुराणे एकस्या अतिविचत्रैतिहासिक घटनाया उल्लेखो विद्यते। यथा-एकदा प्रभुरयं शम्भु विंष्णोंमोहिनीरुपं ददर्श। दर्शनादेवास्य रेत: स्खलितं जातम्, तदेव रामकार्ये प्रयुक्तवान्—

एकस्मिन् समये शम्भुरद्भुतोतिकर: प्रभु:।
ददर्शामोहनीरुपं विष्णो स हि वसद्गुण:।।
चक्रे स्वं क्षुभितं शम्भु: कामवाणहतो यथा।
स्वं वीर्यं पातयामास रामकार्यार्थमीश्वर:।।[2]

अत्रेदमवधेयमस्ति यत् वेदो भागद्वये विभक्त:- मन्त्रभागस्तथा ब्राह्मभागश्च। ब्राह्मणभागेऽर्थवादोऽपि भवति। अर्थवादोऽपि-गुणवाद अनुवाद-भूतार्थवादादि भेदेन त्रिधा विद्यते। अर्थवादे शब्दस्यार्थमात्रं न स्वीकृत्य तत्तात्पर्यं गृह्यते। एवं अस्या घटनाया तातपर्यमिदमस्ति यत् स्त्रीशक्ति र्मोहिनी शक्ति र्विद्यतें यया यथासम्भवमात्मानं संरक्षेत्। अपरमिदमपि तात्पर्यमस्ति महादेवोपर्यपि मोहिनीशक्ते: प्रभाव: समायाति। अत्र महादेवोऽयं प्रभुशब्देनाभिहित:। अत एव-

प्रभु: स्वातन्त्र्यमापन्नो यदिच्छति करोति तत्।

पाणिने र्न नदी गङ्गा यमुना च स्थली नदी।।

इत्यनुसारं स्वतन्त्रेच्छावान् भवति यदिच्छेत्तत् कुर्यात्। अत्रैकं मनोहरमुदाहरणमपि प्रदतमस्ति-

---

१. शतरूद्रसंहिताया २०/३८

२. शतरूद्रसंहिता २०/२-३

३. अष्टाध्यायी १/४/३

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

संस्कृत व्याकरणस्य परमाचार्यस्यमहर्षि पाणिनेः " यूस्त्र्याख्यौ नदी"[१] सूत्रस्यास्य मतानुसारं गङ्गायमुनयो र्नदीत्वं न भवति, अपितु यत्र जलाभावः स नदी संज्ञको भवति अस्य तात्पर्यं साधरणो जनो न वेत्ति किन्तु नदीसंज्ञामर्मज्ञो वैयाकरण एव जानाति।

तद्वदत्रापि वेदपुराणयो र्मर्मज्ञो विद्वानेव अत्रत्यं तात्पर्यं ज्ञातुं शक्यते यत् शिवो विष्णुश्च नासीन्मानवः, तौ दिव्यौ देवावास्ताम् अत एव देवशुक्रमपि भौतिकं न भूत्वा दिव्यमेव भवति यच्च "तेजस्" इत्यप्युच्यते। तद्दिव्यतायाः वर्णनमपि अत्रैव लभ्यते—

तद्वीर्यं स्थापयामासुः पत्रे सप्तर्षयश्च ते।
प्रेरिता मनसा तेन रामकार्यार्थमादरात्।।
तै र्गौतमसुतायां तद् वीर्यं शम्भो र्महर्षिभिः।
कर्णद्वारा तथाञ्जन्यां रामकार्यार्थमाहितम्।।
ततश्च समये तस्माद्धनूमानिति नामभाक्।
शम्भु र्जज्ञे कपितनु र्महाबल पराक्रमः।।[१]

तच्छुकं (तेजः) वैज्ञानिकैः सप्तर्षिभि-गौतमपुत्र्यां कामरुपिण्यामञ्जनायां कर्णद्वारा प्रवाहितम्। तदेवतेजो गर्भाशये हनूमद्रूपे परिणतं जातम्।

एवं भगवतः शिवस्य महाशक्तिशालित्वात्तदुत्पन्न दिव्यवानरशरीरधारी हनुमानपि बलशाली स्याच्चेदत्र किमाश्चर्यम्?

पुनश्च दिव्यवानरशरीराधारिणा हनुमता सूर्यसकाशादनायासेन समस्तविद्याऽध्ययनं कृतम्।

तदाज्ञया ततो धीरः सर्वविद्यामयत्नतः।
सूर्यात् पपाठ स कपि र्गत्वा नित्यं तदन्तिकम्।।[२]

तदनन्तरं हनुमान् सूर्याज्ञयैव तदंशभूतस्य सुग्रीवस्य समीपमुवास-

सूर्याज्ञया तदंशस्य सुग्रीवस्यान्तिकं ययौ।
मातुराज्ञामनुप्राप्य रुद्रांशः कपिसत्तमः।।[३]

---

१. शिव पु० शतरुद्र सं० २०/५-७
२. शिव पु० शतरुद्र सं० २०/११
३. शिव पु० शतरुद्र सं० २०/१२

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

हनुमानयं 'पवनसुत:' इत्यप्युच्यते। अस्येदं कारणमस्ति यद्भगवत: शिवस्य मूर्त्यष्टकमस्ति—

शर्वो भवस्तथा रुद्र उग्रो भीम: पशो: पति:।
ईशानश्च महादेवो मूर्तयश्चाष्ट विश्रुता:।।
भूम्यम्भोऽग्निर्मरुद्व्योम क्षेत्रज्ञार्क निशाकरा:।
अधिष्ठिताश्च शर्वाद्यैरष्टरुपै: शिवस्य हि।।[१]

किं बहुना हनुमानयं राक्षसानां हन्तेत्यभिहित:—

रावणाराममाहत्य जघान बहुराक्षसान्।[२]

प्रकारान्तरेण शिवेनैवैतद्रामकार्यं कृतम्। श्रीरामेणापि सेतुबन्धनावसरे शिवलिङ्गस्य पूजा कृता—

गत्वा तत्र ततो रामस्तर्तुकामो यथा तत:।
शिवलिङ्गं समानर्च प्रतिष्ठाप्य जयेप्सया।।[३]

अयमेव रामेश्वर इत्युक्त:। शिवेन तस्य "राम ईश्वरो यस्य" इत्यर्थ: कृत:। श्रीरामेण "रामस्य ईश्वर:" इत्यर्थो विहित:" ऋषिभिश्च "रामश्च ईश्वरश्च" कृत:।

श्रीहनुमत: परब्रह्मस्वरूपस्य चिन्तनं पुराणेष्वधिकाधिकमुपलभ्यते। श्रीरामप्रोक्त कवचप्रसङ्गे श्रीसनत्कुमारस्य हनुमत्सम्बन्धे प्रशस्तिरस्ति यत् स सर्वरुपेष्वभिव्यक्त: सर्वज्ञ: सृष्टिं करोति, तत्पालयति च अत: स स्वयं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरश्चास्ति—

स सर्वज्ञ: सर्वरुप: सृष्टिस्थिति करोऽवतु।
स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णु: साक्षाद्देवो महेश्वर:[४]।।

त्रिपुरनाशात्पूर्वं देवै र्भगवत: शंकरस्य विभूती वर्णयद्भि र्हनुमद्रूपस्यस्मरणं कृतम्—

आदित्यानां वासुदेवो हनूमान् वानरेषु च।।[५]

---

१. शिवपुराण शतरुद् संहिता २०/२/३-४।
२. शिवपुराण शतरुद् संहिता २०/२१।
३. शिवपुराण शतरुद् संहिता २०/२९।
४. नारदपुराण पूर्व तृतीयपाद ७८/२४-२५
५. शिवपुराण रुद्रसंहिता युद्धखण्ड २/५१।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

त्र्यम्बकसम्भवाद्धनूमतो रक्षार्थं प्रार्थना कृता विद्यते। सनत्कुमारेण हनुमत्कवचं वर्णयता तद्रूपस्य वर्णनं कृतम् —

लोकोत्तरगुणः श्रीमान् पातु त्र्यम्बकसम्भवः।।[१]

अङ्गदादिमहावीरै र्वेष्टितस्य हनूमतो ध्यानं कृतमस्ति—

"अङ्गदाद्यै र्महावीरै र्वेष्टितं रुद्ररुपिणम्।।[२]

रुद्ररूपोऽयं हनुमान् प्रसन्नमुद्रायुतः शिवांशोऽस्तीति रामवचनमेतत् प्रसन्मूर्तिस्तरुणः शिवांशः[३]।।

श्रीहनुमानयं शिवस्य प्रमुखगणनन्दी रुपेऽपि समुपवर्णितोऽस्ति। वर्णनेस्मिन्नपि तस्य रुद्ररूपता शिवात्मकता च सिद्ध्यति। हनुमत्सहस्रनाम्नः ८९ श्लोके तन्नाम नन्दीत्यभिहितः। अस्मिन् सम्बन्धे प्रसङ्गोऽयमुपलभ्यते— एकदा केलासपर्वतोपरि पुष्पक निमानस्या वरुद्धां गतिं वीक्ष्य राक्षसराजो रावण इतस्ततो दृष्टिं प्रेरयामास तदा पर्वतशिखरे वानररुपे विद्यमानं नन्दिनमवलोक्याट्टहासं चकार। तस्मिन्काले रावणं शपन्नाह नन्दी- हे दशग्रीव! पर्वतेऽस्मिन् भगवाँच्छकरः क्रीडति, त्वं विमानेन तत्स्थानसमीपं गच्छसि सहैव ममोपहासं करोषि अतस्त्वामहं शप्स्ये - प्रजापति पुलह-वंशे तव विनाशार्थं मन्मुखाकृतयो भीमपराक्रमिणो भयंकर वानरा उतपत्स्यन्तीति।—

पुष्पकस्य गतिं रुद्धां तत्र वीक्ष्य निशाचरः।
ददर्श शैलशृङ्गस्थं नन्दिनं वानराकृतिम्।।
तं दृष्ट्वा मुमुचे हास्यं नन्दी तं शप्तवांस्ततः।
गिरावस्मिन् दशग्रीव! स्वयं क्रीडति शंकरः।।
विमानेन यदा तस्य समीपमुपयास्यसि।
करोषि चावहास्यं मां तस्माच्छप्स्याम्यहं तव।।
मद्वक्त्र सदृशाः घोराः पुलहस्य प्रजापतेः।
उत्पत्स्यन्ति कुले भीमाः क्षयार्थं वानरास्तव।।[४]

१. नारदपुराण पूर्व तृतीय खण्ड ७८/२०।
२. नारदपुराण पूर्व तृतीय खण्ड ७४/१२४।
३. नारदपुराण पूर्व तृतीय खण्ड ७९/३५३।
४. विष्णुधर्मोत्तारपुराण १/२२२/५-८।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यस्य पौराणिकं विवेचनम्

नन्दीप्रदत्तोपर्युक्त शापे तद्रूद्रांशस्य हनुमद्रूपे प्राकट्यस्य संकेत उपलभ्यते संकेतस्यास्य स्पष्टीकरणं पुराणेषूपलभ्यते। नन्दिनो गणना एकादशरुद्ररुपे कृता। भगवतो विष्णोरंशैः सह श्रीरामरुपे प्राकट्ये जाते तत्कार्य सम्पन्नतायै नन्दी हनुमद्रूपेऽवतरितो जातः—

शिलादतनयो नन्दी शिवस्यानुचरः प्रियः।
यो वै चैकादशो रुद्रो हनुमान् स महाऋषिः।
अवतीर्णः सहायार्थं विष्णोरमित तेजसः[१]।।

शिलादर्षे स्तपस्यया प्रसन्नो भूत्वा साक्षात् भगवान् शिवोऽयोनिजरुपे नन्दीभूत्वाऽऽविर्भावस्य वचनं दत्तवानिति—

तव पुत्रो भविष्यामि नन्दी नाम्ना प्ययोनिजः।।[२]

अत इदं तथ्यं स्पष्टमस्ति यत् नन्दीरुपेऽवतरितो ऽयोनिज एकादशो रुद्रएव हनुमानस्तीति।

वायुपुराणस्य पूर्वार्धे भगवतो महादेवस्य हनुमद्रूपेऽवतरणस्योल्लेखो विद्यते।

अञ्जनी गर्भसम्भूतो हनूमान् पवनात्मजः।
यदा जातो महादेवो हनूमान् सत्यविक्रमः।।[३]

हनुमज्जन्मकथा वायुपुराणे भविष्यपुराणस्य प्रतिसर्गपर्वणि भिन्नैवास्ति- यथा- एकदा भगवता शिवेन स्वकीयरौद्रतेजसः स्वरुपे अञ्जना पत्युर्वानराज केसरिणो मुखे प्रविष्टो जातस्तथाऽञ्जनया सह विहारः कृतः। तदनन्तरं वायुनापि केसरीवानरस्य शरीरे प्रविश्याञ्जनयासह रमणं कृतम्। ततो गर्भवत्यञ्जना वानरमुखं पुत्रं सुषुवे।

पद्मपुराणे हनुमत्पुच्छस्य तुलना विद्यानिर्मित पाशेन कृता विद्यते, उक्तं च तत्र पुच्छद्वारा हनुमान् कञ्चिदपि आकर्षति स्म यथा कश्चन पुरुषः स्नेहद्वारा स्वकीयं मित्रं आकर्षति।[४]

१. स्कन्दपुराण माहेश्वर० केदार० ८/९९/१००
२. शिवपुराण, शतरुद्रसंहिता ६/३४
३. वायुपुराण ६/७३
४. कञ्चिल्लाङ्गूल पाशेन विद्यारचितमूर्तिना।
आकर्षत् परमं वीरं स्नेहेन सुहृदं यथा।। (पद्मपुराण)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पद्मपुराणे "हनुमान्" इतिनामविषये विचित्रा कल्पना कृता विद्यते, यथा हनुरुह नामके नगरे वालकेन हनुमता जन्म गृहीतमत एव तन्नाम 'हनुमान्[१]' इति जातम्।

पद्मपुराणानुसारं हनुमति सर्वा विद्या सिद्धा जाता, स महाप्रभावशाली-विनयशील: अतीवबलवान्-समस्तशास्त्रार्थकरणे कुशल:-परोपकार परायण श्चासीत्।[२]

भगवान्, श्रीकृष्ण उद्धवमाह- षडैश्वर्ययुक्त महापुरुषेषु वासुदेवोऽहं, प्रेमीभक्ते षूद्धवोऽस्मि, किम्पुरुषेषु सेवकेषु हनुमानहं तथा विद्याधरेषु सुदर्शनोऽहमिति।[३]

हनुमान् ब्रह्मचारी आसीदत एव पद्मपुराणे बह्मचर्यमेव सर्वश्रेष्ठतपोऽस्तीत्युक्तम्।[४]

लिङ्गपुराणे मनसा वाचा कायेन कर्मणा च मैथुनप्रवृत्यभाव एव ब्रह्मचर्यमस्तीत्युक्तम्।[५]

हनुमानयं रामदूतोऽप्यस्ति, दूतस्य गुण धर्मादि निरूपणं अग्निपुराणेऽतिमनोहरं कृतमस्ति[६]।

स्कन्दपुराणीय ब्रह्मखण्डस्य धर्मारण्य माहात्म्ये उल्लेखोऽस्ति यत् ब्राह्मणै र्विशेषाग्रहे कृते श्रीहनुमता स्वकीयं रूपं प्रकटितम्। तद्दिव्य स्वरुपमवलोक्य धर्मारण्य निवासिनो हर्षिता: जाता:[७]।

नारदीयपुराणे लिखितमस्ति यत् उत्तमसाधकै र्हनुमतो ध्यानमित्थ करणीयमिति-तन्मुखपाटलकुसुमतुल्यमस्ति, स्वर्णशैलाभशरीरमस्ति। परिजातमूले विराजमानमस्ति[८]।

नारदीयपुराणे वज्रदेहस्य स्तुतिरित्थं कृता।[९]

---

१. पुरे हनुरुहे यस्माज्जात: संस्कारमाप्तवान्। हनूमानिति तेनागात् प्रसिद्धिं स महीतले।। (पद्मपुराण)

२. सिद्धिविद्य: प्रभावाढ्यो विनयज्ञो महाबल:। सर्वशास्त्रार्थकुशल: परोपकृतिदक्षिण:।। (पद्मपुराण)

३. वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम्। किंपुरुषाणां हनूमान् विद्याध्राणां सुदर्शन:।। (श्रीमद्भा ११/१६/२९)

४. ब्रह्मचर्यं समाधत्ते किमत: परमं तप:। (पद्मपुराण)

५. मैथुनस्याप्रवृत्ति र्हि मनोवाक्कायकर्मणा। ब्रह्मचर्यमिति प्रोक्तं यतीनां ब्रह्मचारिणाम्।। (लिङ्गपुराणम्)

६. प्रगल्भ: स्मृतिमान् वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठित:। अभ्यस्तकर्मा नृपते दूर्तो भवितुमर्हति।। (अग्निपुराणम्)

७. दृष्ट्वा दिव्यस्वरुपं तं हनुमन्तं जहर्षिरे। (स्कन्दपुराण ब्रह्मखण्ड) धर्मारण्यमाहान्म्य)

८. आञ्जनेयं पाटलास्यं स्वर्णाद्रिसमविग्रहम्' परिजात द्रुममूलस्थं चिन्तयेत् साधकोत्तम"

(नाररदपुराणपूर्वखण्ड ७५/१०२)

९. विहङ्गमाय शर्वाय वज्रदेहाय ते नम:। (ना०पु०पूर्व० तृ० ७८/४३)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नरसिंहपुराणे वर्णनमस्ति यत् सुग्रीव उपयुक्तावसरे तापसवेषं धृत्वा हनुमन्तं गन्तुमचकथत्— ततो हनुमान् तापसवेषं धृत्वा सभ्रातरं रामं पप्रच्छ-भवान् कः? घोरेऽस्मिन् निर्जने वने कुतः समायातोऽत्रागमनस्य प्रयोजनं किमिति—

हनुमान् पृच्छ शीघ्रं च गच्छ तापसवेषधृक्।
इत्युक्तो हनुमान् गत्वा पम्पातटमनुत्तमम्।
भिक्षुरुपी स तं प्राह रामं भ्रात्रा समन्वितम्।।
को भवानिह सम्प्राप्तस्तथ्यं ब्रूहि महामते।।
अरण्ये निर्जने घोरे कुतस्त्वं किं प्रयोजनम्।।[१]

हनुमतः शरीरवर्णोऽनेकधोक्तः परन्तु निर्विवादरुपेण सामान्यत स स्वर्णवर्णश्चित्रितः। भगवता सूर्येण तस्मै प्रभाप्रदता।[२]

नारदीयपुराणे हनुमच्छरीरवर्ण उद्दीप्त स्वर्ण निभोऽभिहितः।[३] नारदीयपुराणे हनुमच्छरीस्याङ्गरागोऽपि सिन्दूरोऽभिहितः। रक्तचन्दन पुष्प सिन्दूरादिभिस्तस्य पूजा भवति।[४]

नारदीयपुराणे हनुमतो ध्यानस्य स्वरुपमतिमनोहरं समुपवर्णितम्।[५]

भक्तराजः प्रह्लादो नारदमाह- भवान् किम्पुरुष वर्षं गत्वा हनुमद्दर्शनं करोतु। तत्र स स्वप्रभोः विमलां कीर्तिं श्रुत्वा प्राणान् धारयति तद्विग्रह पार्श्वभागे स्थित्वाऽद्यापि पूर्ववत् विराजते—

आत्मानं नित्यतत्कीर्तिं श्रवणेनोपधारयन्।
तन्मूर्तिपार्श्वत स्तिष्ठन् राजतेऽद्यापि पूर्ववत्।।[६]

१. नरसिंहपुराण ५०/५, ७-८।
२. सूर्येण च प्रभा दत्ता (स्कन्दपुराण अवन्तीखण्ड चतुरशीति लिङ्गमहात्म्य ७९/३४।
३. ज्वलत्काञ्चनवर्णाय। नारदपु० पू० ७८/३७।
४. रक्तचन्दनपुष्पैश्च सिन्दूराद्यैः समर्चयेत्। (नारदपु० पूर्व० ७४/४४)
५. तप्त चामीकरनिभं भीध्न संविहिताञ्जलिम्।
चलत्कुण्डलदीप्तास्यं पद्माक्षं मारुतिं स्मरेत्।। (नारदपु०पूर्व० ७४/११०)
६. बृहद्भागबतामृत (१/४/५०)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

महर्षेर्गौतमस्याश्रमस्य वृत्तमिदं यत् हनुमतो मधुरगानेन प्रसन्नो भूत्वा भगवाञ्छंकरस्तस्मै मुक्ताहारं ददौ।[१]

इन्द्रप्रदत्त नीलोत्पलमय्या मालया हनुमतो वक्षस्थलस्थ शोभाया मनोहरं वर्णनं विद्यते।[२]

हनुमतो नागयज्ञोपवीतस्यापि वर्णनमुपलभ्यते।[३]

परमभागवतस्य महामतेः सनातनगोस्वामिनः कथनमस्ति यत् श्रीहनुमानयं स्वस्वामिन; श्रेष्ठ वाहनोऽस्ति। तच्पूच्छं श्वेतच्छत्रस्य कार्यं करोति। श्रीरामस्यकृते तत्पृष्ठोऽपि सुखासनोऽस्ति । स्वयं सेतुबन्धकार्येऽगणी र्विद्यते।[४]

रामभक्तोऽयं हनुमान् कौपीनधारी विद्यते।[५]

श्रीहनुमल्लीलाया विशेषोपकरणं तत्पुच्छमेवास्ति। अग्निप्रदीप्तो पुच्छो लकां ददाह राक्षसांश्च ममर्द तथा लक्ष्मणप्राणरक्षार्थं पुच्छाग्रे द्रोणाचलं संस्थाप्य लंकां प्रविवेश अत एव स दीर्घलाङ्गूलधारीत्यभिहितः।[६]

पद्मपुराणे वर्णनमस्ति यत् अश्वमेधीयाश्वरक्षार्थं नियुक्तोऽयं हनुमान् राज्ञःसुवाह्वो रथं दीर्घलाङ्गूले सम्वेष्ट्य सवेगमाकृष्टवान्।[७]

---

१. हारं च मुक्तापरिकल्पितं शिवो
हनुमतः कण्ठगतं चकार। (नारदीयपु० पूर्व० तृ० ७९/१३५)

२. एतस्मिनन्नन्तरे शक्रः समायातः सुरैर्वृतः।
नीलोत्पलमयीं मालां सम्प्रगृह्येदमब्रवीत ।। (स्क०पु० अ०ख० ७९/३१)

३. नागयज्ञोपवीताय प्रवलाय नमोऽस्तु ।। (स्क०पु० बह्मखण्ड धर्मारण्यमाहात्म्य ३७/७)

४. स्वप्रभो र्वाहकश्रेष्ठः श्वेतच्छत्रितपुच्छकः।
सुखासन महापृष्ठः सेतुबन्धक्रियाग्रणीः।। (बृहद्भागवतामृत १/४/४५)

५. कोपीनवाससे तुभ्यं रामभक्तिरताय च। (नारदपु० पू० तृ० ७८/४५)

६. ज्वलत्काञ्चनवर्णाय दीर्घलाङ्गूल धारिणे
सौमित्रजयदात्रे च रामदूताय ते नमः।। (नारदपु० पू० तृ ७८/३७)

७. पुच्छेनावेष्ट्य तस्योच्चै रथं निन्ये महाबलः। (प०पु पाताल ख० २८/३४)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

श्रीहनुमतः प्रवृत्तिः समस्तगुणगण पूर्णा विद्यते तस्यविशेष विशेषता विद्यते श्रीरामस्य सदा प्रियदासता।[१]

हनुमतो मतमस्ति यत् स्वकीयं स्वामिनं स्मृत्वा यदहं वच्मि तत्सत्येमेव भविष्यतीति नान्यथेति।[२]

हनुमानञ्जलिभिः श्रीरामं सेवते। कदाचित् तद्गुणान् गायन चामरं चालयति। कदाचिच्च तत्सम्मुखोभूत्वा वद्धकरपुटः स्वनिर्मित विचित्राद्भुतै श्लाकैस्तं स्तौति।[३]

स्कन्दपुराणे श्रीहनुमान् वज्रधारीत्युक्त्वा प्रणामः कृतः।[४] अग्निपुराणे श्रीहनुमान् गिरि शिखरेण धूम्राक्षं हतवान् इति निर्दिष्टः।[५] नारदपुराणेन सायुधोदन्तायुधेश्चेति कथितः।[६]

अत्रैव सनत्कुमार द्वारा वर्णित हनुमत्कवचे श्रीहनुमान् चरणायुध इत्युक्तः।[७]

---

१. वायुपत्रो महातेजा रामस्यासीत् प्रियः सदा (कूर्म०पु० पूर्व० २१/३५)

२. मत्स्वामी हृदये नित्यं ध्येयो वै योगिभि-र्मुहुः।
यं देवाः सासुराः सर्वे नमन्ति मणिमौलिभिः।।
रामः श्रीमानयोध्यायाः पतिर्लोकेशपूजितः।
तं स्मृत्वा यद्ब्रुवे वाक्यं तद् वै सत्यं भविष्यतिां (प० पु० पा० ख० ३३/४५-४६)

३. कदापि शुभ्रै र्वरचामरैः प्रभुं
गायन् गुणान् वीजयति स्थितोग्रतः।
कदाप्युपश्लोकयति स्वनिर्मितै-
श्चित्रैः स्तवैः श्रीहनुमान् कृताञ्जलिः।। (बृहद्भागवतामृत २/४/२६०)

४. नमः श्रीरामभक्ताय अक्षविध्वंसनाय च।
नमो रक्षः पुरीदाहकारिणे वज्रधारिणे।। (स्कन्दपु० ब्रह्मख धर्मारण्यमा० ३७/३)

५. हनूमान् गिरिशृङ्गेण धूमाक्षमवधीद्रिपुम्। (अग्निपु० १०/८)

६. नखायुधाय भीमाय दन्तायुधधराय च।
विहगाय च शर्वाय वज्रदेहाय ते नमः।। (नारदपु० पूर्व० तृ०७८/४३)

७. करौ च चरणायुधः।। (नारदपु० पूर्व० तृ० ७८/१३)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

किम्पुरुषवर्षे चराचर जगत् शासकरघुनन्दनो विराजते तेनसह सीता शोभते। श्रीहनुमान् तस्यादिपुरुषस्य स्तुतौ तत्पर स्तद्गुणान् गायन् विधिपूर्वकं सम्पूजयति।[१]

नारद आकाशमार्गेण किम्पुरुषवर्षं गत्वा तत्र हनुमन्तं ददर्श।[२]

श्रीहनुमान् नारदं प्रणम्य श्री रामदर्शनाय तं मन्दिरमानीतवान्।[३]

किम्पुरुषवर्षे स्वनिवासकारणं कथयन् हनुमान् देवर्षिमाह भगवतो रामचन्द्रस्य चरितामृतं पिबन्नहमत्र वसामि।[४]

अयोध्या भगवतो रामचन्द्रस्य निवासभूमि र्वर्तते। इयमयोध्या त्रिदेवसंयुता वर्तते। अत्रैव श्रीरामो वायुनन्दनमादिदेश यल्लोका यावत् कथां कथयिष्यन्ति तावत्त्वमत्र वसेति।[५]

---

१. एवं किम्पुरुषे वर्षे सत्यसन्धं दृढव्रतम्।
रामं राजीवपत्राक्षं हनुमान् वानरोत्तमः।।
स्तौति गायति भक्त्या च सम्पूजयति सर्वशः।। (देवीभागवत ८/१०/१९-२०)

२. तत्रापश्यद्धनूमन्तं रामचन्द्रपदाब्जयोः।
साक्षादिवार्चनरतं विचित्रै र्वन्यवस्तुभिः।।
गन्धर्वादिभिरानन्दात् गीयमानं रसायनम्।
रामायणं च श्रृण्वन्तं कम्पाश्रुपुलकाञ्चितम्।।
विचित्रैर्दिव्यदिव्यैश्च गेद्यपद्यैः स्वनिर्मितैः।
स्तुतिमन्यैश्च कुर्वाणं दण्डवत् प्रणतीरपि।। (बृहद्भागवत १/४/६२)

३. क्षणात् स्वस्थेन देवर्षिः प्रणम्य श्रीहनूमता।
रघुवीरप्रणामाय समानीतस्तदालयम्।। (बृहदभागवतामृत १/४/६२)

४. तस्मादस्य वसाम्यत्र तादृग्रूपमिदं सदा।
पश्यन् साक्षात् स एवेति पिबंस्तच्चरितामृतम्।। (बृहदभगवतामृत १/४/१०२)

५. क- अकारो ब्रह्म च प्रोक्तं यकारो विष्णुरुच्यते।
धकारो रुद्ररुपश्च अयोध्यानाम राजते।।
सर्वोपपातकै र्युक्तै र्ब्रह्महत्यादिपातकैः।
नायोध्या शक्यते यस्मात्तामयोध्यां ततो विदुः।।
विष्णोराद्यापुरी येयं क्षितिं न स्पृशति द्विजः।।
विष्णो सुदर्शने चक्रे स्थिता पुण्यकरी क्षितौ।। (स्क०पु० वैष्णव अयोध्या मा० १/६०-६२)
(ख) वायपुत्र रिचंजीव मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः।
यावल्लोका वदिष्यन्ति मत्कथां वानरर्षम।।
तावत्त्वं धारय प्राणान् प्रतिज्ञां प्रतिपालयन्।। (स्क०पु०वै०ख०अयोध्या०६/१२७/१२८)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यस्य पौराणिकं विवेचनम्

जातमात्रोऽयं हनुमान् क्षुधातुरो भूत्वा प्राच्यां रक्तं सूर्यं वीक्ष्य फलं मत्वा तं धर्तुमम्बरं पुप्लाव।[१]

हनुमत्कृतयोः रामसीता स्तोत्रयोः फलश्रुति स्कन्धपुराणे पद्मपुराणे च प्रदत्ता विद्यते।[२]

१. असौ हि जात मात्रोऽपि वालार्क इव मूर्तिमान् । ग्रहीतुकामो बालार्कं पुप्लावाम्बरमध्यतः ॥
(स्क०पु०अ०ख० चतु (शीति लि० मा० ७९/२४)

२. नमो रामाय हरये विष्णवे प्रभविष्णवे । आदिदेवाय देवाय पुराणाय गदाभृते ॥
विष्टरे पुष्पके नित्यं निविष्टाय महात्मने । प्रहृष्ट वानरानीक जुष्टपादाम्बुजाय ते ॥
निष्पिष्टराक्षसेन्द्राय जगदिष्ट विधायिने । नमः सहस्राशिरसे सहस्रचरणाय च ॥
सहस्राक्षाय शुद्धाय राघवाय च विष्णवे । भक्तार्तिहारिणे तुभ्यं सीतायाः पतये नमः ॥
हरये नारसिंहाय दैत्यराजविदारिणे । त्रिविक्रमाय भवते वलियज्ञविभेदिने ॥
नमो वामनरुपाय नमो मन्दरधारिणे । नमस्ते मत्स्यरुपाय त्रयीपालनकारिणे ॥
नमः परशुरामाय क्षत्रियान्तकराय च । नमस्ते राक्षसघ्नाय नमो राघवरुपिणे ॥
महादेव महाभीम महाकोदण्डभेदिने । क्षत्रियान्तकरक्रूर भार्गवत्रासकारिणे ।
नमोऽस्त्वल्हल्यासन्तापहारिणे चापहारिणे ॥
नागायुतवलोपेतताटकादेहहारिणे । शिलाकठिनविस्तार वालि वक्षोविभेदिने ॥
नमो मायामृगोन्माथ कारिणेऽज्ञान हारिणे । दशस्यन्दनदुःखाब्धिशोषणाऽगस्त्यरुपिणे ॥
अनेकोर्मिसमाधूत समुद्रमदहारिणे । मैथिलीमानसाम्भोज भानवे लोकसाक्षिणे ॥
राजेन्द्राय नमस्तुभ्यं जानकीपतये हरे । तारकब्रह्मणे तुभ्यं नमो राजीवलोचन! ॥
रामाय रामचन्द्राय वरेण्याय सुखात्मने । विश्वामित्रप्रियायेदं नमः खरविदारिणे ॥
प्रसीद देवदेवेश भक्तानामभयप्रद । रक्ष मां करुणासिन्धो रामचन्द्र नमोऽस्तुते ।
रक्ष मां वेदवचसामप्यगोचर राघव । पाहि मां कृपया राम शरणं त्वामुपैम्यहम् ॥
रघुवीर महामोहमपाकुरु ममाधुना । स्नाने चाचमने भुक्तौ जाग्रत्स्वप्न सुषुप्तिषु ॥
सर्वावस्थासु सर्वत्र पाहिमां रघुनन्दन! । महिमानं तव स्तोतुं कः समर्थो जगत्त्रये ॥
त्वमेव तवमहत्वं नै जानासि रघुनन्दन ॥ (स्क०पु०ब्रा०से०मा० ४६/३१-४९।
जानकि! त्वां नमस्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । दारिद्र्यरणसंहर्त्रीं भक्तानामिष्टदायिनीम् ॥
विदेहराजतनयां राघवानन्दकारिणीम् । भूमे र्दुहितरं विद्यां नमामि प्रकृतिं शिवाम् ।
पोलस्त्यै श्वर्यसंहर्त्रीं भक्तामीष्टां सरस्वतीम् ॥ प्रतिव्रताधुरीणां त्वां नमामि जनकात्मजाम् ॥
अनुग्रहपरामृद्धिमनघां हरिवल्लभाम् ॥
आत्मविद्यां त्रयीरुपामुमारुपां नमाम्यहम् । प्रसादाभिमुखीं लक्ष्मीं क्षीराब्धितनयां शुभाम् ॥
नमामि चन्द्रभगिनीं सीतां सर्वाङ्ग सुन्दरीम् । नमामि धर्मनिलयां करुणां वेदमातरम् ॥
पद्मालयां पद्महस्तां विष्णुवक्षस्थलालयाम् । नमामि चन्द्रनिलयां सीतां चन्द्रनिभाननाम् ॥
आह्लादरुपिणीं सिद्धिं शिवां शिवकरीं सतीम् । नमामि विश्वजननीं रामचन्द्रेष्ट वल्लभाम् ।
सीतां सर्वानवद्याङ्गीं भजामि सततं हृदा ॥ (स्क०पु०ब्रा०से०मा० ४६/५०-५७)
य इदं वायुपुत्रेण कथितं पापनाशनम् । स्तोत्रं श्रीरामचन्द्रस्य सीतायाः, पठतेऽन्वहम् ॥
स नरोमहदैश्वर्यमश्नुते वाञ्छितं सदा । अनेक क्षेत्रधान्यानि गाश्च दोग्ध्रीः पयस्विनीः ॥
आयुर्विद्याश्च पुत्रांश्चभार्यामपि मनोरमाम् ।
एतत्स्तोत्रं सकृद विप्राः पठन्नाप्नोत्यशंसयम् । एतत्स्तोत्रस्य पाठेन नरकं नैव यास्यति ॥
ब्रह्महत्यादि पापानि नश्यन्ति सुमहान्त्यपि । सर्वपापविनिर्मुक्तो देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात् ॥
(स्क०पु०ब्रा०सं०मा० ४६/५६-६३)
महापातक संयुक्ताः परदाररता नराः । यन्नामस्मरणे युक्ता मुदा यान्ति परां गतिम् ॥
सा जिह्वा रघुनाथस्य नामकीर्तनमादरात् । करोति विपरीता या फणिनो रसनासमा ॥
(पद्म०पु० पातात्र ख० १६/३३,३९)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यस्य पौराणिकं विवेचनम्

मृतशत्रुघ्न जीवनाय श्रीहनुमानयं भगवत्स्मरणं स्वब्रह्मचर्यं च निर्दिश्य शत्रुघ्नादिकं जीवयामास।[१]

अश्वमेधस्याश्वमुक्तये श्रीहनुमानयं पावनं श्रीरामचरितं श्रावयामास।[२]

सुरथेन बन्धनग्रस्तोऽयं श्रीहनुमान् भगवच्चिन्तनमात्रेण वन्धनमुक्तो जात:।[३]

किम्पुरुषवर्षे श्रीहनुमान् श्रीरामं भावविह्वलो भूत्वा सततं स्तौति[४]—

१. यद्यहं मनसा वाचा कर्मणा राधवं प्रति । जानामि तर्हि एतेन भेषजेनाशु जीवतु ।।
यद्यहं ब्रह्मचर्यं च जन्मपर्यन्तमुद्यत: ।। पालयामि तदा वीर: शत्रुघ्नो जीवतु क्षणात् ।।
(पद्म पु० ४५/२३,३१)

२. याहि देव विमानं स्वं रामकीर्तन पुण्यत: । स्वैरं चरस्व लोके त्वं मुक्तो भव कुयोनित: ।।
(पद्मपु० पा० ख० ४८/७२)
जानाति रामश्चारित्रं नान्यो जानाति मूढ़धी: । यं कपीन्द्रं मनाक् स्वान्तान्न विस्मरति सेवकम् ।।
(पद्मपु० पा० ख० ५१/१४५)

३. त्वं रामचरणस्मारी वयं रामस्य सेवका: । वध्नासि चेन्मां प्रसभं मोचयष्यिति मत्प्रभु: ।।
कुरुवीर भवत्स्वान्तस्थितं सत्यं प्रतिश्रुतम् । रामं स्मरन् वै दुखान्तं याति वेदा वदन्त्यद: ।।
(पद्म०पु०पा०ख० ५२/९-१०)
हानाथ हा नरवरोत्तम हा दयालो । सीतापते रुचिरकुण्डलशोमिवक्त्र ।
भक्तार्तिदाहक मनोहररुपधारिन् । मां बन्धनात् सपदि मोचय मा विलम्बम् ।।
सम्मोचितास्तु भवता गजपुंगवाद्या तेषां च दान्तवकुलाग्निसुदह्यमाना।
तत्सुन्दरीशिरसि संस्थितकेशवन्ध-
सम्मोचितासि करुणालय मां स्मरस्व।।
त्वं यागकर्म निरतोऽसि मुनीश्वरेन्द्रै-
र्धर्मं विचारयसि भूमिपतीड्यपाद!।।
अत्राहमद्यसुरथेन विगाढपाश-
वद्धोऽस्मि मोचय महापुरुषाशु देव!।।
न मोचयस्यथ यदि स्मरणातिरेका त्वं सर्वदेव वरपूजितपादपद्म!।
लोको भवन्त मिदमुल्लसितोह सिष्यत्तस्मात् विलम्बमिह माचर मोचयाशु।।
(पद्मपु०पा०ख० ५३/१४-१७)

४. यत्त द्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम्।
प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्मनं ह्यनामरुपं निरहं प्रपद्ये।।
मर्त्यावतारस्तिवह मर्त्य शिक्षणं रक्षेवधायैव न केवलं विभो:।
कुतोऽन्यथास्याद्रमत: स्व आत्मन: सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य।।
न वै स आत्माऽत्मवतां सुहृत्तम: सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान वासुदेव:।
न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति।।
न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतु:।
तै र्यद्वि सृष्टानपि नो वनौकस- श्चकार सख्ये वत लक्ष्मणाग्रज:।।
सुरासुरो वाप्यथ वानरो नर: सर्वात्मना य: सृकृतज्ञमुत्तमम् ।
भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तरानतयल्को सलान्दिवम् ।।
(श्रीमद् भागवत ५/१९/४-८) तथा देवीभागवत ८/१०/१४-१८

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(iv) हनुमज्जन्मरहस्यस्य साहित्यिकं मूल्यम्

साहित्यदर्पणे सर्गबन्धो महाकाव्यं भवति, यत्रैको नायकः सुरो भवति। यत्र चाष्टाधिकैः सर्गैरध्यायै र्वाभाव्यं तदेव महाकाव्यं भवति। अत्र हनुमज्जन्मरहस्यस्य श्रीमद् वृहद् विष्णुयामले भृगुगीत वृहद् रामायणे अगस्ति राघव संवादे हनुमज्जन्म रहस्यकथनं पञ्चमोऽध्यायः इति निर्देशात् प्रतीयते यदिदं हनुमज्जन्मरहस्यकथनं भृगुगीत वृहद्रामायणात् संगृहीतमस्ति। रामायणं तु महाकाव्यमस्त्येव यतो हि तत्र वालकाण्ड- अयोध्याकाण्ड-अरण्यकाण्ड-किष्किन्धाकाण्ड-सुन्दरकाण्ड-लंकाकाण्ड-उत्तरकाण्डादि सप्त काण्डानि सन्ति। वाल्मीक्यादौ प्रतिकाण्डेऽनेके सर्गाः सन्ति। अत्र प्रञ्चमोऽध्याय इति निर्देशात् सर्गो न भूत्वाऽध्यायाः सन्ति।

ततो रामायणात् संगृहीतत्वादयं हनुमज्जन्म रहस्य कथनमिति नामको ग्रन्थोऽपि महाकाव्यमस्तीत्यत्र नकोऽपि सन्देहलेशः।

यथा महाकाव्ये श्रृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्कीरसो भवति अन्ये रसा अङ्गिनो भवन्ति तद्वदत्रापि वीररस एवाङ्गी रसो विद्यते। यथा—

वीररसस्योदाहरणम्

स रामचन्द्रांघ्रिसेरोज सेवा-
मादृत्य वीर्येण समन्वितः शुचिः।
तीर्त्वा समुद्रं परिदह्य लंकां।
रामेण हत्वा दशकण्ठमुग्रम्।।
निरीक्ष्य वेगतो यान्तं पविना विजघान ह।
राहोरुर्द्ध्वं गतो योऽसौ योजनानां शतत्रयम्।।
ततो निपनाच्छैले हनुर्वामो व्यशीर्यत।
तेन लोके स विख्यातो हनूमानिति नामतः।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अन्येऽङ्गिनो रसास्तत्राद्भुत रसस्योदाहरणानि-

वानरीगन्धवहयोरति योगोऽति कौतुकः।
यत्र जातो महावीरो हनुमानिति कथ्यते।।

इत्थं समाकर्ण्य वचस्तदा सा
जाताऽत्र कन्या हरिकुञ्जरस्य।
रुपे गुणे चाऽप्रतिमा मनोज्ञा
पित्रोः सदा प्रीतिविवृद्धिदाऽऽसीत्।।

कस्त्वं पापमतिः करोति किमरे भङ्गं व्रतं चाद्यमे।
सत्यं ब्रूहि न चेत्त्यजाम्यहमसून् शश्वत्तवाऽग्रेऽधुना
इत्थं माकुरु साहसं खलु जगत्प्राणोऽस्म्यहं मास्तु ते-
खेदः कामिनि कामहास्ति भविता सर्वार्तिहन्तासुतः।।

जात एव गिरेः श्रृङ्गं चूर्णयामास लीलया।
तं दृष्टा तादृशं वालं निमग्नाऽऽनन्द सागरे।।

श्रृङ्गाररसस्योदाहरणानिः-

सैकदा विपिने रम्ये व्यचरत् कामरुपिणी।
रम्यया मानवाकृत्या मनसोऽऽनन्दर्धिनी।।
विचित्रमाल्याऽऽभरणा महार्हक्षौमवासिनी।
विशालनेत्रा सुनसा सुमुखी वरवर्णिनी।।

रौद्ररसस्योदाहरणम्ः-

इत्यनालोकितो भावै स्तेन क्रोध समाकुलः।
शशाप स्वर्निवासाय नार्हसि व्रजभूतले।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भयानकरसस्योदाहरणम् -

ततः सर्वे भयाविष्टाः सुधर्मस्थाश्चकम्पिरे।
सापि तद्वाक्यमाकर्ण्य कम्पिता स्वेदसङ्कुला।

करुणरसस्योदाहरणम् -

मुञ्चन्नश्रूणि सततं प्रार्थयामास भूसुरम्।
क्षमस्व मम दौरात्म्यमवलायाः कृपानिधे!।।

शान्तरसस्योदाहरणम्-

दैन्योक्तिमाकर्ण्य तदेति तस्याः
सद्यो बभ्रूवार्द्रमति र्महात्मा।
प्रोवाच माभीस्तव पुनञ्जकस्थलि।
भवेत्सुतस्ते सकलार्तिहन्ता।।

भयानकरसस्यान्यदपि उदाहरणम्

तं विलोक्य तथा यान्तं राहुश्चिन्तापरोऽभवत्।
क्व गच्छामि कुतो याति वेगात्किमिदमुल्वणम्।।
दायादो न च मे क्वापि न च बन्धुविभागवान्।
किं करोमि क्व गच्छामि रोद्धुं शक्ति र्न चास्ति मे।।
विलोक्य शक्रेण निपातितं सुतं
क्रोधाग्नि संदीपित मानसोऽनिलः।
प्रत्यग्रहीन्निर्जरहन्निविष्टा-
निन्नरंकरै र्भानुरिव स्वकांशान्।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

अत्र हनुमज्जन्मरहस्यकथन काव्ये वसन्त वर्णनमप्यति मनोहरम् यथा–

चम्पकाऽशोक पुन्नाग पाटीरवकुलादिभिः।
संकीर्णे शीतलच्छाये गिरिनिर्झर राजिते।।
जाति मालति कल्हार सुमनोत्थपरीमलैः।
सम्मिश्रवायुभिर्जुष्ट वासन्तोत्सवराजिते।।
सफलैस्सुरसालैश्च पनसैश्च तथाविधैः।
फलितैः पुष्पितैश्चान्यैर्वन्यै रन्यैश्च पादपैः।।
संकुले पक्षिसंघैश्च मत्तभ्रमरनादिते।
माधवे माधवे चात्मक्रीडार्थमुपकल्पिते।।
अनिलोऽपि तदा तस्मिन् सुमनोमधुनालसः।
मन्दं मन्दं चरन्नासीत् सम्भ्रान्तो वनमार्गतः।।

काव्येऽस्मिन्नलङ्कारादभुतैव प्रतिभाति परिकरालंकारस्योदाहरणम्

तच्चरित्रं यशस्यं च वक्ष्ये सर्वार्थदायकम्।
अञ्जनीगर्भ सम्भूतमञ्जनं सर्वरोगिणाम्।।

हेत्वलंकारस्योदारणम्

इत्यनालोकितो भावै स्तेन क्रोधसमाकुलः।
शशाप स्वर्निवासाय नार्हसि व्रजभूतले।।

अर्थान्तरन्यासस्योदाहरणम्

शापमोक्षं वद विभो क्षमासारा हि साधवः।
भवत्कृपा वीक्षितो यः कुत्रचिन्नावसीदति।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

उदात्तालंकारस्योदाहरणानिः-

सकलै स्सुरसालैश्च पनसैश्चतथाविधैः।

फलितैः पुष्पितै श्चान्यै र्वन्यै रन्यैश्चपादपैः।।

तेनातिपीडिता देवा ब्रह्माणं शरणं ययुः।

ब्रह्मा च तैः सहागत्य स्तुतवान् पवनात्मजम्।।

यमकालंकारस्योदाहरणत्रयम्

संकुले पक्षिसंघैश्च मत्तभ्रमरनादिते।

माधवेमाधवे चात्म क्रीडार्थमुपकल्पिते।।

अनिलोऽपि तदा तस्मिन् समनोमधुनालसः।

मन्दं मन्दं च्चरन्नासीत् सम्भ्रान्तो मदनानलः।।

मुहुर्मुहु वृष्टिविशापहत्यै

करोति धूलिभ्रमणं मुदाञ्जनी।

मेने मुनेः शाप विमुक्तिमात्मनि

दृष्टा शिशुक्रीडनकं महत्तरम्।

उत्प्रेक्षाऽनुप्रासयोरुदाहरणद्वयम्

सापि तत्र समायाता स्वेच्छया गानततपरा।

मूर्तिमन्नवलक्ष्मीव कामकान्तेव कामिनी।

अन्वेष्टुं माधवं किंवा साक्षात् पद्मेव मूर्तिमत्।

दृष्टैव तां समभवदनिलो मदनानलः।।

उपमालंकारस्योदारहणद्वयम्

न ते भंगो व्रतस्याद्य भविष्यति शुभानने।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

परिष्वांगादेव सुतो मत्तुल्यो बल वेगवान्।।

विलोक्य शक्रेण निपातितं सुतं

क्रोधाग्नि संदीपित मानसोऽनिलः।

प्रत्यग्रहीन्निर्जरहृन्निविष्टा-

न्नीरकरै र्भानुरिव स्वकांशान्।।

अनुप्रासालंकारस्योदाहरणम्

श्रुत्वेत्यनिलवाक्यं सा तुष्टाऽभूद् वानरी पुनः।

मुक्त्वाऽमूल्यान्यरण्यानि स्वगुहायां ततोऽविशत्।।

स्वभावोक्त्यलंकारस्योदाहरणम् -

जातोत्सवं तदाचक्रे ज्ञातिभिः सहितः पिता।

फलैः पत्रैश्च पुष्पैश्च हरीभ्यः काननं ददौ।।

५९ पद्यात्मकेऽस्मिन् काव्ये छन्दसां प्रयोगोऽपि रसानुगुणो वर्तते

अत्र सम्पूर्णे काव्येऽनुष्टप्छन्दसां संख्या ४९ विद्यते।

उपजातिच्छन्दसां संख्या ८ वर्तते।

एकमेव शार्दूलविक्रीडित छन्दो विद्यते।

एकमेव द्रुतविलम्वितं छन्दस्तदपि भ्रष्टं प्रतिभाति।

समस्तेऽस्मिन् काव्ये गुण निरुपणम्

अस्मिन् समस्ते हनुमज्जन्मरहस्य नामके काव्ये माधुर्य प्रसादयो र्गुणयोः सर्वत्र साम्राज्यमस्ति।

उपर्युक्तै र्विवरणैः साहित्यिकं मूल्यं उच्चकोटौ समारुढमस्ति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

षष्ठोऽध्यायः

(i) हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनयोः तुलनात्मकध्ययनम्

(ii) परवर्तिसाहित्येषु हनुमत्कथायाः विकास

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

''हनुमत्संहिता-हनुमज्जनमरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्''

षष्ठोऽध्यायः

(i) हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनयोः तुलनात्मकमध्ययनम्

हनुमत्संहितायामध्यायपञ्चकमस्ति तत्र प्रथमेऽध्याये श्लोक संख्या ३६ विद्यते। द्वितीयेऽध्याये-श्लोक संख्या ४४ विद्यते। तृतीयोऽध्याये श्लोक संख्या ४७ वर्तते। चतुर्थेऽध्याये श्लोक संख्या ५३ विद्यते, तथा पञ्चमेऽध्याये श्लोक संख्या ९१ विद्यते।

हनुमज्जन्मरहस्यकथने समस्त श्लोक संख्या ५९ वर्तते। अध्यायश्लोकयोर्माध्यमेन हनुमज्जन्मरहस्यकथनं हनुमत् संहिता काव्यापेक्षयाऽति लघु विद्यते।

हनुमत्संहितायां केवलं श्रृङ्गाररसस्य संयोग वियोग पक्षद्वयं चरमोत्कर्षं भजते। अन्य रसानामभावोऽस्ति।

हनुमज्जन्मरहस्य कथनेऽनेकरसानां समावेशात् हनुमत् संहितापेक्षया हनुमजन्मरहस्यकथन मतीवोत्कृष्टतां भजते।

अलंकार-छन्द-गुण-रीतीनां माध्यमेन द्वयोः हनुमत्संहिताहनुमज्जन्मरहस्य कथनयोः साम्यमस्ति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(ii) परवर्तिसाहित्येषु हनुमत्कथायाः विकासः

अनेक संस्कृतनाटकेषु हनुमतोऽद्वितीय पराक्रमस्य सर्वत्र प्रशस्तिर्विद्यते। श्रीरामभक्ति-भाव: समस्त मध्यकालीन श्रीरामभक्तिसाहित्ये व्याप्तोऽस्ति।

भासकृताऽभिषेकनाटके- रावणेन यदा श्रीरामस्य कृते शृगालशब्दस्य प्रयोग: कृतस्तदा रावण प्रयुक्त शब्दमसहित्वा हनुमान् कथयति रे राक्षसाधम, प्रक्षीणपुण्य, भाग्यहीन, समाप्तपराक्रम: श्रीरामस्तु वीराग्रणी देवेन्द्रतुल्यो, वली, भुवनैकनाथोऽस्तीति।[1]

हनुमान् सुभक्त्या श्रीरामपादपद्मं समवाहयति।[2] हनुमानयं श्रीरामचरणारविन्दं प्रणमति श्री सीता-पवित्रता-वर्णनं हनुमानेवं करोति- यथाऽऽकाशगङ्गा हिमालयतो निर्गम्य समुद्रं पावयन्ती सर्वै र्वन्दनीया तद्वत् सीतापि जनक वंशे समुत्पद्य क्षत्रियवंशस्यालंकारभूतं श्रीरामं पावयति।[3]

पवित्रमपि पवित्रकरणादियं पूजनीयेति।[4] अत्र हनुमतो सीताविषयिणी भक्ति: परिलक्ष्यते।

यत्र कुत्रापि श्रीरामो हनुमत्पराक्रमं वर्णयति तत्र तत्र हनुमन्नयनं लज्जयाऽधो भवति। लंकात: सीतासमाचारं नीत्वा प्रत्यावर्तिते सति श्रीराम: प्रेम्णा तमालिङ्गति, तदाऽहं दौत्यकार्य मात्रं कृतवानिति कथयत स्तस्य नेत्रं लज्जयाऽधोजायते।[5]

---

१. नक्तंचरापसद रावण राघवं तं
वीराग्रगण्यमतुलं त्रिदशेन्द्रकल्पम् ।
प्रक्षीणपुण्य भवता भुवनैकनाथे
वक्तुं किमेवमुचितं गतसार नीचैः। (भासकृताभिषेक नाटके ३/२७)

२. "दूताङ्गदनाकटके २७"

३. सपादपङ्कजस्पर्शं प्रणम्य (महावीर चरित नाटके पृ० ३२१)

४. आश्चर्य, चूड़ामणि नाटके ६/६

५. आश्लेषार्पणपारितोषिकमहं नार्हामि वार्ताहरो।
जल्पन्नित्यनिलात्मजः स जयति व्रीडाजडो राघवे।। (हनुमन्नाटके ६/३६)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पराक्रमपूर्णकृत्ये हनुमान् नतमस्तको जायते तत्कर्तारं श्री राममेव स्वीकरोति च- भगवन्! लंका तु जानकी निश्वासात् भवत्क्रोधाग्नितश्च पूर्वमेव दग्धा जाता, तत्र निमित्तमात्रमेवास्मि।[१]

भवत्प्रभावादेव मया समुद्रसन्तरणं कृतम्। वानर वलं कियत्? स तु शाखातः शाखान्तरमेवोत्कूर्दति।[२]

गन्धमादने किन्नरैरुपगीयमानमद्भुतं श्रीरामयशः शृण्वन्नमृतसागरेऽवगाहनं कुर्वन्निव बहुकाले व्यतीतेऽपि तत्समयस्याभासं न भवति।[३]

समुद्रे सेतुबन्धन कार्ये पूर्णे जाते सति वानरप्रक्षिप्त पाषाणा जले तरन्तिस्म तदा श्रीहनुमान् कथयति- पाषाणानां यज्जलसन्तरणं जातम्, तत्रैते गुणा न पाषाणानां, न च समुद्रस्य अपितु श्रीमद्दाशरथेः प्रतापमहिमैव समुज्जृम्भते।[४]

रामराज्याभिषेकावसरे इन्द्रप्रेषितां दिव्यां मालां श्रीरामचन्द्रेण वैदेह्यै प्रदत्ता। सा माला भगवत्या जगदम्बया श्रीजानक्या वानरीसेना प्रमुख सुग्रीवादि वीरेषु सत्स्वपि ससम्मानं सस्नेहं च हनुमते प्रदत्ता। परवर्ति साहित्येषु घटनेयं श्रीहनुमतः श्रीरामभक्तिविषय-कोद्देश्यविशेष

---

१. निःश्वासेनैव सीतायाः राजन् कोपानलेन ते।
दग्धपूर्वा तु सा लङ्का निमित्तमभवत् कपिः।। (हनुमन्नाटके ६/७३)

२. यत्पुनर्लङ्घितोम्भोधिः प्रभावोऽयं प्रभोस्त व। (हनुमन्नाटके ६/४४)

३. अत्र स्थितो रघुपतेश्चरिताद्भुतानि
देवस्य किन्नरगणै रुपवर्णितानि।
आकर्णयन्नमृतसिन्धुमिवाऽवगाहः
कालं महान्तमपि यातमहं न जाने।। (सौगन्धिकाहरणे २७)

४. ये मज्जन्ति निमज्जयन्ति च परांस्ते प्रस्तरा दुस्तरे
वार्धौ तेऽपि तरन्ति वानरचमूः सन्तारयन् तेऽपि च।
नैते ग्रावगुणा न वारिधिगुणा नो वानराणां गुणाः।
श्रीमद्दाशरथेः प्रतापमहिमा सोऽयं समुज्जृम्भते।। (अनर्धराघव नाटके)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

महतोत्कर्षेण सह प्रकटीकृतो विद्यते।[१]

हनुमद्भीमयो र्द्वन्द्वयुद्धान्तराले विद्याधरैक उपस्थितो भूत्वा वक्ति- इन्द्रेणाहं युवयो: सविधे सम्प्रेषित:। तस्य सन्देशोऽयं विद्यते यत् युवां श्रीरामलक्ष्मणवत् परस्परं भ्रातृभावं संरक्षतमिति श्रीहनुमान् श्रीरामनामश्रवणानंतरमेव श्रीरामविषयभक्तिभावेन विह्वलो भूत्वा भीमं श्रीराम चरितं श्रावयामास।[२]

आचार्य श्रीनीलकण्ठेनोपर्युक्त प्रसङ्गे श्रीहनुमत: श्रीरामविषयक भक्तेर्वर्णनं कृतम्। नाटककारोऽयमुक्तप्रसङ्गार्थं महाभारत वनपर्व १४८ अध्यात: प्रभावितोऽस्ति, यत्र श्रीहनुमान् भीमं संक्षिप्तं श्रीरामचरितं श्रावयति।

उपर्युक्त विवरणेन स्पष्टतया प्रतीयते यत् संस्कृतनाटक कारोऽयं श्रीहनुमत: श्री रामविषयक भक्त्यर्थं वाल्मीकिरामायण, महाभारत, श्रीमद्भागवत महापुराणादीनामधमर्णोऽस्तीति।

स्वयम्भूकविना स्वरचिते पउमचरित (अर्थात् पद्मचरित नामकेऽपभ्रंश रामायणे श्रीहनुमतो यद्विराड् व्यक्तित्वस्यावतारणा कृता, तथा तस्य लोकोत्तरश्रेष्ठताऽभिव्यज्यते। एतदेव कारणमस्ति यत् सीतान्वेषणानन्तरं सीताप्रदत्त चूडामणिना सह किष्किन्धा नगरं समागतं वटवद्विशालं

१. सौगन्धिकाहरण ६/२२

२. हित्वा राज्यसुखं पितुर्वचनतो नक्तंचरान् कानने।
हत्वा शूर्पणखानिकार मुषितामन्विष्य सीतां हताम्।
कृत्वावालि वधार्जितेन सुहृदासेतुं व्यतीताम्बुधि-
र्लङ्केशं हतवांस्तमन्यमकरोत् प्रायादयोध्यां पुन:।। (कल्याण सौगन्धिक)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनूमन्तं श्रीरामो भुजाभ्यामलिलिङ्ग।[1]

संगीत शास्त्रीय ग्रन्थेषु हनुमन्मतं मारुति नाम्ना आञ्जनेय नाम्ना चोपलभ्यते। एतन्मतप्रतिपादको ग्रन्थ आञ्जनेय संहिताऽथवा हनुमत्संहिता विद्यते। साम्प्रतं नोपलभ्यते। तञ्जौरराज्ञा रघुनाथेन स्वकीय संगीत सुधानामके ग्रन्थे नन्दीश्वरादिसंहताभिः सह "अञ्जनानन्दसंहिताया अप्युल्लेखः कृतः 'आञ्जनेय भारतम्' नामकस्य ग्रन्थस्याप्युल्लेखः कृतः।[2]

विक्रमस्य त्रयोदशशताब्दीकेन शार्ङ्गदेवेन प्राचीन संगीताचार्यैः सहाञ्जनेयस्योल्लेखकृतः।[3]

---

१. समुट्ठिओऽरि मद्दणो। समीरणस्य णन्दणो।।
पलंबबाहु-पञ्जरो। णिरंकुसोब्व कुञ्जरो।।
महीहरस्स उप्परी। विरुद्ध उव्व केसरी।।
पुरन्तरत्त-लोयणो। सणिव्व सावलोयणो।।
दुवारसो ब्वभक्खरो। जमो ब्व दिट्ठिणिट्ठरो।।
विहिब्व किंचिदुट्ठिओ। ससि ब्व अट्ठमो ठिओ।।
विहक्कइ व्व जम्मणे। अहि ब्व कूर-कम्मणे।। पउमचरिऊ सुन्दकाण्ड संधि ४५ एवमेव हनुमच्चरितावलोकनार्थं अस्य ग्रन्थस्य सु०का० सं० ४५,१३/१०-१४, ४६.१/१-७, ५४,८/३-१०,५४,१३/१-१० स्थलेषु अवलोकनीयम्।

२. समीक्ष्य नन्दीश्वर संहितां तामालोक्य शास्त्रं भरतप्रणीतम्।
ग्रन्थं बृहद्देश्यभिधं मतङ्ग-मुनिप्रगीतं निपुणं विलोक्य।।
विचार्य तां याष्टिकसंहितां च ज्ञात्वाऽञ्जन्नानदनसंहितां च।
उमापते राधुनिकस्य तन्त्रमुद्वीक्ष्य नन्दीशमतानुसरि।। (संगीत सुधा)

३. सदाशिवः शिवो ब्रह्मा भरतः काश्यपो मुनिः।
मतङ्गो याष्टिको दुर्गा शक्तिः शार्दूल कोहलौ।।
विशाखिलो दन्तिलश्च कम्बलोऽश्वतरस्तथा।
वायुर्विश्वावसू रम्भार्जुनो नारदतुम्बुरू।।
आञ्जनेयो मातृगुप्तो रावणो नन्दिकेश्वरः।
स्वातिर्गणो देवराजः क्षेत्रराजश्च राहलः।। (संगीतरत्नाकर)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

विक्रमीय त्रयोदश शताब्दन्तेन शारदातनयेन स्वकीये भावप्रकाशन नामके ग्रन्थे दिवाकर नाट्याचार्यादीनां संगीताचार्याणां मत-ज्ञानं-लब्धं तद्वर्णनमित्थं कृतम्।[१]

एतदतिरिक्तं भावप्रकाशनस्य पञ्चमाधिकारे तथाऽष्टमाधिकारे क्रमशोऽनुरागचिह्नेन रुपकविशेषेण सम्बद्धं मारुति-मतमपि निर्दिष्टम्।[२]

रुपक विद्यानां विश्लेषणं कुर्वता शारदातनयेन उत्सृष्टिकाङ्क नामकस्य रुपकस्य सम्बन्धे लिखितं, यत्राञ्जनेयस्य संकेतो विद्यते।[३]

षोडशशताब्दीकेन गोस्वामि तुलसीदासेन रचितेषु हनुमान् चालीसा-हनुमान् बाहुक-विनयपत्रिका-रामचरितमानसादि ग्रन्थेषु सविस्तरं हनुमच्चरितमुलभ्यते। विशेषरूपेण श्रीरामचरितमानसस्य किष्किन्धा काण्डादारभ्योत्तरकाण्डं यावत् विस्तारपूर्वकं हनुमच्चरितं चर्चितमस्ति।

संगीतपरिजातेऽपि श्रीहनुमान् संगीतशास्त्र प्रवर्तकोऽस्तीत्युक्तः।[४] मतत्रयेष्वेकं हनुमन्मतमप्यस्ति।[५] संगीत पारिजातोऽयं हनुमन्मतस्य ग्रन्थो विद्यते अत एवास्य भाष्यकर्ता

---

१. नाट्यशालापतिः कश्चिद् दिवाकर इति द्विजः।
तथैव नाट्यवेदस्य नियुक्तोऽध्यापने तदा।
प्रीतः सोऽपि सदाशिवस्य शिवयो गौर्या मतं वासुके-
र्वाग्देव्या अपि नारदस्य च मुनेः कुम्भोदभव-व्यासयोः।
शिष्याणां भरतस्य यानि च मतान्याध्याप्यतान्यञ्जना-
सूनोरप्यथ नाट्यवेदमखिलं सम्यक् तमध्यापयत्।। (भावप्रकाशनम्)

२. ये भावा राजचिह्नानि (ग्राम) स्त्रीणामुत्काः पृथक् पृथक्।
साधारणास्ते सर्वासां स्त्रीणामित्याह मारुतिः। (भावप्रकाशन पञ्चमाधिकारोऽष्ट माधिकारश्च)

३. अस्याङ्कमेकं भरतो द्वावङ्काविति कोहलः।
व्यासाञ्जनेय प्रमुखाः प्राहुरङ्कत्रयं यदा।। (भावप्रकाशन पृ० २५१)

४. कर्ता संगीतशास्त्रस्य हनूमांश्च महाकपिः।
शार्दूलकाहलावेतौ संगीतग्रन्थकारिणौ (संगीतपारिजात १/९)

५. शास्त्रं चकार शवमाल विभूषिताङ्गः।
पूर्वञ्च तच्छिवमतं भरतस्तदन्ते।
तद् भारतं कपिवरश्च विलीलिखद् यत्
पश्चादिदं हनुमतो मतमीरितं तम्।। (हनुमन्मतग्रन्थ संगीत पारिजात)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कलिन्दः भावपूर्णं शब्देषु हनुमतः स्मरणं चकार।[1]

संगीतमर्मज्ञ भावभट्टविरचिते 'अनूपसंगीत विलासे'' हनूमन्नाम्ना भद्र-ग्रीव-भाल-प्रकाश-बिन्दु-सन्धिप्रच्छादन-उद्वाहिताद्यनेक संगीतालंकाराणां वर्णनमुपलभ्यते।[2]

श्री भट्टेन स्वग्रन्थस्य मङ्गलाचरणे हनुमतः संगीताचार्यरूपे एवं स्मरणं कृतम्।[3]

---

१. संगीतेन वशीकरोति बरदं क्ष्माजाधवं राघवं।
यश्चामीकरचारु-गात्र-सुषमां विस्तारयत्यद्भुताम्।
नानातालकलाकलाप-निपुणः कौशल्यवद्गीयते।
स प्रीणातु प्रशस्तगात्र रसिक व्योमादि शारवामृगः। (संगीत पारिजात मंगलाचरण)

२. भद्रसंज्ञमलङ्कारमाञ्जनेयोऽवदत् सुधीः।
एकैकस्य स्वरस्यात्र हननाच्च क्रमो भवेत्।।
सगौ-रि-गो समुच्चार्य म-गौ-रि-सौ तथैव च।
ग्रीवं लघु द्वयेनात्र हनुमानवदत् सुधीः।।
स-गौ-रि-गौ समुच्चार्य म-गौ-रि-सौ तथैव च।
द्रुताभ्यां लघुकायेन भालं वदति मारुतिः।।
सौ-री-गौ-मो-ग-री-गेश्च रि-साविति स्वरैश्च तैः।
हनुमानडतालेन प्रकाशाख्यं तमब्रवीत्।।
आद्यं दीर्घत्रयं प्राह द्वितीयं ह्रस्वमेव च।
विन्दुर्बिन्दुत्रयेणापि हनूमान् सार्धबिन्दुना।।
ह्रस्वमाद्यद्वयं कृत्वा दीर्घं कृत्वा तृतीयकम्।
हनुमानाह सर्वज्ञः संघिप्रच्छादनं परम्।।
आद्यं स्वरं चतुर्वारं द्विवारञ्च द्वितीयकम्।
सकृदुक्तं तृतीयं तु तथा सकृच्चतुर्थकम्।
उद्वाहितस्त्वलंकारो हनूमताप्रकीर्तितः।। (अनूपसंगीत विलासे)

३. आञ्जनेयो मातृगुप्तो रावणो नन्दिकेश्वरः।
स्वाति र्गणो विन्दुराजः क्षेत्रराजश्च काहलः।। (अनूपसंगीतरत्नाकरे)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वैखानस सम्प्रदाये हनुमदुपासना-विषये निम्नाङ्कित वर्णनमुपलभ्यते—

(रामस्य) दक्षिणे पुरतोऽञ्जनेयः श्वेतवस्त्रधरःकपिरुपः सर्वाभरणभूषितो द्विभुजो दक्षिणहस्तेनास्यं पिधाय वामहस्तेन वस्त्रं पिधायावनतगात्रः स्थितो वार्ताविज्ञापन परो मृगवाहनो दण्डध्वजो महानादः श्रावणे मासि श्रवणजातः कलाद्यक्षरवीजो हनुमान्-----कपिराजं हनुमन्तं शब्दराशिं महामतिमिति।[१]

मध्वसम्प्रदाये श्रीहनुमान् वायुदेवस्यावतारत्वेन स्वीकृतः। तथा हनुशब्दोऽपि परमज्ञानार्थे प्रयुक्तो विद्यते तथाऽस्यपरम ज्ञानस्य योऽधिकारी देव स हनुमान् हनूमानिति वा शब्देन संबोध्यते। एवमेवास्मिन् सम्प्रदाये 'हनु'' शब्दस्यार्थो ज्ञान-भक्ति-वैराग्यादि गुणो वर्तते। वायुदेव पुत्रे इमे सर्वे गुणाः सन्ति समाविष्टाः। अत एवास्य नाम ''हनुमानिति'' जातम्।[२]

बङ्गमण्डले गौडीय वैष्णवसम्प्रदाये श्रीहनुमान् दास्यभक्ते राचार्य रूपेऽभिपूजितोऽस्ति। षोडशशताद्वीकेन कविकर्णपूरेण स्वग्रन्थे लिखितः—

मुरारिगुप्तो हनूमानङ्गदः श्रीपुरन्दरः।
यः श्रीसुग्रीवनामासीद् गोविन्दानन्द एव सः।।
वैष्णववन्दनायां लिखितमस्ति—
वन्दिबो मुरारिगुप्त भक्तिशक्तिमन्त।
पूर्व अवतार याँर नाम हनूमन्त।।[३]

---

१. ब्रह्मपुत्र एवं शिष्य मरीचि रचिते विमानार्चन कल्पे।
२. प्रथमो हनुमान् नाम द्वितीयो भीम एव च।
पूर्णप्रज्ञस्तृतीयस्तु भगवत्कार्य साधकः।।
''हनुशब्दो ज्ञानवाची हनूमानिति शद्वितः।
ये ये गुणा नाम जगत प्रसिद्धा
यं तेषु तेषु च विनिर्दिशन्ति।
साक्षान्महाभागवतप्रवाहं
श्रीमन्तमेनं हनुमन्तमाहुः।। (सुमध्वविजये)
३. गौरगणोद्देशदीपिकायाम्।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

षोडशशताब्दीकेन प्रसिद्ध गौड़ीय वैष्णवाचार्य श्रीमद्रूपगोस्वामिना संगृहीते ''पद्यावली'' नामके सुभाषित काव्यग्रन्थे हनुमान् दास्यभक्ते रादर्श रुपे स्वीकृत:।[१]

वल्लभसम्प्रदाये ''चौरासी वैष्णवोंकी वार्ता'' इत्यस्य७५ संख्यानुसारं बल्लभाचार्येण स्वजन्मदिवसे मार्कण्डेय पूजा समारम्भिता। तस्यां पूजायां सप्तचिरञ्जीविनां पूजनवन्दनयो र्विधानमस्ति।[२] वल्लभाचार्येण तत् स्तुतिकृता।[३]

रामानन्दसम्प्रदाये तारकमन्त्रपरम्परायां हनुमतो मन्त्रमिमं ब्रह्मा लब्धवानित्यस्य संकेतो विद्यते।[४] रामानन्दाचार्येण स्वकीयग्रन्थे राममन्त्रप्रचारकत्वेन श्रीहनुमान् निर्दिष्ट:।[५] सम्प्रदायेऽस्मिन् हनुमदुपासना अनिवार्या निरुपित[६]।

---

१. श्रीविष्णोः श्रवणे परिक्षिदभवत् वैयासकिः कीर्तने
प्रह्लादः स्मरणे तदङ्घ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने।
अक्रूरस्त्वभिवन्दने कपिपतिर्दास्येऽथसख्येऽर्जुनः
सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत् कृष्णाप्तिरेषां परम्।। (पद्यावलीसुभाषित काव्ये पद्यावली ६३)

२. अश्वत्थामा बलि र्व्यासो हनुमांश्च विभीषण:।
कृप: परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविन:।। (चौरासी वैष्णवों की वार्ता संख्या ७६)

३. अञ्जनीगर्मसम्भूत कपीन्द्र सचिवोत्तम! ।
रामप्रिय नमस्तुभ्यं हनुमन् रक्ष सर्वदा।।

४. भगवान् रामचन्द्रो वै परं ब्रह्म श्रुतिश्रुत:।
दयालु: शरणं नित्यं दासानां दीनचेतसाम्।।
इमां सृष्टिं समुत्पाद्य जीवानां हितकाम्यया।
आद्यां शक्तिं महादेवीं श्रीसीतां जनकात्मजाम्।।
तारकं मन्त्रराजं तु श्रावयामास ईश्वर:।
जानकी तु जगन्माता हनूमन्तं गुणाकरम्।।
श्रावयामास नूनं हि ब्रह्माणं सुधियां वरम्।
तस्मादेव वसिष्टर्षि; क्रमादस्मादवातरत्।। (बाल्मीकिसंहिता)

५. मारुतिं वीरवज्राङ्गं भक्तरक्षण दीक्षितम्।
हनूमन्तं सदा वन्दे राममन्त्रप्रचारकम्।। (सिद्धान्त दीपक)

६. आचार्यं हनूमन्तं त्यक्त्वा ह्यन्यमुपासते।
क्लिश्यन्ति चैव ते मुग्धा मूलहा: पल्लवाश्रिता:।।
हनुमत्परमाचार्यं विनाऽऽचार्यो न कोऽपि च।
इति पद्धति निर्णीतं पूर्वोक्तं च मयोदितम्।। (सदाशिवसंहिता)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

रामानन्द सम्प्रदाये हनुमत्पूजायां श्री रामप्रसाद एव समर्प्यते नान्यद् यतो मारुतात्मजोऽयं रामप्रसादं भुङ्क्ते।[१]

सूरदासेनापि बहुशो हनुमच्चर्चा स्वकीये सूरसागर नामके ग्रन्थे कृता। यथा—

या दलमध्य प्रगट केसरिसुत जाहि नामहनुमन्त
वहै ल्याइहै सिय-सुधि छिनमैं, अरु आइहैं तुरंत।।
उन प्रताप त्रिभुवन कौपायों, बाके वलहि न अन्त।[२]

चढ़ि गिरि-सिखर शबद इक उचर्‌यो गगन उठ्‌यौ आघात।
कंपत कमठ-सेष-वसुधा-नभ, रवि-रथ भ्यौ उतपात।।
मानौ पच्छ सुमेरहिं लागे, उड्यौ, अकासहिं जात।
चक्रित सकल परस्पर बानर, बीच परी किलकात।।[३]

जननी हौं अनुचर रघुपति कौं।
मति माता करि कोप सरापै, नहिं दानव ठग मतिकौ।।
आग्या होइ, देउँ कर-मुदरी, कहौं सन्देसो पतिकौ।
मति हिय विलख करो सिय, रघुवर हतिहैं कुल दैयत कौ।
कहौ तो लंक उखारि डारि देउँ, जहां पिता संपति कौ।
कहौ तो मारि-सँहारि निसाचर, रावन करौं अगति कौ।।
सागरतीर भीर वनचरकी, देखि कटक रघुपति कौ।
अबै मिलाऊँ तुम्है "सूर" प्रभु, राम-रोष उर अतिकौ।।[४]

---

१. श्रीरामस्य प्रसादो हि भुङ्क्ते श्रीमारुतात्मजः।
अतः कपीशपूजायां हरेरर्पितमर्पयेत्।।

२. सूरसागर ९/७४

३. ९/७४

४. ९/७४

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कैसे पुरी जरी कपिराइ?
बड़े दैत्य कैसे के मारे, अन्तर आप बचाइ?
प्रगट कपाट विकट दीन्हे, हे बहु जोधा रखवारे।
तैतिसकोटि दैव बसकीन्हे, ते तुम सौं क्यौं हारे।।
तीनि लोक डर जाकें काँपै, तुम हनुमान न पेखे।
तुम्हरैं क्रोध स्रापसीता कैं, दूरि जरत हमदेखे।।
हौं जगदीश कहा कहौं तुम सौं, तुम बल-तेज मुरारि।।
"सूरदास" सुनौ सब संतौ! अविगत की गति न्यारी।।[१]

कहाँ गयो मारुत-पुत्र कुमार।
ह्वै अनाथ रघुनाथ पुकारे, संकट-मित्र हमार।

नाहिन और विधौ कोउ समरथ, जाहि पठावौ दूत।
को अब है पौरुष दिखरावै, विना पौनके पुत्र[२]।।

हनूमान संजीवनि ल्यायौ।
महाराज रघुवीर धर्‌यौ सागर-तट, भरत सँदेश सुनायौ।
"सूर" सँजीवनि दै लछिमन कौं मूर्च्छित फेरि जगावौ।[३]

समर्थ सम्प्रदाये श्रीहनुमानेव गुरुरासीत्।[४] श्रूयते यद् विंशति वर्षीया वस्थायां हनुमान् समर्थं श्रीरामचन्द्रस्य साक्षात्कारं कारयामासेति।

श्री रामस्नेही सम्प्रदायेऽपि हनुमच्चर्चा विद्यते। हनूमान श्री चरणां लाया।[५]

---

१. सूरसागर ९/१०५

२. सूरसागर ९/१७४

३. सूरसागर ९/१५६

४. आदिनारायणं विष्णुं ब्रह्माणं च वसिष्ठकम्।
श्रीरामं मारुतिं वन्दे रामदासं जगद्गुरुम्।।

५. भक्तमाल् श्रीरामदास जी महाराज।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनूमान लछमण इण मारग कतर साम इण भाई।
गोरख गोपीचन्द भरथरी शुनमें नाद वजाई।।[1]
राम हेत तन धार, मनस बच राम-सनेही।[2]
वीर धीर रधुवीरके, नमो नमो हनुमान बल।।
राम हेत तन धार, मनस बच राम सनेही
बिजै सिद्ध पर सिद्ध काज कारन बैदेही।

उदधि उलंघ पर लंक, सूर-दूणागर लायक।
जती दास भेज दास, पुत्र मारुत इधकायक।।
केतान काज महाराज के भगत स्याय चिरजीव कल।
वीर-धीर रघुवीर के नमो नमो हनुमान बल।।
कहाँ लूँ बरणूँ अगम अत, रामदास प्रिये चरित नित।।
राम धरम दृढ़ सेवसू वचन इग्या-व्रत-पालक।
एक समै रघु संग, जीमकर गंग परवालकां
माँहे नहीं रकार माल मुगता तज दीनी।
पिंड प्राण ररकार, तुचा डारत पत मीनी।।
हर इच्छा कारण प्रबल, नारद मुन उबतार चित।
कहाँ लूँ बरणूँ अगम अत, रामदास प्रिये चरित नित।।[1]
रतन अमोलख माल, करी प्रभु भेंट बिभीषण।
सभा दिखावण साच, कपि गल, डारि तह क्षण।।
सुधकर हनुमत फोर, नाम बिन राखी नाही।
कह्यो देह मध कहाँ, खोल तुच सवै दिखा ही।।
ररकार रोम प्रतिदेख कर, तबै जान लीनी सही।
हनुमत दास-सत रामको इनसमको दूजो नहीं।।[2]

---

१. दयालु दास जी महाराज,

२. सागर टीका, श्री अर्जुनदास,

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सूर वीर सम्मुख सदा एक राम का दास।
जीवन मरन थिति भेट कर किया ब्रह्म में बास।।[१]
हनुमान रट राम, चरण-रघुपति का मेट्या।
दासा तन मन झाल, स्वाल कबहूँ नहिं मेट्या।।
मार फलाँग उण पार, उलट लंका गढ़ आयो।
सीताँ धीर बँधाय, बंदराँ प्राण वचायो।।
इस्या काम केता किया, चरण सरा जन आय।
अंजनी सुत हनुमान की, रघुपति कहे सुणाय।।[२]
उत्तर प्रसंग सुण लछमण बूज्यो हनु,
मोय तो बतायो भेद योहि ततसार ही।
लुक्यो छिप्यो छाने मैं तो राम नाम जपूँ बाला।
सीता माता कहयो सती पंजो सिर धारही।।
मन्तरसुनाऊँ तोहि मारयो हू न मरै कोई,
मोय तो भरोसो काज करे सिद्धकार ही।।
रकारमकार उभे आखर सुणाया आय,
रगरग रोम रोम हुयो रं रंकार ही।
''सुखसारण्'' ऐसी धुन सेना कूँ सुणाई हनु,
सेना सुण गह्यो गुण औगुण विसारही।।[३]

श्री स्वामिनारायणसम्प्रदायेऽपि हनुमच्चर्चा विद्यते- स्वामिनारायणेन हनुमन्मन्त्रजपस्य संकेतः कृतः।[४] श्रीस्वामिनारायाण सम्प्रदाये श्रीप्रेमानन्द स्वामि कृता हनुमत आरती अतीव प्रसिद्धा।

---

१ रामस्नेही, धर्माचार्य श्री दरियाव जी महाराज,
२. भक्तमाल संत हरखारोम जी महाराज
३. संतु सुखसारण जीकृत ''वृहद्द रामस्नेही भक्तमाल।
४. भूताद्युपद्रवे क्वापि वर्म नारायणात्मकम्।
जप्यं च हनुमन्मन्त्रो न जप्यः क्षद्रदैवतः।। (शिक्षापत्री ८५)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

जय कपिबलवन्ता जय कपि बलवंता
सुर-नर-मुनिजन-वंदित पदरज, हनुमंता।।
प्रौढ़ प्रताप, पवनसुत, त्रिभुवन जायकारी।
असुर-रिपु-मद-गंजन, भय संकटहारी।।
भूत पिशाच बिकट ग्रह, पीडित नहीं जपे।
हनुमन्त हाँक सुणीने, थर थर कँपे।
रघुवीर साहे, बोलग्यो, सागर अति भारी।
सीता-शोध लीयारा कपि लंका जारी।।
रामचरण रतिदायक, शरणागत माता।
"प्रेमानन्द" कहे हनुमंत वाँछित फलदाता।।[१]

तमिलभाषायां महाकवि कंबन रचित रामावतार नामके ग्रन्थे मारुतेः गगन मार्गतः समुद्रमुल्लङ्घ्य लंका प्राप्तिस्तत्र भगवत्या सीतया सह वार्तालापः लंका दाहश्चैतत् वृत्तत्रयं समुपवर्णितमस्ति।

तेलुगुभाषायामपि १४ शताद्विपूर्वार्ध रचित भास्कर रामायणे रंगनाथ रामायणे १४ अथवा १६ शताब्ध्युत्तरार्ध रचित मोल्लरामायणे च पर्याप्त हनुमच्चर्चा कृता विद्यते। गौनवुद्धाराजुरचित रंगनाथ रामायणानुसारं अञ्जना पुत्रार्थं वायुदेवं प्रार्थितवती। वायुद्वारा शंकर शुक्रं अञ्जनागर्भे प्रतिष्ठितं जातम् विंशति सहस्रवर्षं यावदञ्जना गर्भे निवासानन्तरं हनुमान् जातः।

मोल्लरामायणे च वायुदेवकृपया हनुमज्जन्माभूत्। भास्कर रामायणानुसारं ब्रह्मणोऽर्थं तपस्यां कृतायां ब्रह्मा हनुमते वरं ददौ यथातव शरीराभूषणं द्रक्ष्यति स एव तेस्वामी भविष्यतीति। अन्यत् सर्वं हनुमच्चरितं वाल्मीकि रामायण वन्निरुपितमस्तीति।

---

१. श्री प्रेमानन्द स्वामिकृत हनुमद् आरती।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

कन्नड़ साहित्येऽपि हनुमच्चर्चा विद्यते। कर्नाटक प्रदेशोऽयं भक्ताग्रगण्यस्य हनूमतो जन्मभूमि र्विद्यते। रामायण वर्णित पम्पाक्षेत्रं तथा किष्किन्धा वर्तमानकर्नाटकस्य बल्लारी मण्डलान्तर्गत हम्पी स्थलेऽद्यापि भग्नावशेषरुपे विद्यमानोऽस्ति।

कर्नाटकप्रदेशे हनुमान् ग्राम रक्षकदेवता मन्यते। ''ऊरु हस्ति उरिमुत्तिहरु हनुमन्तराम होरगे''। १५५० ईशवीयेन पुरन्ददासेनोक्तं यद् धनुमन्मतमेव हरिमतमस्तीति। ''हनुमनमतने हरिम मतवु''

कन्नड़भाषायां वैदिक परम्परानुसारं १५००इशवीयौ रामायण रचयितारौ तोरवेनरहरि कुमार बाल्मीकिनौ मुख्यौ आस्ताम्। तोरवेरचितरामायणे वाल्मीकिकथा निरुपिताऽस्ति । वाल्मीकि समकालीनो बत्तलेश्वरोऽप्यस्ति ।

बत्तलेश्वर रामायणे हनुमच्चरितं यथा—

वानरनु घनतरद तेजीद
वैनतेयन् होतुतिर्दनु
माननिधि राघवनु हेगललि विष्णुरुदलि।।
भानुकोटिगलते होलेदा
जानुमुख मंडलद किरणदि
हानिमिल्लदे वंदनिनकुल तिलकरोडगूडि।।[१]

१५४० ईशवीयेन पुरन्दरदासेनानेकहनुमद्विषयक पदानां रचना कृता। यथा—

हनुमन मतने हरिम मतवो।
हरिम मतवे हनुमन मतवो।।
हनुमनु ओलिदिरे हरि ताजो लिवनु।
हनुमनु मुनिदरे हरि मुनिव।।
हनुमनु ओलियलु सुग्रीवनु गेद्द।

---

१. वत्तलेश्वर रामायण ४०/३२

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमनु मुनिदके वालियु विद्द।।
हनुमनु ओलिद विभीषण गेद्द।
हनुमनु मुनिदके रावण विद्द।।
हनुमनु पुरन्दर बिठलन दास।
पुरन्दर विठलनु हनुमनो सवास।।[1]

१८ शतकेन दासपंथानुयायिना तिप्पनार्येण "हनुमद्विलासनामकं यक्षगानलोकनाटकं लिखितम्। श्रीरामो हनुमत्प्रशंसां करोति—

श्री मरुत्पुत्र शाश्वतचारुचरित्र सज्जनस्तोत्र सद्वज्रगात्र।।
शाखामृगाकार सतताश्रितोद्धार संग्रामधीर दुर्जनविदार।
भक्ताम्बुनिधिसोम परिपूर्णतरकाम गुणगणार्णव
रोमकोटिभीम अक्षाद्यसुरभंग अमितदयापांग
कपिलोक सिंग मंगलतरांग आमिषीकृत दशाननमित्र
अतिपवित्र गोष्पदीकृत भुवनेश कुजननाश घनतृणीकृत
दशकंठ कम्बुकंठ परम शुभवन्त हनुमंत मामवंत।।[2]

आधुनिकयुगीयेन महाकविना श्रीकुर्वेंपुजी महोदयेन रामायण दर्शनम् महाकाव्यं लिखितम्। तत्र जाम्बवान् हनूमन्तं वक्ति—

निनगलोकिक जन्म गुणभल्लदये,
योगिनी नम्मादिदेयुं। तपदिंदे मेन्
ब्रह्म चर्यज महिमेयिंरष्ट सिद्धिगल
निनगिष्ट किंकररला, हनुमंतदेव नीं
ध्यान दिंदिच्छिसिदरावुदागदो निनगे,
निन्ननरिगे, सृष्टि तां दृष्टि सूत्रजमलते।।[3]

कन्नड़ भाषाया महान् लेखकः, "श्री डी.वी. गुण्डप्पा महोदयेन वालियों दु नविके"

१. रचयिता पुरन्दरदासः
२. हनुमद्विलास लोक नाटक
३. रामायण दर्शन महाकाव्य

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

स्वकीये ग्रन्थे हनुमन्तं भारतीयानामादर्शगुरु रुद्घोषितवान्। यथा—

देखो हनुमान् को, धीर गुरु को,
मांगो उससे पौरुष के वरको।।
एक है पौरुष का हाथ, एक है धर्म के साथ।
एक पद विज्ञान, एक सौजन्य।
यों विराजित मारुति ही गुरु है हमारा।
निश्चित हो चल उसके पथमें।।
मनमें स्थित करों रामको सन्मति से
जनम को करने दे सार्थक हे हनुमद्गुरु।।[१]

बंगीय स्मृति एवं तान्त्रिक निबन्धेषु हनुमच्चर्चा विद्यते। १६ शताद्वीकः श्रीकृष्णनन्द आगमवागीशेन स्वकीये तन्त्रसारे "हं हनुमते रुद्रात्मकाय हुँ फट्" द्वादशाक्षरात्म कोऽयं मन्त्रः गोपनीयः कथितः।

गौरवशालि सिक्खसम्प्रदायस्य श्री गुरु गोविन्दसिंह महोदयेन स्वकीये गोविन्दरामायणे ऽतिमनोहरं हनुमच्चरितं चर्चितम्। यथा—

हनुवन्त मारग भो मिले तब मित्रता तासों करी।
तिन आन श्री रघुराजके कपिराज पावन डारयो।।
दल वाँट चार दिशा पठयो हनुमंत लंक पठे दए।
लै मुद्रिका लँघ बारिधैं जहँ सिय हुती तहँ जात भे।
पुर जारि अच्छ-कुमार छै वन रारि कै फिरि आइयो।
कृत चार जो अमरारि को सब राम वीर जताइयों।
रोस के हनुवंत था पर रोप पाँव प्रहारियं।
जूझ भूम गिरयो बली सुरलोक माँझ विहारियं।। इत्यादि

इत्थं भारतस्य प्रत्येक प्रान्तीय भाषा साहित्येषु हनुमतकथायाः प्रचुरो विकासो जातः।

१. बालिगोंदु नविके पृ० ९०-९२

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सप्तमोऽध्यायः

(i) उपसंहारः

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

''हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनपाण्डुलिप्योः समीक्षात्मकमध्ययनम्''

सप्तमोऽध्यायः

(i) उपसंहारः

आदौ प्रस्तावनायां ब्रह्म-निरुपणं कृत्वा तदवतारो निरुपित:। अन्ते समस्तं जगत्तत्रैव लीयते इति प्रदर्शितम्। तदनन्तरं हनुमानिति शब्दस्य संसिद्धिं विधाय तच्चरित्रमपि निर्दिष्टमस्ति। तदनु भक्तेरुत्कृष्टताऽनेकप्रमाणै र्दृढीकृता। तदनु हनुमत्यष्टसिद्धीनां प्राबल्यं प्रदर्शितमस्ति। तत्र बलपौरुषावपि प्रदर्श्य तन्त्र वाङ्मये हनुमच्चर्चां विधाय प्रस्तावना भागस्य समापनं कृतमस्ति—

-----१से१४----

प्रथमोऽध्याये पूर्वशोधविवरणं प्रदर्श्य सन्दर्भितशोधस्यकाश्यता प्रसङ्गे हनुमत्स्मरणादेव बुद्धिर्बलं यशो धैर्य्यं निर्भयत्वमरोगता सुदाढर्य्यं वाक्स्फुरत्वं जायतें। हनूमति सर्वगुणसम-पन्नत्वादेवास्य शोधप्रबन्धस्य जनसमाजे महती आवश्यकतेति प्रतिपादिता।—

----१५ से १९-----

द्वितीयोऽध्याये-रामायणे हनुमत्सन्दर्भ प्रसङ्गे बाल्मीकि रामायणस्यानेकैः प्रमाणैः सविस्तरं विषयोऽयमभिव्यक्ती कृतो विद्यते।—

-----२० से २५------

हनुमत्पूर्व वृत्तान्त वर्णन प्रसङ्गे-स्कन्द-भविष्योत्तर-ब्रह्माण्ड-नृसिंहादिपुराणानुसारं सविस्तरं हनुमद्वृत्तं प्रदर्शितमस्ति। नाथ-सिद्धादि सम्प्रदायेऽपि हनुमजजन्म कथा वर्तते तस्यापि निरुपणं कृतमस्ति।—

---२६ से ३०-----

---

१. गोविन्द रामायण,

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

उपसंहारः

द्वितीयेऽध्याये एव- ''शिवस्यावताररुपो हनुमान्'' अस्मिन् प्रसङ्गे विनयपत्रिका नारदपुराण, शिवपुराण- रामोत्तरतापिनी, हनुमन्नाटक, तारसारोपनिषद्, ऋग्वेद, आनन्दरामायण, मन्त्ररामायण, विष्णु धर्मोत्तरपुराण, चम्पूरामायण, गिरिधर रामायण, मानसाभिप्राय दीपक, मानस मयङ्क, श्रीविद्यार्णव, मन्त्र महार्णव, रामरसिकावली, कृत्तिवासीय रामायण, दोहावली, वायु पुराण-

अगस्त्य संहिता, हनुमदेक मुखी कवच, हनुमत्पञ्चमुखी कवच, हनुमच्छत्रुञ्जय स्तोत्रादिग्रन्थे-भ्योऽपि प्रमाणं संग्रह्य हनुमतो शिवावतारत्वं संसाधितमस्ति।—

-----४१ से ४३-----

हनुमत्परिवार निरुपणे- कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयोपनिषद् शतपथ ब्राह्मण, एतरेय ब्राह्मण अमर कोश, ग्राम्य पशुप्रकरण, वाल्मीकीय रामायण शिवपुराण अष्टाध्यायी, अभिज्ञान शाकुन्तल, ऋग्वेद, महाभारत, स्कन्दपुराणादिग्रन्थेभ्यश्च प्रमाणमेकत्री कृत्य हनुमतो दिव्यत्वं संसाध्य हनुमतपरिवारः समस्तं जगदेवास्तीति प्रतिपादितः—

-----४४ से ५०-----

अन्यपुराणेषु हनुमतसन्दर्भ प्रसङ्गे— स्कन्दपुराण ब्रह्मवैवर्तपुराण, नरसिंहपुराण नारदपुराण श्रीमद्भागवत् बृहद्भागवतामृत कूर्मपुराण, अग्निपुराण, देवीभागवत, पद्मपुराणादिग्रन्थेम्यः प्रमाणमेकत्रीकृत्यान्यान्यपुराणेषु हनुमत्सन्दर्भो निरुपितः।—

---५१ से ५९---

तृतीयोऽध्याये मातृकाणां विषये शोधकर्मणः आवश्यकता प्रसङ्गे प्रथमं किं रुपेयं मातृकेति प्रश्नमुद्भाव्य मातृका शब्दस्य व्युत्पत्ति लभ्यमर्थं निरुप्य तैत्तिरीयोपनिषन्मन्त्रानुसारं नादस्य मानं प्रकटीकृतमस्ति। तदनु सृष्टेर्विषयं प्रतिपाद्य पदार्थ विषये मीमांसकादि मतं दत्तमस्ति। तदनु ''चत्वारि वाक् पदानि'' इति श्रुति प्रमाणमुपस्थाय श्रुतौ तुरीयपदस्य वैखर्य्यर्थः सृष्टिक्रमस्येव तत्राभिप्रेतत्वात्'' इत्युल्लिख्य ऋक् तन्त्र व्याकरणे शाकटायनमतं दत्वा स्वरयो

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

रन्तरमर्धमात्रा भवतीति प्रतिपादितमस्ति। तदनु मात्रानिर्णयोऽपि कृतः। तदनु स्वरभेदान् प्रदर्श्य व्यञ्जनानां विषयेऽपि विचारोऽभिव्यक्तीकृतः। तदनु विन्दु विसगयो र्वणनं प्रदर्श्य ॐ कार स्वरुपं पूर्वं कीदृगासीदित्यस्मिन् वर्णने त्रिकोणात्मकं षट् कोणात्मकञ्च चिह्नं प्रदत्तमस्ति। अन्ते च व्याकरण दर्शन पीठिकानुसारं मातृकाणां ज्ञानार्थं शोधकर्मणो महती आवश्यकता विद्यते इत्युल्लिख्य विषयस्यास्य समापनं कृतमस्ति।—

------६० से ७१--------

सरस्वतीभवनस्यमातृकासु सन्दर्भित मातृकाद्वयस्य परिचय विषये—

पूर्वं हनुमत संहिता मातृकाया अध्याय संख्यां प्रत्याध्यायेषु श्लोक संख्यां च प्रदर्श्य कति श्लोका अनुष्टुच्छन्दसा बद्धा कति च वंशस्थवृत्तेन बद्धा कति चोपजातिच्छन्दसा निबद्धा तथा श्लोकद्वयं मालिनीच्छन्दसा निबद्धमेकं पद्यं मन्दक्रान्ताया विद्यते इति प्रतिपाद्य विषयस्यास्य समापनं कृतमस्ति।—

-----७२ से ७३------

हनुमज्जन्मरहस्य मातृकायाः परिचयः स्वल्प एवास्ति। यतोहि हनुमज्जन्म रहस्ये एक एवाध्यायो वर्तते। अत्रानुष्टुप्छन्दसां बाहुल्यमस्ति उपजाति छन्दसां अष्टौ श्लोकाः सन्ति। एकं पद्यं शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसा निर्मितमेकं च द्रुतविलम्वितेन तदप्यपूर्णमस्तीति प्रतिपाद्य हनुमज्जन्मरहस्य मातृकायाः परिचयः प्रदत्तोऽस्ति।—

चतुर्थोऽध्याये हनुमत्संहितामातृकाया देशकालकर्तृनिर्णय प्रसङ्गे- पञ्चमाध्यायस्य समाप्तौ एकं पद्यमस्ति तदनुसारमेव देशकालकर्तृणां निर्णयो विहितः।—

-----७४----

हनुमत्संहितायाः कथावस्तु प्रसङ्गे प्रथमाध्यादारभ्य पञ्चमोध्याय पर्यन्तं संक्षिप्ता कथा

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

निखिता विद्यते।—

----७५ से ८१-------

हनुमत्संहिताया पौराणिकं विवेचनम्।

अस्मिन् प्रसङ्गे हनुमत्संहितायाः ''माधुर्ये च वयस्याहं'' इति श्लोकानुसांर हनुमानयं मधुरभक्ते उपासक आसीदत एव पूर्वं मधुरभक्तेः परम्पराया पर्यालोचनं कृतमस्ति। परमात्मप्राप्तौ भक्तिरेव सुलभं साधनंमिति प्रतिपाद्य षड्विधा शरणागतिः प्रदर्शिता विद्यते। अत्र मतमतान्तरं दत्वा नारदभक्तिसूत्र शाण्डिल्य भक्तिसूत्रादीनां प्रमाणं समुपस्थाप्य प्रमाणै र्भक्ते रसरुपता प्रसाधिता विद्यते। अस्मिन् विषये हिन्दी साहित्य क्षेत्रे नैकेषां भक्तकवीनामुदाहरणं दत्वा मधुरभक्तौ यस्योदात्ततमस्य प्रेम्ण; कल्पना विद्यते न तद्यौन सम्बन्धोद्भवमिति प्रकटीकृतमस्ति। मधुरभक्तौ विधिनिषेधयो र्बाह्य प्रपञ्चाद् विरक्ति र्जायते तत्सर्वं हनुमति पूर्णतया विद्यते, तत्सर्वं सविस्तरमुदाहरण प्रत्युदाहरणैः प्रपञ्चितमस्ति।—

--------८२ से १००------

हनुमत्संहितायाः साहित्यिकं मूल्यम्— प्रसङ्गेऽस्मिन् लक्षण ग्रन्थानुसारं महाकाव्य लक्षणं खण्ड काव्य लक्षणञ्च दत्वा काव्येऽस्मिन् शृङ्गाररसस्य प्राधान्यं प्रकटीकृत्यान्यरसानामपि यथायथमुदाहरणं समुपस्थापितमस्ति।

छन्दसामलकाराणां गुणानांञ्च मनोहरं वर्णनं कृतमस्ति।—

-----१०१ से ११५----

हनुमज्जन्मरहस्य मातृकायाः देशकालकर्तृ निर्णयः- इत्यस्मिन् विषये अस्यैव ग्रन्थस्याऽध्यायान्ते लिपिकर्तु र्नाम निर्देशो विद्यते तदेवाऽत्र निर्दिष्टोऽस्ति केवलं १९३५ शक, १९०० तमेऽस्य पाण्डुलिपे र्लेखनं देवनागरीभाषायां जातमित्यपि निर्दिष्टिमस्ति।—

--------११६-------

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

उपसंहारः

हनुमजजन्मरहस्यस्य कथावस्तु वर्णन प्रसङ्गे प्राश्निकोऽत्र श्रीरामचन्द स्तथा उत्तरदाता अगस्ति मुनि र्वर्तते। अगस्तिरुवाच- भवत्साहाय्यार्थमेवैकादशो रुद्रो हनुमद्रूपेऽवतीर्णो जातः। स कथं जातोऽत्र सुधर्मा सभायां मुनिना पुञ्जकस्थली शप्ता। तयाऽनुनीतो मुनि र्मा भीस्तव सकलार्तिहन्ता सुतो भविष्यति। ततः सा प्रसन्ना जाता। केसरिणा च परिणीता सा। तत्र वायोः सकाशात् मधुमासे अञ्जना पुत्रं सुषुवे। वज्रप्रहारेण भग्नहनुत्वादस्य हनुमानिति नाम जातम्। देवै र्लब्धवरोऽयमतिबलवान् शौर्यवान् बुद्धिमांश्चऽभवत्। हनुमज्जन्म दिवसे काव्यस्यास्य श्रवणमति श्रेयस्करं प्रोक्तमस्ति।—

------११७ से ११८------

हनुमज्जन्मरहस्यस्य पौराणिकं विवेचनं-प्रसङ्गे- वायुपुराण श्रीमद् भागवत महापुराण स्कन्दमहापुराण, बृहदभागवतामृत, पद्ममहापुराण, शतरुद्संहिता, अष्टाध्यायी, शिवमहापुराण, नारदमहापुराण, विष्णुधर्मोत्तरपुराण, लिङ्गमहापुराण, अग्निमहापुराण, कूर्ममहापुराण, देवी भागवतादि ग्रन्थेभ्यः प्रमाणानि संग्रह्य पौराणिकं विवेचनं सविस्तरमुपपादितमस्ति।—

----११९ से १३९-----

हनुमज्जन्मरहस्यस्य सहित्यिकं विवेचनम्- इत्यस्मिन् प्रसंगे साहित्यदर्पणानुसारं महाकाव्यलक्षणं खण्डकाव्यलक्षणमुल्लिख्य हनुमज्जन्मरहस्य कथनमिदं रामायणात् संगृहीतत्वादेवास्य महाकाव्यत्वं सिद्ध्यतीति निरुपितमस्ति। अत्र वीररसस्यैव प्राधान्यमस्तीति प्रतिपाद्यान्यरसानामपि उदाहरणानि प्रस्तुतानि सन्ति।

काव्येऽस्मिन् वसन्त वर्णमतिमनोहरं विद्यते। यथातथमलंकार णामप्युदाहरणानि प्रदत्तानि सन्ति। छन्दसां प्रयोगोऽपि रसानुगुणोऽस्ति।

एभि र्विवरणै रस्य साहित्यिकं मूल्यमत्युत्कृष्टमस्ति।—

--------१४० से १४५-------

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

उपसंहारः

हनुमत्संहिता-हनुमज्जन्मरहस्यकथनयोः तुलनात्मकमध्ययनम् अस्मिन् विषये बृहदल्पभेदेन द्वयोरेकस्य महत्वं प्रतिप्राद्य पश्चाच्च रसालंकारयोर्माध्यमेनापि द्वयोरेकस्य महत्वं प्रतिपादितमस्ति तत्सर्वं शोधप्रबन्धेऽस्मिन्नेवाव लोकनीयमस्ति।—

---१४६------

परवर्ति साहित्येषु हनुमत्कथायाः विकासः- अस्मिन् प्रसङ्गे परवर्ति साहित्यस्यैवोल्लेखात् संस्कृत नाटकादारम्य प्राकृत भाषारचित साहित्ये, संगीतशास्त्रे, मध्व समप्रदाय साहित्ये चौरासी वैष्णवों की वार्ता साहित्ये, संहिता साहित्ये, सूरसाहित्ये, तुलसी साहित्ये, भक्तमाल साहित्ये, रामस्नेही सम्प्रदाय साहित्ये, सिक्ख सम्प्रदाय साहित्ये, कृत्तिवास रामायणे वङ्ग साहित्ये, तेलगु साहित्ये, तमिलसाहित्ये, चैषु समस्तेषु, साहित्येषु हनुमत्कथा विकासस्य पर्याप्त रुपेण सोदाहरणं चर्चा चर्चिता।

----१४७ से १६२-----

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सप्तमोऽध्यायः

परिशिष्ठम्

(i) हनुमत्संहितायाः मूलसंशोधितपाठः

(ii) हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

(iii) हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य मूलसंशोधितपाठः

(iv) हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

॥श्रीगणेशाय नमः॥

''पाण्डुलिपि विवरणम्''

नाम- हनुमत्संहिता

ग्रन्थकार- अज्ञात

विषयः- पुराणेतिहासम्

प्रवेश-संख्या- ४४६३९, **क्रम-संख्या-** ३/९३, **पाण्डुलिपि-संख्या-** १४९६६

पत्र-संख्या- १-१८, **अक्षर-संख्या** (पंक्तौ ४१), **विवरणम्-** पूर्ण

लिपि-देवनागरी, **संवत्-**१८७२

अथ प्रथमोऽध्यायः

श्रीगणेशाय नमः-

जयत्यनंताब्जजशंकरप्रियो

महाबली वीरबली मुखाग्रणीः।

प्रचण्डमार्तण्डसहस्रकान्तिः

श्रीरामपादद्वयचिन्तितानः॥१॥

कुम्भोद्भवायाम्बुधिशोषणाय

विशुद्धविज्ञानशुभप्रदाय।

श्रीरामपादद्वयनिश्चिताय

महामुनीन्द्राय नमो नमस्ते॥२॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः मूलसंशोधितपाठः

अगस्त्य उवाच-

श्रुतं रामस्य माहात्म्यं तव वक्त्रान्महाकपे! ।
ऐश्वर्य्यमतुलं तेजः प्रभावं परमात्मनः ।।३।।

माधुर्य्यं गोपनीयं च यदलभ्यं सुरासुरैः ।
ब्रह्मवेदविदां श्रेष्ठः कपिलो नारदस्तथा ।।४।।

वैष्णवानां च प्रवरः श्रीपंचाननसर्व्वदृक् ।
प्रह्लादः सनको व्यासस्तथा वैयासकि र्हरिः ।।५।।

पराशरस्सुरास्सर्व्वे देवेन्द्रा ऋषयस्तथा ।
श्रीः शर्व्वाणी च सावित्री शेषः सिद्धा महर्षयः ।।६।।

विभीषणाद्या ये साध्या वैष्णव्यो वैष्णवास्तथा ।
सर्व्वेषामप्यलभ्यं यन्माधुर्य्यं जानकीपतेः ।।७।।

तत्सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तवाननात् ।
त्वं शान्तश्चानुशीलश्च सतां मध्ये प्रपूजितः ।।८।।

इति श्रुतं मया सर्व्वं तेन त्वां प्रणमाम्यहम् ।
यद्यस्ति ते कृपा मह्यं गुह्यं तद् वद सांप्रतम् ।।९।।

रसिकानां हृदाऽऽह्लादकारिणीं पावनीं कथाम् ।
कथयन्ति महात्मानः प्राप्नुवन्ति हरेः पदम् ।।१०।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

श्रीहनुमानुवाच-

साधुपृष्ठोऽस्मि विप्रर्षे मनसैवेति निश्चितम् ।
गुह्याद् गुह्यतरं दिव्यं तव प्रीत्या वदाम्यहम् ॥११॥

गोलोकनिर्णयं सर्व्वमैश्वर्य्यं च निवेदितम् ।
अद्य ते कथयिष्यामि प्रेमामृतमहोत्सवम् ॥१२॥

पावनं सर्व्वसत्त्वानां रसिकानां च जीवनम् ।
न देयं कस्यचित्त्वेतत् प्राणात् प्रियतरं महत् ॥१३॥

यच्छ्रुत्वा नियतं वासो गोलोके नात्र संशयः ।
अयोध्याधिपतिः श्रीमान् रामो राजीवलोचनः ॥१४॥

जानक्या सह सुप्रीतः क्रीडारसविलम्पटः ।
माधुर्य्यसुखसम्पन्नामुवाच जनकात्मजाम् ॥१५॥

गम्यतां सरयूतीरं मनो मे त्वरयत्यलम् ।
इत्युक्त्वा तां करे धृत्वा जगाम रघुनन्दनः ॥१६॥

महारासरसोल्लासी विलासी सर्व्वदेहिनाम् ।
ज्ञात्वा तयो र्मनोभावं सख्यः पररसोत्सुकाः ॥१७॥

सुकेश्यः सुस्मिताश्चैव सुश्रोण्यः परमाद्भुताः ।
रूपयौवनशालिन्यः सर्व्वाऽऽभरणभूषिताः ॥१८॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पीनोरोजा दृढोरुत्का: काश्चित्तालफलस्तना: ।
गानविद्याकलालापकुशला: प्रेमपूरिता: ॥१९॥

विदग्धा विविधाकारा: कामविद्याविशारदा: ।
नानावादित्रकुशला: रामचित्तापहारका: ॥२०॥

यासां कलाकलांशेन जाता नार्य्यो रमादय: ।
सर्वा रामार्पितधियो जानकीपरिचारिका: ॥२१॥

अनन्तकोट्यस्ताभिश्च वेष्टिता जनकात्मजा ।
विचक्षणा लक्षणाढ्या स्वर्णचम्पकविग्रहा: ॥२२॥

परमानन्दशालिन्य: नानेङ्गितसुपण्डिता: ।
तासां मध्ये विराजन्तौ परमप्रीतिवर्द्धनौ ॥२३॥

सुकुमारौ कोमलाङ्गौ मारमाधुर्य्यमोहनौ ।
कुङ्कुमाङ्कितसर्व्वाङ्गौ चन्दनेन सुचर्चितौ ॥२४॥

नानाकुसुममालाभि: सुरभीकृततदिङ्मुखौ ।
परस्पररसाभिज्ञौ मनोवाचामगोचरौ ॥२५॥

कटाक्षक्षेपसंपन्नौ लीलयाद्भुतदर्शनौ ।
प्रेमामृतरसावेशौ करग्रहणविह्वलौ ॥२६॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

एवं नानाविधानेन गच्छन्तौ वनचारिणौ ।

यत्पादाम्बुजगंधेन भ्रमन्त्यखिलषट्पदाः ।।२७।।

नखं चन्द्राद्भुतं दृष्ट्वा चकोराः परिबभ्रमुः ।

सौदामिनीघनं दृष्ट्वा चातका परिबभ्रमुः ।।२८।।

गमनं सुन्दरं दृष्ट्वा वंचिता हंसकुञ्जराः ।

नव्यलावण्यकं दृष्ट्वा मूर्च्छितौ रतिमन्मथौ ।।२९।।

हास्यलास्यकटाक्षैश्च चाटुकारैर्मनोहरैः ।

नानेङ्गितैः सुमधुरैर्वाद्यै र्विविधनिर्मलैः ।।३०।।

वेष्टितौ वलिभिस्तौ तु गच्छन्तौ वनदम्पती ।

परस्पररसावेशौ प्राप्तौ तौ वनमुत्तमम् ।।३१।।

तत्र दिव्यासने दिव्ये कानने मणिवेष्टिते ।

विराजन्तौ कलाभिज्ञौ दृष्ट्वा सख्यः प्रमोदिताः ।।३२।।

पूजयन्त्यः प्रयत्नेन गन्धमाल्यैः सुसम्भृतैः ।

नानान्नपानभोगैश्च तर्पिताः प्रीतसंयुताः ।।३३।।

पक्वताम्बूलकर्पूरं दत्वा ताभ्यां प्रयत्नतः ।

ननृतु र्मुखमालोक्य सर्वा रामरसोत्सुकाः ।।३४।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

भ्रमद्भ्रमरिकायुतं वनमनन्तमत्यद्भुतं

निवेश्य जनकात्मजारुचिरकंधरांसे भुजम् ।

नमामि रसभाजनं विजयभामिनीसंयुतं

विविक्तसरयूतटे रसिकमौलिमालं हरिम् ॥३५॥

॥इति श्रीहनुमत्संहितायां परमरहस्ये महारासोत्सवे प्रथमोऽध्यायः॥



CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

अथ द्वितीयोऽध्यायः

अगस्त्य उवाच-

ततः किं कृतवान् रामो जानकीप्रेमलम्पटः ।
कथ्यतां रसिकश्रेष्ठ यन्मनः सुस्थिरं भवेत् ॥१॥

श्रीहनुमानुवाच-

तौ तत्र दृष्ट्वा विपिनं मनोहरं
वरं च कुन्दैः परिवेष्टितं महत् ।
यन्मूलवेदी मणिमालसंयुता
हेमै र्महार्हैः परितश्च सम्भृता ॥२॥

प्रसन्नदीप्तौ परमासनस्थितौ
विराजमानौ च विभूषणान्वितौ ।
परस्परावेशविलाससंभ्रमौ
शुचिस्मितौ नित्यवयःकिशोरकौ ॥३॥

नानासुगंधानि वनानि कानिचित्
प्रफुल्लितानीह ततस्समन्ततः ।
द्विरेफमालाः शुभसंयुतानि
पिबन्ति माध्वीकरसानि संहतिः ॥४॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पतन्ति मत्ता रजसाऽरुणाङ्गा

स्वपन्तिकेचित्कुसुमाकरेषु ।

क्वचिन्मयूराः परिनर्त्तयन्ति

गायन्ति कीराः क्वचिदप्रमेयाः ॥५॥

अन्ये द्विजाः केचन जाङ्गलस्था

निरीक्षमाणा रघुवंशनाथम् ।

ध्यानेक्षणाश्चारुनिमेषनेत्रा-

श्चित्रार्पिताश्चिन्मनसो बभूवुः ॥६॥

ततः प्रविश्य श्रीरामः सीतया सह शोभनम् ।

काननं वकुलै र्जुष्टं परमानन्ददायकम् ॥७॥

पत्रा वृक्षा लताद्याश्च पारिजातहृतश्रियः ।

सर्व्वे किशोराः कैशोर्य्यः वरपल्लवसंयुताः ॥८॥

प्रसूनवरभारेण नम्रशाखा महीं गताः ।

तद्गन्धवायुना शश्वत्पूरिता दशदिङ्मुखाः ॥९॥

भ्रमन्ते भ्रमराः सर्वे मधुपानाभिलाषया ।

धावन्तश्च पिबन्तश्च पतन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥१०॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तत्राद्भुतफलं रम्यं स्वादयन्तः सुधासमम् ।
खगाः संतुष्टमनसो नृत्यन्तश्च सुखोचिताः ॥११॥

यत्र भूः काञ्चनी दिव्या खचिता मणिमालकैः ।
नानावेदीदीव्यमाना मणिकुट्टिमशालिनी ॥१२॥

मयूरकीरकलितैर्मण्डिता मधुरस्वरैः ।
सखीनां गानगाम्भीर्य्यसौन्दर्य्यपरिपूरिता ॥१३॥

सुखास्तरणविस्तीर्णपर्य्यंकैरुपशोभिता ।
तत्र रामो महाबाहू रमते रमताम्वरः ॥१४॥

ततः प्राप्तो वनं दिव्यं माधवीपुञ्जमण्डितम् ।
नानामणिगणाकीर्णं विस्तृतं परमासनैः ॥१५॥

मत्तालिजालसंघुष्टं कुञ्जपुञ्जैस्सुवेष्टितम् ।
महाह्लादकरं कान्तं कान्ताचित्तापहारकम् ॥१६॥

पक्षिसंघैश्च निनदैर्नादितं परमाद्भुतम् ।
मदनोन्मादनकरं श्रीमदूर्जितसुप्रभम् ॥१७॥

परस्परं भाषयन्तौ केलिकौतूहलान्वितौ ।
तत्र प्रेमरसावेशौ विहरन्तौ सुदम्पती ॥१८॥

महद् वनं समापेतौ सर्व्वाभरणभूषितौ ।
एलाकर्पूरताम्बूलचर्वणादिकृतादरौ ॥१९॥

कटाक्षक्षेपणासक्तौ हास्यलावण्यलालितौ ।
कन्दर्पदीप्तिदर्पघ्नौ महामाधुर्य्यमण्डितौ ॥२०॥

मनोवाचागम्यरूपौ रतिशास्त्रविशारदौ ।
तडिद्वनसमाकारौ लोकलोचनलोभनौ ॥२१॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तत्र नानाविधाः क्रीडाः क्रीडमानौ सुनर्मभिः ।

ततः प्रविश्य श्रीरामः परमानन्ददायकम् ।।२२।।

वनं वृंदावनं नाम सर्व्वध्यानमयं परम् ।

तत्र वृंदा सखी साक्षात्सेवते शिवमुत्तमम् ।।२३।।

वज्रवैदूर्य्यमाणिक्यमण्डिता भूः सुविस्तृता ।

नानाकुञ्जकलापैश्च वेष्टिता हेमवल्लिका ।।२४।।

यद् वहन्ति त्रिधा वाता रञ्जिताः पूष्परेणुभिः ।

प्रभया भासमाना सा मनोवाचामगोचरा ।।२५।।

गुञ्जन्मधुव्रतश्रेणीनानाद्विजसमाकुला ।

रमते तत्र वैदेह्या सह रामो रसात्मकः ।।२६।।

विलासनिपुणास्सख्यस्ताभिः सह विलासकृत् ।

विचित्राम्बरभूषाभि र्भासमानाभिरावृतः ।।२७।।

ततो मन्दारकं नाम वनं सर्ववनाद् वरम् ।

सुखदं शुभदं साक्षाद् ब्रह्मज्योतिर्मयं वरम् ।।२८।।

द्विजालिपुञ्जकूजितं कामिनां कामदं वरम् ।

सर्वपक्वफलोपेतं मधुभारै र्विलम्बितम् ।।२९।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

वेदीमण्डपसम्बाधं मणिस्तम्भै र्विभूषितम् ।

पद्मरागस्य पद्ममाभसोपानैरुपशोभितम् ।।३०।।

अतीवनिर्मलं कान्तं कामिनीकामवर्धनम् ।

विनोदयन् जनकजां तत्र रामो रराम ह ।।३१।।

विहरन्तौ व्ने तस्मिन् हरिचन्दनसंज्ञिते ।

यत्र वृक्षा लता कुञ्जा हेमवल्कलशालिनः ।।३२।।

नानाप्रसूनप्रवरा युक्ता मत्तमधुव्रतैः ।

खगैः कनकचित्राङ्गैः कूजद्भिरभिनन्दिताः ।।३३।।

सुरत्नमणिमाणिक्यवेदिसुस्थानमण्डिताः ।।

सखीनां गानकलनं सुगन्धानिलसेविताः ।।३४।।

क्रीडयंश्च ततः श्रीमान् ययौ वनमनुत्तमम् ।।

पारिजातद्रुमैर्यत्तु वेष्टितं परमाद्भुतम् ।।३५।।

नानारत्नमणिस्तम्भकदम्बैरन्वितं गृहम् ।

सर्वभोगैः समायुक्तं मनोऽभिलषितं च यत् ।।३६।।

मन्मथाविष्टहृष्टः सन् रमते सीतया सह ।

ततः संतानसंपन्ने विपिने कुसुमाकरे ।।३७।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

भ्रमद्भ्रमरसंघुष्टभ्राजिते परमान्विते ।

सखीनां गीतवादित्रमहापीठे मनोरमे ॥३८॥

परमाद्भुत संकासो हास्यलास्यविनोदकृत् ।

ययावन्यद्वनं रामो नागकेसरमण्डितम् ॥३९॥

यस्याविदूरे सरयूतीरं परमपावनम् ।

दृष्ट्वा सर्वाः प्रहृष्टास्ताः सख्यः प्रेमप्रपूरिताः ॥४०॥

गायन्त्यो नर्तयन्त्यश्च हासयन्त्यः परस्परम् ।

परमानन्दजलधौ मग्नाः कौतूहलान्विताः ॥४१॥

एवं पुण्यान्यरण्यानि गतास्तानि नवानि च ।

तन्मध्येऽशोकवनिका सर्वेषामप्यगोचरा ॥४२॥

पुंसामगोचरं स्थानं केवलं प्रेमदायकम् ।

ये तथाभावसंयुक्ता तेषां दृश्यं भवेद् ध्रुवम् ॥४३॥

संरुचिरं विपिनं विलोक्य सर्व्वं विहरन् नित्य विलासवांश्च रामः ।

जयति जनकजा जानिरीशो धीरोदातगुणाकरो रसज्ञः ॥४४॥

॥ इति श्रीहनुमत्संहितायां परमरहस्ये महारासोत्सवे द्वितीयोऽध्यायः ॥



CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः मूलसंशोधितपाठः

अथ तृतीयोऽध्यायः

अगस्त्य उवाच-

श्रावं श्रावं रासरसं तव वक्त्रान्महामते! ।
न तृप्यति मनो मेऽद्य हविर्भुक् हविषा यथा ।।१।।

श्रीहनुमानुवाच-

मुनिवर्य्य महाभाग धन्यधन्योसि धन्यकृत् ।
यथा स्पर्शमणिस्पर्शाल्लौहोऽपि स्वर्णतां व्रजेत् ।।२।।

तथा भागवतानाञ्च संगाद् भवति मुक्तिभाक् ।
श्रूयतां तेऽभिधास्यामि रहस्यं लोकपावनम् ।।३।।

रम्यं सरय्वाः पुलिनं पवित्रं
सुविस्तृतं काननपादपाढ्यम् ।
प्रफुल्लपद्माकरवायुयुक्तं-
भात्यन्यपुष्पैः परितः प्रसन्नम् ।।४।।

यत्सौरभास्वादुमयैः सदागते-
र्गतागतैः पूरितविश्वखण्डम् ।
परिभ्रमन्ती मधुपानमत्ता
यत्रालिमाला कलमण्डिता च ।।५।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

महीं मयूखैः खचिता महद्भि-

र्मणिप्रवालै रुचिरा समन्तात् ।

हिरण्मयी मूर्तिमती श्रियाढ्या

यत्राद्भुताः सन्ति विहारलीलाः ॥६॥

जलानि शीतांशुकरोर्ज्जितानि

गोक्षीरशंखद्युतिसंमितानि ।

सुधाशरन्मेघनिभानि यानि

श्रीमन्दिरेऽस्मिन्नुपसंशितानि ॥७॥

हिमागमाच्छीतविडम्बितानि

स्वादूनि माध्वीकरसाद्भुतानि ।

स्वच्छानि सच्चिच्चसमप्रभाणि

कर्पूरकुन्दाद्भुतदर्शनानि ॥८॥

महार्हमाणिक्यमणिप्रकारै-

र्वैदूर्यवज्राङ्कुरसुप्रसन्नैः ।

युक्तैव तेषां सिकतान्विता या

विराजते सा सरयू प्रसन्ना ॥९॥

वीचीदुकूला शतपत्रवक्त्रिका

नीलेक्षणा चारु कुमुद्वतीस्मिता ।

आरालशैवालवृहच्छिरोरुहा

भव्यांवरा नव्यवधूरिवाभवत् ॥१०॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रफुल्लितं यत्र चतुर्विधं महत्
सरोरुहं षट्पदराजिवेष्टितम् ।
कुमुद्वतीन्दीवरमञ्जुमण्डितं
कह्लारकाह्लादि जलं व्यभासत ॥११॥

यत्रारुचत्कौस्तुभपद्मराग
स्यमन्तवंशच्छदशोभमाना ।
नाना मणीनामतिदीप्तिकानां
वितर्कितार्कप्रतिमा च रेणुः ॥१२॥

चक्राङ्गदात्यूहमरालसारसाः
सदारका वै जलकुक्कुटादयः ।
क्रीडन्ति व्रीडां परिहृत्य सर्वतो
निवासमप्या कलयन्ति पक्षिणः ॥१३॥

कम्बूकशम्बूकनभोविकाशा
वसन्ति मुक्ता भुजगाश्च कूर्माः ।
अन्योन्यविद्वेषमपास्य दूरात्
पिबन्ति पीयूषमृणालिकानि ॥१४॥

वनं वनं पद्ममुखै र्विकासितं
विराजितं कुन्दसुमल्लिकादिभिः ।
स्मितं तनोत्येवमुदारलीलया
परस्परेणाविहितां श्रियं तथा ॥१५॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हरिनयनोत्थविलासकारिणी

प्रणतेष्वप्रणतेषु वा प्रसन्ना ।

जलदुरित कदम्वखण्डनश्री

सरयू त्वंवर वर्णनि प्रसीद ॥१६॥

तज्जलेन जलजन्तवश्चये

यत्र कुम्भपतिताः खगादयः ।

प्राणमोचनकृतोऽपि तत् क्षणाद्

ब्रह्मरुद्रविबुधेन्द्रवन्दिताः ॥१७॥

तन्मध्येऽशोकवनिका दिव्यपादपसंकुला ।

प्रफुल्लिता चारुकान्तिः श्रीमद्भ्रमरमालिनी ॥१८॥

ज्योतिष्मती मणिद्योतवती प्रेमप्रदा सती ।

रामप्रिया चक्ररूपा हरिनेत्रभवाऽमृता ॥१९॥

तत्र चिन्तामणेर्भूमिर्वाञ्छाधिकफलप्रदा ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते प्राणिनो भाग्यगोचरात् ॥२०॥

तत्र गुल्मलतावृक्षा वज्रसाराः स्फुरन्त्यहो ।

प्रसारिपत्रतिलकाः पद्मरागप्रसूनकाः ॥२१॥

प्रेमामृतरसैः पूर्णान्यनन्तानि फला निच ।

केवलं रसिकानां वै जीवनाज्जीवनानि च ॥२२॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

निर्मला वाटिका रम्या वेदादिभिरगोचरा:।

योगी योगसुनिष्पन्ना यज्ज्योतिषि निमज्जति ॥२३॥

परमानन्ददा सा तु ब्रह्मज्योतिभिरावृता ।

तज्ज्योतिर्भेदने शक्ता रसिका रसवेदिन: ॥२४॥

विना रामप्रसादेन नान्येषां गमनं भवेत् ।

यत्र तज्ज्योतिष: प्राणो राजते सीतया सह ॥२५॥

संतानकतरोर्मध्ये दिव्यमण्डपमण्डिते ।

महार्हास्तरणै: सम्यक् वेष्टितै र्मणिमालके ॥२६॥

नाना प्रसूनगन्धाढ्यै र्धूपवासै: तु वासिते ।

चिन्तामणिमहापीठे लसन्मणिगणाञ्चिते ॥२७॥

पद्मदिव्यार्कसंकाशे दृष्टिविभ्रमकारके ।

कोमलास्तरणे शुभ्रे विराजेते सुदम्पती ॥२८॥

तयो: कटाक्षमात्रेण ब्रह्माण्डानां सहस्रश: ।

आविर्भावतिरोभावा भवन्त्यपि न संशय: ॥२९॥

महाशम्भुसहस्रस्य महाब्रह्मशतस्य च ।

सृष्टिस्थित्लियानाञ्च कर्त्ता श्रीरघुनन्दन: ॥३०॥

रमते सीतया सार्धं प्रेम्णा प्रेमरसास्पदम् ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

हास्यलास्यकटाक्षैश्च मोदयञ्जनकात्मजाम् ॥३१॥

असृजद् विश्वसृक् शश्वन् मनसा मनसोद्भवम् ।
दुर्निवारं सुचार्वंगं रत्या सह रघूत्तमः ॥३२॥

दृढव्रत व्रतहरमाकीट ब्रह्ममोहनम् ।
प्रसूनचापं विगुणं विभ्रत्पञ्चेषुभिस्सह ॥३३॥

दम्पत्योः साम्प्रतं चित्तं मोहयन्तत्र कानने ।
प्रियं प्रियां कटाक्षेण चित्तेनाकलनेन च ॥३४॥

बोधयामास तां प्रेम्णा स्वेच्छया रमणेच्छया ।
रघुवंशयशश्चन्द्रः कान्ताभिः सहितस्य वै ॥३५॥

रामस्य[2]हृदयं ज्ञात्वा जानकी स्वाङ्गतोऽ[3]सृजत् ।
नार्यष्टादश साहस्त्रमष्टोत्तरशतैर्युतम् ॥३६॥

वह्निशुद्धाशुकाधानाः सर्वाभरणभूषिताः ।
किशोर्य्यः परमाह्लादजनन्यः परमाद्भुताः ॥३७॥

रूपयौवनशालिन्यो मालिन्यः पद्मलोचनाः ।
नानागुणाढ्यश्चार्वङ्ग्यः कामशास्त्रविशारदाः ॥३८॥

नानेङ्गितसमायुक्ता रामप्रेमप्रपूरिकाः ।
तत्र काश्चित्पद्म गन्धाः काश्चित्मालतिसौरभाः ॥३९॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मल्लिका गन्धवत्यश्च केतकी सौरभान्विताः ।
पाटलामोदवत्यश्च काश्चित्काश्मीरसौरभाः ।।४०।।

सर्वगन्धयुताश्चान्या मदविह्वलितेक्षणाः ।
सिताभा प्रसिताभाश्च काश्चित् क्षितिजभाः शुभाः ।।४१।।

सुतप्तकनकाभासा नानावर्णाश्च कोटिशः ।
मुख्यास्ता नायिका रम्या दास्यस्तासां सहस्रशः ।।४२।।

एकैकशः प्रयत्नेन सेवन्तेऽनिशमुत्तमाः ।
दृष्ट्वा ता भगवान्रामो रमणेच्छुरभुद् विभुः ।।४३।।

आत्मस्वरूपाननुगानसृजत्पुरुषान्वरान् ।
श्यामलान् सुस्मितमुखान् सर्वाभरणभूषितान् ।।४४।।

किशोरान्कमनीयाँश्च कामविद्याविशारदान् ।
रसास्वादानुरागांश्च किरीटकुण्डलान्वितान् ।।४५।।

ते सर्व्वं विपिनं दृष्ट्वा शोभमानं मनोरमम् ।
कामवाणाभिसम्विद्धा मत्तगानसमुत्सुकाः ।।४६।।

विधुमुखशीधुभ्रमरो यो रसिकपतिर्जयत्यनन्तात्मा ।
बहुजलदपटलनीलो सुरतविदग्धसंगरो रामः ।।४७।।

।। इति श्रीहनुमत्संहितायां परमरहस्ये महारासोत्सवे तृतीयोऽध्यायः ।।



CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अगस्त्य उवाच-

शुष्कं कर्णविलम्मेऽद्य तव वाचा सुवारिणा ।
सिञ्चयस्व महाभाग तवाऽनुग्रहमात्रतः ।।१।।

श्रीहनुमानुवाच-

कुहूकुहूश्चैव रटन्मुहुर्मुहु-
नर्टन्नटँश्चूतनवाङ्कुरेषु ।
उन्मत्तवत्काकभृतः प्रमत्तः
प्रियम्प्रियायाः कलनं करोति ।।२।।

नृत्यन्ति नित्यं शिखिनः समन्तात्
गायन्ति गीतं विविधं शुकाद्याः ।
अन्यद्विजाश्चारुमनोहराणां
गिरां प्रबन्धानभिवादयन्ति ।।३।।

अदृष्टपूर्वाश्च मृगाश्च गावो
ग्रासं जजक्षुश्च तृणाऽङ्कुराणाम्
विलोक्य रामं प्रवरप्रभाव-
मर्द्धार्द्धंभक्षन्ति विहाय चार्द्धम् ।।४।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

निमेषहीनोर्द्धवमुखाः समन्ता-

दूर्द्ध्वं स्वकर्णौ कृतवन्त एके।

मुञ्चन्ति नेत्रैर्जलबिन्दुमन्ये

कृतोर्ध्वरोमा मुदितेन्द्रियाश्च ॥५॥

दृष्ट्वाऽद्भुतं रासरसं मनोज्ञं

योगीव भोगी गतदेहबुद्धिः।

विनिःसृतार्धो विवराद् वराच्च

निश्चेष्टितो भेकनिमग्नभोगः ॥६॥

काचित्तु पञ्चाननमध्यमध्या मालेवबालाप्रियकण्ठलग्ना।
अभ्रं दधाना चपलेव मुग्धा श्यामाचलान्निःसृतहेमधाराः ॥७॥

काचिच्च रामा रमणीयवेषा कामातुरा राममुखं चुचुम्ब।
मुदा शरच्चन्द्रमसः सकाशात्सुधां ययाचेव चकोरिकाकिम् ॥८॥

नव्या सुभव्या यत सव्यदक्षिणौ प्रियागले चारु भुजौ ददावयम्।
सुमेरुमध्ये पतिता यथाचलाद् धाराद्विधाभूयंकलिन्दजन्मनः ॥९॥

प्रफुल्लतापिच्छसमं स्फुरद् वपुर्नितम्बिनीमध्यगतं शुभप्रदम्।
विभाति तन्मन्मथचित्तमर्दनं नीलं यथा स्वर्णलताभिरावृतम् ॥१०॥

काचित्क्वचित्कुञ्जगता सुबाला कामाकुला राममुखं निरीक्ष्य।
ह्रिया न किञ्चिद्वदति स्वभीक्ष्णंकरे करं न्यस्य जहास प्रीत्या ॥११॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काचिच्च बाला विमला निकुञ्जगा सुखेन रामं परिरभ्य सस्मिता ।
निरीक्ष्य सा चारुमुखं श्रियायुतं पुनः पुनश्चुम्बति सादरेण ह ॥१२॥

कान्तामुखं वीक्ष्य रघूत्तमेन विहस्य पद्माननमात्मनस्तत् ।
पुनः स्वयं सङ्कुचितं च तत्र दृष्ट्वा शरच्चन्द्रमसः प्रकाशम् ॥१३॥

वरानना वराननाङ्गगा मुदा विराजते
कदा कुहूक्षपान्तरे हिमांशुचन्द्रिका नु किम् ।
विदग्ध चारुनागरं विधाय वक्षसि प्रिया
यथा नवीननीरदैः समाचितौ सुभूधरौ ॥१४॥

सुराङ्गना नराङ्गना समीरपावकाङ्गना
वराङ्गना पदत्विषा विनिर्जिता सुभामिनी ।
प्रिया प्रियेण विधृता प्रनर्त्तती शुचिस्मिता ।
विलोलुपा दधार सत्पथं चलत्सुचचञ्चलम् ॥१५॥

नृत्यश्रमायाःशिथिलीकृभाङ्ग्या
मल्लिप्रसूनानि पतन्ति केशात् ।
अपूर्वशोभानितरान्समापु-
र्यथोदविन्दून् विकरन्ति मेघाः ॥१६॥

आलोलपाणिचरणास्मितदृग्विभङ्गी
विभ्रद्वलद्व लय कङ्कणनूपुराणि ।
आश्लिष्टकण्ठकुचको जनकात्मजाया
रामो रराज भवनाटकनाट्यवेषः ॥१७॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

लसल्ललितनीरदद्युति दधद् वपुः श्यामलं

तथा स्थिरतडिल्लता जनकनन्दिनी वामतः ।

लसत्कमलकौतुकं निजजनस्य संजीवनं

हरत्स्मररिपोर्मनो रसिकमौलिमालं भजे ॥१८॥

रामस्य वामे दक्षे च राजते प्रमदोत्तमा ।

सूत्रे मरकतस्येवोभयगा स्वर्णवल्लरी ॥१९॥

मृदङ्गमुरलीवीणा- पणवानकजर्जरान् ।

वादयन्ति प्रयत्नेन नानायन्त्राणि वादिका ॥२०॥

सप्तस्वरेण गायन्ति छालक्यं रागरागिणी ।

माधुर्य्येण वरार्हेण विदग्धा रामसद्गुणान् ॥२१॥

तेन वाद्येन गानेन मोहितो रघुनन्दनः ।

स्वगुणेन गुणग्राही कामिनी कामनास्पदम् ॥२२॥

प्रियया सहितः प्रेम्णा हास्यलास्ये मनो दधे ।

सभाजिरे रसावेशात् कारयामास मण्डलीम् ॥२३॥

रणयन्नूपुरपादे कणयन्कङ्कणं करे ।

कलयन् किङ्किणीं कट्यां वलयान्वादयन्मुहुः ॥२४॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

नीलपीताम्बरधरौ स्रग्विणौ च शुचिस्मितौ ।

विराजेते महापीठे सुन्दरे रासमण्डले ॥२५॥

सर्वासर्वे प्रनृत्यन्ति नर्तयन्ति परस्परम् ।

गायन्ति गाययन्त्यश्च नन्दन्त्यो नन्दयन्ति च ॥२६॥

लोलालका परिभ्रान्त्या वेणी श्रेणीभिरञ्जिताः ।

वङ्कताटङ्कधारिण्यो गण्डमण्डलमण्डिताः ॥२७॥

ताभिः परमहर्षेण रमते रघुनन्दनः ।

यथा पूर्णशशी तारावेष्टितो भाति निर्मलः ॥२८॥

एवं प्रियाः प्रयत्नेन प्राप्य रासरसोत्सवम् ।

न त्यजन्ति प्रियं का'न्तं यथा रङ्काः श्रिया युतम् ॥२९॥

भजामि सरयूतीरमाश्रितं रघुनन्दनम् ।

जानक्याश्च महारासरसिकं नटिनं हरिम् ॥३०॥

स्मृतावेश द्रवच्चित्तं नाथं गीतोत्सुकं परम् ।

अनन्तलीलासंयुक्तं रामचन्द्रं भजाम्यहम् ॥३१॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नर्म्मप्रियं मर्मयुतं नर्मज्ञं नर्मकोविदम् ।

नर्मप्रियप्रियायुक्तं भजामि रघुवंशजम् ॥३२॥

काचिद्विरहसन्तप्ता नितान्तं कान्तमुत्तमम् ।

न जहाति प्रयत्नेन प्रवसत्पतिका यथा ॥३३॥

काचिद्दृष्ट्वा प्रियं काभिर्भुक्तं लाञ्छनलाञ्छितम् ।

छद्मना चाटुवाक्येन खण्डितेवाचरत्यहो ॥३४॥

का॑चित्प्रिये प्रणमति प्रागुक्ता याप्रियं ह्रिया ।

सन्तापमगमत्स्वैरं कलहान्तरिता यथा ॥३५॥

काचित्सङ्केतकुञ्जान्तर्गता तत्र न पश्यति ।

प्रियं सखीं भर्त्सति स्म विप्रलम्भेव भामिनी ॥३६॥

काचित्कुञ्जस्थिता बाला कान्तागमनमिच्छति ।

विरहानलतप्ताङ्ग्य भवत्सोत्कण्ठिता यथा ॥३७॥

काचिन्मालां ग्रथयन्ती गायन्ती प्रियचेष्टितम् ।

पुष्पशय्यां सज्जयन्ती यथा वासकज्जिका ॥३८॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

काचित्प्रियं न त्यजन्ती क्षणमात्रमुरस्थलात् ।

प्राणात्परञ्च संगोप्य यथा स्वाधीनभर्तृका ॥३९॥

काचित्कान्तार्थिनी कान्तं द्रुतमुद्दिश्य गच्छति ।

कुञ्जात्कुञ्जं प्रविशति यथा प्रेम्णाभिसारिका ॥४०॥

काचिन्मानवती बाला प्रणयेन वशीकृतम् ।

कान्त प्रहितदूत्यग्रेटनटयन् चाटुवाक्यतः ॥४१॥

हावभावप्रभावज्ञा रामाग्रे कापि सस्मिता ।

नानाशोभै र्महानादैस्तोषिता राममण्डले ॥४२॥

काचिच्चामरहस्ताच काचिद्व्यञ्जनहस्तका ।

सुगन्धमाल्यहस्ताच स्थिता कमलहस्तका ॥४३॥

स्वर्णपात्रे जलं काश्चित्कृत्वा कौतूहलान्विताः ।

मिष्ठान्नैश्च समायुक्तं काश्चित्काञ्चनभाजनम् ॥४४॥

काचित्घटं करे धृत्वा मैरेयकं युतं रहः ।

अव्यग्राऽग्रे प्रेमयुता ददृशू राघवं मुदा ॥४५॥

सितातपत्रकं काश्चित्काश्चित्ताम्बू लमुत्तमम् ।

कुङ्कमागुरुकस्तूरीचन्दनाद्यैः प्रपूरितम् ॥४६॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

लेपपात्रं करे धृत्वा चान्या रामपरायणाः ।
नानायन्त्रकराः काश्चिदिङ्गितज्ञा मनोरमाः ॥४७॥

सेवन्त्योऽहरहः प्रीत्या सप्रीतं रघुनन्दनम् ।
रासेश्वरीं निरीक्षन्तं सद्भक्त्या भक्तवत्सलम् ॥४८॥

रासार्णवसुखवारिणि चारुक्रीडातरङ्गसङ्कीर्णे ।
स्त्रीरत्नानां हेतो र्ममज्ज मनो रामचन्द्रस्य ॥४९॥

रासे सरोनिकाशे स्वर्गङ्गायाः प्रेमवारिपूर्णे ।
विकसितमाननकमलं पात्रं यत्र मधुव्रतो रामः ॥५०॥

रामोरसि शशिवदनी विलसत्यतिप्रेमभावसंयुक्ता ।
दलिताञ्जनचयसदने मनसिजदयितेव रञ्जिता भाति ॥५१॥

विलसदलसनेत्रां रामगात्रानुरक्तां
सुरुचिरमुखपद्मे स्वेदविन्दून्दधानाम् ।
शिथिलतनुकचश्रीशोभया भ्राजमानां
नमत जनकपुत्रीं प्रेमसंवर्द्धिनीं ताम् ॥५२॥

अमलकमलनेत्रं जानकीप्रेमपात्रं
सजलजलदगात्रं पीतवस्त्रं दधानम् ।
उरसि कुसुममालं कौस्तुभासक्तकण्ठं
स्मितरुचिरविकाशं रामचन्द्रं भजेऽहम् ॥५३॥

॥इति श्रीहनुमत्संहिताया परमरहस्ये रासोत्सवे चतुर्थोऽध्यायः ॥



CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अगस्त्य उवाच-

तवाननाद् वाक्प्रभवप्रभाकरात्
प्रफुल्लितं मद् धृदयं सरोरुहम्।
सीतासखीभिः सह यत्र साम्प्रतं
पूर्णेन्दुवन्नन्दति रामभद्रः ॥१॥

श्रीहनुमानुवाच-

श्रान्तं कान्ताननं कान्तं स्वेदेन परिपूरितम्।
दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टात्मा मज्जनाय मनो दधे ॥२॥

तास्सर्वा मुदितास्तत्र भगवन्तं रघूत्तमम्।
नानाभरणसम्पन्ना वेष्टिताः स्नानचेष्टिताः ॥३॥

नृत्यं वाद्यैः सुमधुरैः राकीर्णैश्छत्रचामरैः।
गच्छन्तौ भासमानौ तौ हंसकुञ्जरगामिनौ ॥४॥

प्राप्तौ तौ सलिलाभ्यासं तरङ्गैरुपशोभितम्।
महोत्पलशिवाजुष्टं कामोद्दीपनकारकम् ॥५॥

सरयूतटं प्रियं दृष्ट्वा जानक्यालिङ्गितं प्रभुम्।
शीतलेन सुगन्धेन जलेन पदपङ्कजम् ॥६॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रक्षाल्य जलजैः पुष्पैः सत्कृत्य तदनन्तरम्।
नानोपचारै र्नैवेद्यैः पूजयामास तं सती ॥७॥

ततः परमहर्षेण जानक्या सह राघवः।
क्रीडयन् वारिमध्ये च यथा मत्तमतङ्गजः ॥८॥

सखीभिः सहितो भाति भगवान् सर्वकामदः।
काचित्करे करन्धृत्वा वार्यगाधे क्षिपन्मुदा ॥९॥

काचिच्च कैतवतया रामाङ्के निपतत्यहो।
काचित्तीरात्प्रपतति जले काचिन्निमज्जति ॥१०॥

यन्त्रिका बाहुयन्त्रेण काचित्कमललोचना।
रामं काचित् सिञ्चयन्ती करमुक्तेन वारिणा ॥११॥

परस्परं जलकणान् सिञ्चयन्त्यो वराङ्गनाः।
काचिज्जलं करतलैस्ताडयन्ती मुहुर्मुहुः ॥१२॥

महाञ्शब्दोऽभवत्तत्र समुद्रमथने यथा।
काचित्सन्तारयन्प्रेम्णा काञ्चिच्चोरसि कानयन् ॥१३॥

न्यपतच्च महागाधे प्रहस्य रघुनन्दनः।
काचिन्मग्नभयाक्रान्तं गाढमालिङ्गनं ददौ ॥१४॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काचित्प्रवाहपतिता तरङ्गै र्वारितांशुका।
ह्रिया नायाति निकटं सङ्कटं बहु मन्यते ।।१५।।

तां तु काचित्करे धृत्वा चागता राघवान्तिकम्।
लज्जयाऽधोमुखी भूत्वा निमज्जति जलेऽमले ।।१६।।

चिबुके द्व्यङ्गुलं दत्वा गण्डे गण्डं नियुज्य ताः।
यथा कमलवक्त्रं ते चञ्चरीका श्चुचुम्बिरे ।।१७।।

सुस्नाता वारिभिः क्लिन्ना निरीहा विवृतानना।
रुक्माङ्गी सूक्ष्मवसना नग्ना मग्ना जले पुनः ।।१८।।

एवं नानाविधानेन क्रीडयित्वा पुनः पुनः।
उत्तस्थौ तीरमतुलं ताभिस्सह विलास कृत्।।१९।।

तत्र सर्वाभिरालीभि र्बभौ श्रीरघुनन्दनः।
ततो मञ्जुलकंकुञ्जं प्रविश्य परमाद्भुतम्।।२०।।

परमंसुखदं धाम जगाम श्रीरघूत्तमः।
हास्यलास्यविनोदेन प्राप्य स्थानमनुत्तमम् ।।२१।।

सुरागमूले विमले मण्डपे मणिमण्डिते।
तोरणै र्हेमकलशै र्मणिस्तम्भै र्विराजिते ।।२२।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

राङ्कवास्तरणे दिव्ये विस्तीर्णपरमासने ।

तत्र सिंहासनं कान्तं नानामणिभिरावृतम् ॥२३॥

तन्मध्ये षोडशदलं पद्मं ज्योतिर्मयं परम् ।

न्यवसद्राघवस्तत्र सीतया सह सुवृतः ॥२४॥

तत्र कुञ्जान्यनेकानि प्रफुल्लानीह सर्वतः ।

पक्षिसंघस्य निनदैः र्नादितानि मनोहरैः ॥२५॥

यत्रर्त्तवो वसन्ताद्याः फलपुष्पसमन्विताः ।

नवपल्लवनम्राग्रा भ्रमद्भ्रमरवेष्टिताः ॥२६॥

वहन्ति वाताः पद्मानां गन्धस्पर्शमनोरमाः ।

कामदाः कामिनीनाञ्च मनोह्लादकराः पराः ॥२७॥

तत्पद्मे षोडशदले वयस्याः सन्ति सोत्सुकाः ।

क्रमेण तासां नामानि श्रूयतां मुनिसत्तम ॥२८॥

उज्ज्वला काञ्चनी चित्रा चित्ररेखा सुधामुखी ॥

हंसी प्रशंसी कमला विशदाक्षी सुदन्तिका ॥२९॥

चन्द्रानना चन्द्रकला माधुर्य्यशालिनी वरा ।

कर्पूराङ्गी वरारोहा इत्याद्या षोडश स्मृताः ॥३०॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

तस्य पद्मस्योपदले राजन्ते षोडशाङ्गनाः ।

शृणु नामानि तासां वै महामुनिवरेश्वर ॥३१॥

शोभना शुभदा शान्ता सन्तोषा सुखदा सती ।

चारुस्मिता चारुरूपा चार्वङ्गी चारुलोचना ॥३२॥

हेमा क्षेमा क्षेमदात्री धात्री धीरा धरा स्मृताः ।

अनेकसेवाभिरताः सेवन्तेऽनिशमुत्तमाः ॥३३॥

क्षीरोद्भवा भद्ररूपा भद्रदा भववर्ज्जिता ।

विद्युल्लता पद्मनेत्रा पावनी हंसगामिनी ॥३४॥

रमणीया प्रेमदात्री कुङ्कुमाङ्गी रसोत्सुका ।

एताः सख्यो वसन्त्यत्र दलेषु द्वादशेषु च ॥३५॥

महार्हा माधवी माल्या कामदा काममोहिनी ।

रति र्क्षिति र्नीतिमती प्रीतिदा कुशला कला ॥३६॥

नीलाद्या याश्चोपदले सेवन्ते रघुनन्दनम् ।

दृश्यन्ते च महाप्रेममग्ना कौतूहलान्विताः ॥३७॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

ततोऽष्टदलमध्ये च नानासौभाग्यसंयुता ।

कुञ्जाधिपा सुसख्यस्तानित्यसेवनतत्पराः ।।३८।।

प्रथमं वेषकुञ्जन्तौ प्रविष्टौ नर्मभि र्वृतौ ।

विलासिनी सखी तत्र दृष्ट्वा रासेश्वरं मुदा ।।३९।।

वेषं चकार सा शीघ्रं वस्त्रालङ्कृतकाञ्चनैः ।

उभयोर्नवदम्पत्योरनुरूपं सुभक्तितः ।। ४०।।

गत्वा तु मालतीकुञ्जं साङ्गानन्दा सखी यतः ।

तया सेवा संगृहीतौ प्रेम्णा परमहर्षितौ ।।४१।।

केलिकुञ्जान्तर्गतः श्रीरामः सीतया सह ।

यत्र वृन्दा सखी नित्या नित्यानन्दे निमज्जति ।।४२।।

विहरत्यत्र हर्षेण केलिकौतूहलेन च ।

तोषयित्वा वयस्यां तां कामनाकलनेन च ।४३।।

ततस्तु सुखदं राम कुञ्जं दृष्ट्वा मनोरमम् ।

उभौ परमसन्तुष्टौ विराजेते सदाऽत्रवै।।४४।।

ततो हिंदोलके कुञ्जमांदोलित्वा मुहुर्मुहुः ।

सख्याः प्रेमप्रदर्शिन्याः पूर्णं कृत्वा मनोरथम् ।।४५।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

वसन्तकुसुमै र्यत्तु वेष्टितं परमाद्भुतम् ।

कोकिलालिगणै र्जुष्टं कामसन्दीपकारकम् ॥४६॥

सखिभिः सीतया सार्द्धं गतो भोजनकुञ्जकम् ।

सदानुमोदनी सख्या भोगैः सन्तर्पितौ मुदा ॥४७॥

शयनीयं चारु कुञ्जं दृष्टवान् भगवान्प्रभुः ।

प्रहर्षमतुलं लेभे कोमलास्तरणैर्वृतम् ॥४८॥

स्थिता यत्र सखी साक्षात् श्रीमन्मदनमञ्जरी ।

सुष्वाप सीतया सार्द्धं तया प्रेम्णा प्रबोधितः ॥४९॥

अष्टपत्रस्योपकोणे वल्ली पादपमण्डिता ।

माधवी चम्पका मल्ली पुन्नागा मालती तथा ॥५०॥

लवङ्गलतिका धात्री तुलसी परमाद्भुता ।

सर्वगन्धयुताः सर्वाः सर्वपुष्पप्रपूरिताः ॥५१॥

फलानि यत्र स्वादूनि पत्राण्यप्यमृतादपि ।

तत्र सख्यो विराजन्ते यत्र हास्य प्रहर्षिताः ॥५२॥

गायन्त्यो नृत्यवन्त्यश्च वीक्ष्यन्त्यश्च सुदम्पती ।

तासां नामान्यपि मुने! श्रूयन्तां हृदि धारय ॥५३॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वीणावती वेणुहस्ता वीणाहस्ता सुगन्धिका ।
कविलासविलासेन शोभाशोभान्विताऽभवत् ॥५४॥

सप्तस्वरान् सुखेनैव धृत्वा सा सुखदा सती ।
खञ्जनाक्षीकरे कृत्वा खञ्जरी रसमञ्जरी ॥५५॥

करे गानकलां नीत्वा मृदङ्गं मधुरस्वरम् ।
सारङ्गलोचनी शार्ङ्गीं वादयत्यतिहर्षिता ॥५६॥

सुखदा च सुखस्पर्शा सुखमण्डलमण्डिता ।
सर्वासर्वरसाभिज्ञा श्रीरामेङ्गितबोधिका ॥५७॥

वराटके सन्ततहाटकान्विते
महामणीन्द्राद्भुतचारुमण्डपे ।
सोमार्कवह्निद्युतिकोटिवञ्चके
चिन्तामणेश्चित्तविमोहकारके ॥५८॥

तत्रोल्लसत्पीठपवित्रनिर्मले
मन्त्रैश्चवर्णार्णशतैः समन्विते ।
सुकोमले केवलवर्च्चसां निधौ
विना गुरोर्वाक्यमगम्यरूपके ॥६०॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सर्वबीजैः सप्रणवैः सर्वमन्त्रैश्च वेष्टिते।

यथा मणिगणानाञ्च राजते मध्यनायकः ।।६१।।

तत्रावसत्पद्मपलाससलोचनः

प्रलम्वबाहुः स्मितशोभिताननः ।

प्रतप्तचामीकरभूषणाञ्चितो

यस्याङ्गगा श्रीजनकात्मजा प्रिया ।।६२।।

परस्परालिङ्गितमिङ्गिताङ्गं

हास्येन वाक्येन च शोभमानम् ।

रसास्पदं सर्व्वसुखास्पदं तं

नमामि रासेश्वरमप्रधृष्यम् ।।६३।।

तत्र सख्यः सुसेवन्ते ससीतं राघवं मुदा ।

लक्ष्मणा चारुशीला च भद्रा मानवती तथा ।।६४।।

परमानन्दजननी हृद्या सर्वाङ्गशोभिता ।

धृत्वातपत्रं काचित्तु बर्हिणः पुच्छगुच्छकम् ।।६५।।

काचिद् धृत्वा चामरञ्च काचित्ताम्बूलमुत्तमम् ।

सर्व्वाङ्गदर्पणं काचिज्जलं काचिदुशत्तमा ।।६६।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

मङ्गलं कलशं काचिद्धृत्वा स्वर्णजमुत्तमम् ।

आनन्दमग्नाः सर्वाश्च पश्यन्ति रमयन्ति च ॥६७॥

नित्यसिद्धा नित्यसाध्या दम्पत्योः पादसेवनम् ।

कुरुते परया भक्त्या नानाभावप्रपूरिताः ॥६८॥

अयोध्या सरयूश्चाग्रे यन्त्रहस्ता शुचिस्मिता ।

निरीक्षते रामवक्त्रं प्रेमामृतपरिप्लुताः ॥६९॥

सुरुचिर जलदाभंभावनाभावगम्यं

कनकनिकरभास्वज्जानकीवामभागम्

स्मित शुचिमुख कान्तं कामनिःकामकारं

नमत हृदि वराब्जे प्रीतिरासेश्वरं तम् ॥७०॥

जयति जनकजायाः पादपद्मं मनोज्ञं

हरहरिविधिवन्द्यं साधकानां सुसेव्यम् ।

नखरनिकरकान्तं मुद्रिकानूपुराद्यै-

र्हृदयकमलमध्ये योगयोगीशभाव्यम् ॥७१॥

जयत्याध्यारमणो रसात्मा

विलासिनी- केलिकलाभिलाषः ।

सुचारुचामीकरचीरधारी

धरासुता चित्तविनोदकारी ॥७२॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

न चन्द्रस्य गतिस्तत्र न सूर्य्यस्य गतिस्तथा।

प्रभया रामचन्द्रस्य सीतायाश्च प्रभावतः ॥७३॥

सदा प्रकाशतेऽत्यर्थं स्थलं परमशोभनम्।

यद्ध्यात्वा निमिषार्द्धेन रसिका यान्ति तत्पदम् ॥७४॥

अयोध्या नगरी रम्या सप्तपुर्य्यधिकारिणी।

भगवानादिपुरुषो रमते तत्र चाद्यया॥७५॥

आह्लादिनी शक्तिरूपा जानकी यस्य वामतः।

तं रामं सच्चिदानन्दं नित्यं रासेश्वरं भजे ॥७६॥

तुरीया जानकी प्रोक्तस् तुरीयो रघुनन्दनः।

उभयोरंशजाः सर्वे चावतारा ह्यसंख्यकाः ॥७७॥

सर्व्वेषामवताराणां भवतारी रघूत्तमः।

श्रुतं दृष्टं मया सर्वं चिरायाजीवतान्मुने ॥७८॥

ब्रह्मरुद्रसुरेशाद्या सन्तीमे चिरजीविनः।

सर्वेऽपि विभवासक्ता यतोऽहं विभवात्परः ॥७९॥

माधुर्य्ये च वयस्याहमैश्वर्य्ये हनुमान् कपिः।

किञ्चित्तेनैव जानामि रहस्यं रामसीतयोः ॥८०॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नित्यलीला परिकरा ये स्यू रघुवरादयः ।
तैस्सार्द्धं भगवान् रामोऽयोध्यायामेव दीप्यते ॥८१॥

गोलोकसाकेतसमावुभौ मुने
कदापि भेदो नहि राघवस्य च ।
उभौ तु विश्रामनिवासधामनी
परस्परावसदृशे विलासतः ॥८२॥

अस्माद्रासादादिभूतान्नानारासो भविष्यति ।
ज्ञात्वैवं रसिका सर्वे रमन्ते कथयन्ति च ॥८३॥

अस्मिन्महारासरसोत्सवाब्धौ
निविष्टचेता रसिकाग्रणी यः ।
विधौ निषेधे दुरिते सुकर्मणि
न बाध्यते सोऽपि यथा सदागतिः ॥८४॥

कैवल्यदौर्बल्यकरं महारसं
सीतापतेः रामविलासमद्भुतम् ।
कायेन वाचा मनसा रमेद् बुधः,
यथा हि गोलोकमनामयं पदम् ॥८५॥

इदं रहस्यं परमं सुगोपनं
मयैव चोक्तं निगमागमात्परम् ।
यः श्रद्धया भक्तियुतः पठेद् वा
स याति रामस्य पदं महामुने ॥८६॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

यो भावुको भावयते हृदम्बुजे

रामस्य रासं रसवारिपूरितम्।

पिबेच्च सत्सामसुधाधिकं रसं

न रोचते क्षारजलं यथा किल ॥८७॥

श्रुत्वा रहस्यं परमं पवित्रं

महामुनिः सुस्थिरमानसोऽभवत्।

परस्परालिङ्गितभावयुक्तं

दत्वा ययौ ह्याश्रमात्मनस्तम् ॥८८॥

गच्छन् गच्छन् पथि मुनिवरः पूर्णप्रेमामृताब्धौ

मज्जन् मज्जन् सपदि पदयोर्न्यासभेदं न वेद।

पश्यन्पश्यन् हृदि रघुपतिं सीतया शोभिवामम्

हृष्यन्हृष्यन्परममुदितः प्राप गेहं चिरायुः ॥८९॥

गते मुनावासुगसंभवोऽसौ

संभावयन् ध्यानमना बभूव।

स्मरन् स्मरन् रासरसं हृदब्जे

बाह्येन्द्रियज्ञानमनो निवृत्तम् ॥९०॥

हनूमतो महाकाव्यं भाव्यं श्राव्यं सदैव हि।

तस्मिन् ससीतो रामोऽपि तुष्टो भवति सर्वथा ॥९१॥

॥ इति श्रीमद्हनुमत्संहितायां परमरहस्ये रासोत्सवे पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः शुभमस्तु ॥

पौषासितायामष्टम्यां मधुपुर्य्यां शशौ दिने।

नेत्राद्रिवसु चन्द्राब्दे गोविन्दोप्यलिखत्सुधी ॥१॥

॥ श्रीरामचन्द्रम्भजे, शुभं भवतु ॥



CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

श्रीगणेशाय नमः

परिशिष्टम्

(i) हनुमत्संहितायाः पूर्व प्रदत्त पाठः

श्रीगणेशाय नमः

''पाण्डुलिपिविवरणम्''

नाम- हनुमत्संहिता

ग्रन्थकार- अज्ञात

विषयः- पुराणेतिहासम्

प्रवेश संख्या- ४४६३९, **क्रम संख्या-**३/९३, **पाण्डुलिपिसंख्या-** १४९६६

पत्र संख्या- १-१८, **अक्षर संख्या-** (पंक्तौ) ४१,

विवरणम्- पूर्ण लिपि-देवनागरी, संवत्-१८७२

श्रीगणेशाय नमः

जयत्यनन्ताध्वज[१] शंकर प्रियो
महाबली वीर बलीमुखाग्रणीः ।।
प्रचण्डमार्तण्ड सहस्रकान्तिः
श्रीराम पादद्वय चिन्तातानः ।।१।।
कुम्भोद्भवायाम्बुधि[२] शोषणाय
विशुद्ध विज्ञान शुभ प्रदाय ।
श्रीरामपादद्वयनिश्चिताय
महामुनीन्द्राय नमो नमस्ते ।।२।।

१- जयत्यनन्ताध्वज इति पाठ अशुद्धः, अनन्ताब्जज इति पाठः समीचीनः ।

२- कुम्भोद्भयांबुद्धि शोषणाय, इति पाठः अशुद्धः, 'कुम्भोद्भवायाम्बुधि शोषणाय इति पाठः समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

अगस्तिरुवाच[१]

श्रुतं रामस्य माहात्म्यं तव वक्त्रान्महाकपे! ।
ऐश्वर्यमतुलं तेजः प्रभावं परमात्मनः ॥३॥
माधुर्यं गोपनीयं च यदलभ्यं सुरासुरैः ।
ब्रह्मा वेदविदां श्रेष्ठः कपिलो नारदस्तथा ॥४॥
वैष्णवानां[२] च प्रवरः श्रीपंचानन[३] सर्व्वदृक्[४] ।
प्रहलादः[५] सनको व्यासस्तथा वैयासकि र्हरिः ॥५॥
परासरस्सुरास्सर्व्वे देवेन्द्र ऋषय स्तथा ।
श्री सर्व्वाणी[६] च सावित्री शेषः सिद्धा महर्षयः ॥६॥
विभीषणाद्या ये साध्या वैष्णव्यो वैष्णवास्तथा ।
सर्व्वेषामप्यलभ्यं[७] यन्माधुर्यं जानकीपतेः ॥७॥
तत्सर्व्वं[८] श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तवाननात् ।
त्वं सान्ताच्चारुशीलश्च[८अ] सतां मध्ये प्रपूजितः ॥८॥
इति श्रुतं मया सर्व्वं[९] तेन त्वां प्रणमाम्यहम् ।
यद्यस्ति ते कृपा मह्यं गुह्यं तद्वद सांप्रतम्[१०] ॥९॥

---

१. अगस्ति उवाच, इति पाठः अशुद्धः, 'अगस्तिरुवाच' इति पाठः समीचीनः ।
२. वैष्णवानां च, अयं पाठोऽसमीचीनः । 'वैष्णवानाञ्च' अयं पाठः समीचीन ।
३. 'श्रीपंचानन' अयं पाठोऽसमीचीनः, 'श्रीपञ्चानन, अयं पाठः समीचीनः ।
४. 'सर्व्वदृक्' अयं पाठोऽसमीचीनः, 'सर्वदृक्' इति पाठः समीचीनः ।
५. 'प्रल्हाद' अयं पाठोऽसमीचीनः, 'प्रहलादः' अयं पाठः समीचीनः ।
६. 'सर्व्वाणी' अयं पाठोऽशुद्धः 'शर्वाणी' अयं पाठः समीचीनः ।
७. 'सर्व्वेषामप्यलभ्यं' अयं पाठोऽसमीचीनः 'सर्वेषामप्यलभ्यं' इति पाठः समीचीनः ।
८. 'तत्सर्व्वं' अयं पाठोऽसमीचीनः, 'तत्सर्वं' इति पाठः समीचीनः ।
८अ. अत्रैव द्वितीय पादे-''त्वं शान्तश्चारूशीलश्च'' एवं शोभनः।
९. 'सर्व्वं' इति पाठोऽशुद्धः 'सर्वं' इति पाठः समीचीनः ।
१०. 'सांप्रतं' अयं पाठोऽसमीचीनः, 'साम्प्रतम्' अयं पाठः सभीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

रसिकानां हृदाह्लाद[१] कारिणीं पावनीं कथाम् ।

कथयन्ति महात्मानः प्राप्नुवन्ति हरे[२] पदम् ॥१०॥

साधु पृष्ठोस्मि[३] विप्रर्षे! मनसैवेति निश्चितं[४] ।

गुह्याद् गुह्यतरं दिव्यं तव प्रीत्या वदाम्यहं[५] ॥११॥

गोलोक निर्णयं सर्व्वमैश्यर्य्यं[६] च निवेदितं[७] ।

अद्य ते कथयिष्यमि प्रेमाऽमृतमहोत्सवं[८] ॥१२॥

पावनं सर्व्वसत्वानां[९] रसिकानां च जीवनं[१०] ।

न देयं कस्यचित्तेतत्[११] प्राणात् प्रियतरं महत् ॥१३॥

यच्छ्रुत्वा नियतं वासो गोलोके नात्रसंशयः ।

अयोध्याधिपतिः श्रीमान् रामो राजीवलोचनः ॥१४॥

जानक्या सह सुप्रीतः क्रीडारस विलम्पटः[१२] ।

माधुर्य सुख सम्पन्नामुवाच जनकात्मजां[१३] ॥१५॥

---

१. 'हृदाल्हादकारिर्णी' अयं पाठोऽशुद्धः हृदाह्लादकारिर्णीं' इति पाठः समीचीनः ।
२. हरेपदम् इति पाठोऽशुद्धः 'हरेः पदम्' इति पाठः समीचीनः ।
३. 'पृष्ठोस्मि' अयं पाठोऽशुद्धः, पृष्टोऽस्मि' इति पाठः समीचीनः ।
४. 'निश्चितं' इति पाठोऽसमीचीनः, 'निश्चितम्' इति पाठ समीचीनः ।
५. 'वदाम्यहं' पाठोऽयमसमीचीनः, 'वदाम्यहम्' पाठो समीचीनः ।
६. 'सर्व्वमैश्वर्य्यं' पाठोयमशुद्धः, 'सर्वमैश्वर्य्यं' अयं पाठः समीचीनः ।
७. 'निवेदितं' पाठोऽयमसमीचीनः, 'निवेदितमिति' पाठः समीचीनः ।
८. 'महोत्सवं' पाठोऽयमशुद्धः, 'महोत्सवम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'सर्व्वसत्वानां' पाठोऽयमसमीचीन, 'सर्वसत्वानां' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'जीवनं' पाठोऽयमसमीचीनः, 'जीवनम्' अयं पाठः समीचीनः ।
११. 'कस्यचित्तेतत्' पाठोऽयमशुद्धः, 'कस्यचित्त्वेतत्' पाठोऽयं समीचीनः ।
१२. 'विलंपटः' असमीचीनोऽयं पाठः, 'विलम्पटः' अयं पाठः सर्वथा समीचीनः ।
१३. 'जनकात्मजां' पाठोऽयमशुद्धः, 'जनकात्मजाम्' अयं पाठः शोभनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

गम्यतां सरयूतीरं मनो मे त्वरत्यलं ।

इत्युक्त्वा तां करे धृत्वा जगाम रघुनन्दनः ॥१६॥

महारास रसोल्लासी विलासी सर्व्व[१] देहिनाम् ।

ज्ञात्वा तयो र्मनोभावं सख्यः पररसोत्सुकाः ॥१७॥

सुकेश्यः सुस्मिताश्चैव सुश्रोण्यः परमाद्भुताः ।

रूपयौवनशालिन्यः सर्व्वाभरणभूषिताः[२] ॥१८॥

पीनोरोजा दृढोरुत्काः काश्चित्तालफलस्तनाः ।

गानविद्याकलानलापकुशलाः प्रेमपूरिताः ॥१९॥

विदग्धा विविधाकारा क़ामविद्याविशारदाः ।

नानावादित्रकुशलाः रामचित्तापहारकाः ॥२०॥

यासां कला कलांशेन जाता नार्य्यो रमादयः ।

'सर्व्वा[३] रामार्पितधियो जानकीपरिचारिकाः ॥२१॥

अनन्तकोट्योऽवस्यश्च[४] वेष्टिता जनकात्मजां[५] ।

विचक्षणा लक्षणाढ्य[६] स्वर्ण चम्पकविग्रहाः ॥२२॥

परमानन्दाशालिन्यः[७] नानेंगित सुपंडिताः[८] ।

तासां मध्ये विराजंतौ[९] परमप्रीतिवर्द्धनौ ॥२३॥

---

१. "सर्व्वदेहिनाम्" पाठोऽयमशुद्धः "सर्वदेहिनाम्- अयं पाठः समीचीनः।
२. 'सर्व्वाभरणभूषिताः' पाठोऽयमशुद्धः, सर्वाभरणभूषिताः अयं पाठः समीचीनः ।
३. सर्व्वारामर्पितधियो, पाठोऽयमशुद्धः, 'सर्वारामार्पितधियो' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. अनन्तकोटयोवस्यश्च नायं पाठः समीचीनः, 'अनन्तकोट्योऽवद्याश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. जनकात्मजां पाठोऽयमशुद्धः, 'जनकात्मजाम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. लक्षणाढया' पाठोऽयमशुद्धः, 'लक्षणाढ्याः' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. परमानन्दा' पाठोऽयमशुद्धः, 'परमानन्द' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. सुपंडिताः' असमीचीनोऽयं पाठः, 'सुपण्डिताः' अयं पाठः समीचीनः ।
९. 'विराजंतौ' पाठोऽयमसमीचीनः, 'विराजन्तौ' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सुकुमारौ कोमलागौ मारमाधुर्य्यमोहनौ[१] ।

कुंकुमांकित सर्व्वांगौ[२] चंदनेन सुचर्चितौ[३] ॥२४॥

नानाकुसुममालाभिः सुरभीकृतदिङ्मुखौ ।

परस्पररमाभिज्ञौ मनोवाचामगोचरौ ॥२५॥

कटाक्षेपसम्पन्नौ लीलयाद्भुतदर्शनौ ।

प्रेमामृतरसावेशौ करग्रहणविव्हलौ[४] ॥२६॥

एवं नानाविधोन गच्छन्तौ वनचारिणौ ।

यत्पादाम्बुज गंधेन[५] भ्रमंत्याखिलषट्[६] पदाः ॥२७॥

नरवं चन्द्राद्भुतं दृष्ट्वा चकोराः परिबभ्रमुः ।

सौदामिनी घनं दृष्ट्वा चातकाः परिबभ्रमुः ॥२८॥

गमनं सुदरं[७] दृष्ट्वा वंचिता हंसकुंजराः[८] ।

नव्यलावण्यकं दृष्ट्वा मूर्छितौ[९] रतिमन्मथौ ॥२९॥

हास्यलास्य कटाक्षैश्च चाटुकारै र्मनोहरैः ।

नानागानैः सुमधुरै र्वाद्यै र्विविध निर्मलैः ॥३०॥

---

१. 'कोमलांगौ' अयं पाठोऽशुद्धः, 'कोमलाङ्गौ' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'कुंकुमांकित सर्व्वांगौ' पाठोऽयमशुद्धः, 'कुङ्कुमाङ्कितसर्वाङ्गौ' पाठोऽयं समीचीनः ।

३. 'चंदनेन सुचर्चितौ' पाठोऽयमसमीचीनः, 'चन्दनेन सुचर्चितौ' अयं पाठः समीचीनः।

४. 'विव्हलौ' पाठोऽयमशुद्धः, 'विह्वलौ' अयं पाठः समीचीनः ।

५. 'गंधेन' पाठोऽयमशुद्धः, 'गन्धेन' अयं पाठः समीचीनः ।

६. भ्रमंत्यखिलषट्पदाः' असमीचीनोऽयं पाठः, 'भ्रमन्त्यखिलषट्पदाः' अयं पाठः समीचीनः।

७. 'सुदरं' अयं पाठोऽसमीचीनः 'सुन्दरं पाठोऽयं समीचीनः ।

८. 'कुंजराः' अयं पाठोऽसमीचीनः, 'कुञ्जराः' पाठोऽयं समीचीनः ।

९. 'मूर्छितौ' पाठोऽयमसमीचीनः, मूर्च्छितौ' अयं पाठः समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वेष्टितावलिभिस्तौ तु गच्छंतौ[1] वरदम्पती ।

परस्पर रसावेसौ प्राप्तौ तौ वनमुत्तमं[2] ॥३१॥

तत्र दिव्यासने दिव्ये कानने मणिवेष्टिते ।

विराजंतौ[3] कलाभिज्ञौ दृष्ट्वा सख्य प्रमोदिताः ॥३२॥

पूजयंत्यः[4] सुगंधेन[5] गंधमाल्यै[6] सुसंभृतैः[7]।

नानान्नपानभोगैश्च तर्पिताः प्रितिसंयुताः[8] ॥३३॥

पक्वताम्बूल कर्पूरं दत्वा ताभ्यां प्रयत्नतः ।

ननृतुर्मुखमालोक्य सर्व्वा[9] राशरसोत्सुकाः[10] ॥३४॥

भ्रमद् भ्रमरिकायुतं वनमनन्तमत्यद्भुतं[11] ।

निवेश्य जनकात्मजा रूचिरकन्धरांसे भुजं[12] ॥३५॥

नमामि रसभाजनं विजयभामिनी संयुतं[13] ।

विवक्तसरयूतटं[14] रसिकमौलिमालं हरिः ॥३६॥

इति श्री हनुमत्संहितायां परमरहस्यरासोत्सवे

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

---

१. 'गच्छंतौ' नायं पाठः समीचीनः, 'गच्छन्तौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'वनमुत्तमं' अयं पाठोऽशुद्धः, 'वनमुत्तमम्' अयं पाठः समीचीनः ।
३. 'विराजंतौ पाठोऽयमसमीचीनः, 'विराजन्तौ' अयं पाठ समीचीनः ।
४. 'पूजयंत्यः' पाठोऽयमशुद्धः, 'पूजयन्त्यः' अयं पाठः समीचीनः ।
५. सुंगधेन' पाठोऽयमशुद्धः 'सुगन्धेन' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'गंधमाल्यै' अयं पाठोऽशुद्धः, 'गन्धमाल्यैः' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'सुसंभृतैः' अयं पाठोऽसमीचीनः, 'सुसम्भृतैः' अयं पाठः समीचीनः ।
८. 'प्रितिसंयुताः' नायं पाठः समीचीनः 'प्रीतिसंयुताः' अयं पाठ समीचीनः ।
९. 'सर्व्वा' पाठोऽयमशुद्धः, 'सर्वा' अयं पाठः समीचीनः ।
१०. 'राशरसोत्सुकाः' पाठोऽयमशुद्धः', रासरसोत्सुकाः अयंपाठः समीचीनः ।
११. 'मत्यद्भुतं' पाठोऽयमशुद्धः, 'मत्यद्भुतम्' अयं पाठः समीचीनः ।
१२. 'भुजं' पाठोऽयमशुद्धः, 'भुजम्' अयं पाठः समीचीनः ।
१३. संथुतं पाठोऽसमीचीनः, संयुतम्, अयं पाठः शोभनः।
१४. विवक्त सरयूतटं' नायं पाठोःसमीचीनः, विविक्तसरयूतटं' अयं पाठः समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

ततः किं कृतवान् रामो जानकी प्रेमलम्पटः ।

कथ्यतां रसिक श्रेष्ठ! यन्मनः सुस्थिरं यवेत् ॥१॥

श्री हनुमानुवाच

तौ तत्र दृष्ट्वा विपिनं मनोहरं

वनं कं दवैः[1] परिवेष्टितं महत् ।

यन्मूलवेदी मणिमालसंयुता

हैर्मर्महार्है[2] परितश्च संभृता[3] ॥२॥

प्रसन्नदीप्तौ परमासनास्थितौ

विराजमानौ च विभूषणान्वितौ ।

परस्परावेश विलाश[4] संभ्रमौ[5]

शुचिस्मितौ नित्यवयः किशोरकौ ॥३॥

नानासुगंधानि[6] वनानि कानिचित्

प्रफुल्लितानीह समं समंततः[7] ।

द्विरेफमालाः शुभ्रसंयुतानि

पिवंति[8] माध्वीकरसानि संहतिः ॥४॥

---

१. 'कंदवै' पाठोऽयमशुद्धः, 'कदम्बैः' अयं पाठः समीचीनः ।

२. हैर्मर्महार्है पाठोऽयमशुद्धः, 'हैमैर्महार्हैः' अयं पाठः समीचीनः

३. 'संभृता' अयं पाठोऽशुद्धः, 'सम्भृता' अयं पाठः समीचीनः ।

४. 'विलाश' पाठोऽयमशुद्धः 'विलास' अयं पाठः समीचीनः ।

५. 'संभ्रमौ' पाठोऽयमशुद्धः, 'सम्भ्रमौ' अयं पाठः समीचीनः ।

६. 'नानासुगंधानि' अशुद्धोऽयं पाठः, 'नानासुगन्धानि' अयं पाठः समीचीनः ।

७. 'समंततः' पाठोऽयमशुद्धः, 'समन्ततः' अयं पाठः समीचीनः ।

८. 'पिबंति' पाठोऽयमशुद्धः, 'पिबन्ति' अयं पाठः समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

पतंति[१] मत्ता रजसाऽरूणांगा[२]

स्वपंति[३] केचित् कुसुमाकरेषु ।

क्वचिन्मयूरा परिनर्त्तयंति[४]

गायंति[५] कीरा: क्वचिदप्रमेया: ॥५॥

अन्ये द्विजा[६] कांचन[७] जांगनस्था[८]

निरीक्षमाणा रघुवंशनाथं[९] ।

ध्यानेक्षणाश्चारुनिमेषनेत्रा-

श्चित्रार्पिताश्चिन्मनसो बभूवुः ॥६॥

ततः समीक्ष्य श्रीरामः सीतया सह शोभनं[१०] ।

काननं बकुलै र्जुष्टं परमानन्ददायकं[११] ॥७॥

पत्रा वृक्षा लताद्याश्च परिजातहरश्रियः ।

सर्व्वें[१२] किशोरा कैशोर्य्यः वरपल्लवसंयुताः ॥८॥

---

१. 'पतंति' पाठोऽयमशुद्धः, 'पतन्ति' अयं पाठः समीचीनः ।

२. 'रजसारुणांगा' पाठोऽयमशुद्धः, 'रजसाऽरूणांगा' अयं पाठ समीचीनः ।

३. 'स्वपंति' अयं पाठोऽशुद्धः, स्वपन्ति' अयं पाठ; समीचीनः ।

४. 'परिनर्त्तयंति' पाठोऽयमशुद्धः, 'परिनर्तयन्ति' अयं पाठः समीचीनः ।

५. 'गायंति' पाठोऽययशुद्ध 'गायन्ति' अयं पाठः, समीचीनः ।

६. 'द्विजा' पाठोऽयमशुद्धः, 'द्विजाः' अयं पाठः समीचीनः ।

७. 'कांचन' असमीचीनोऽयं पाठः, 'काञ्चन' पाठोऽयं समीचीनः ।

८. 'जांगनस्था' पाठोऽयमसमीचीनः, 'जाङ्गनस्था' अयं पाठः, समीचीनः ।

९. 'रघुवंशनाथं' अयं पाठः न समीचीनः, 'रधुवंशनाथम्' अयं पाठः, समीचीनः ।

१०. शोभनं पाठोऽयमसीचीनः, 'शोभनम्' अयं पाठः समीचीनः ।

११. 'परमाननन्ददायकं' नायं पाठः समीचीनः, 'परमानन्ददायकम्' अयं पाठः समीचीनः ।

१२. 'सर्व्वें' नायं पाठः समीचीनः 'सर्वें' अयं पाठः समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

प्रसूनवरभारेण् नम्रशाखामहींगताः ।

तद् गंधवायुना शश्वत् पूरिता दशदिङ्मुखाः ॥९॥

भ्रमंते[१] भ्रमरा सर्व्वे[२] मधुपाना विलाशयाः[३] ।

धावंत[४] श्चपिबंतश्च[५] पतंतश्च[६] मुहुर्मुहुः ॥१०॥

तत्राद्भुतं फलं नव्यं स्वादयन्तः सुधासमं[७] ।

खगाः सन्तुष्टमनसो नृत्यवन्तश्च[८] सुखोचिताः ॥११॥

यत्र भूः काचनी[९] दिव्या खचिता मणिमालकैः ।

नाना वेदी दीप्यामाना मणिकुट्टिम शालिनी ॥१२॥

मयूर कीर कलितै मंडिता[१०] मधुरस्वरैः ।

सखीनां गानगांभीर्य[११] सौंदर्य[१२] परिपूरिता ॥१३॥

सुखास्तरण विस्तीर्ण पर्य्यंकैरुपशोभिता ।

तत्र रामो महाबाहू रमते रमतां वरः ॥१४॥

---

१. 'भ्रमंते' नायं पाठः समीचीनः, 'भ्रमन्ते' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'सर्व्वे' पाठोऽयमसमीचीनः, 'सर्वे' अयं पाठः समीचीनः ।

३. मधुपानाविलाशयाः' नायं पाठः समीचीनः, मधुपानाभिलाषया' पाठोऽयं समीचीनः।

४. 'धावंतश्च' पाठोऽयमसमीचीनः, 'धावन्तश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. 'पिबंतश्च' नायं पाठः, समीचीनः, 'पिबन्तश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. 'पतंतश्च' नायं पाठः समीचीनः, 'पतन्तश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

७. सुधासमं' पाठोऽयं न समीचीनः, सुधासमम् अयं पाठः समीचीनः ।

८. 'नृत्यवन्तश्च' अस्मिन् पाठे स्वीकृते छन्दो भंगः स्यात्, 'नृत्यन्तश्च' अयं पाठः स्वीकरणीयः ।

९. 'काचनी' पाठोऽयमशुद्धः, 'काञ्चनी' अयं पाठः समीचीनः ।

१०. 'मंडितः' पाठोऽयमशुद्धः, 'मण्डिता' अयं पाठ समीचीनः ।

११. 'गांभीर्य' पाठोऽयमशुद्धः, 'गाम्भीर्य' पाठोऽयं समीचीनः ।

१२. 'सौंदर्य' पाठोऽयमशुद्धः, 'सौन्दर्य' अयं पाठ समीचीन ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

ततः प्राप्तो वनं दिव्यं माधवीपुंजमंडितं[१] ।

नानामणिगणाकीर्णं विस्तृतं परमासनैः ॥१५॥

मत्तालिजाल संघुष्टं कुंजपुंजै[२] सुवेष्टितं[३] ।

महाल्हादकरं[४] कांतं[५] कांत[६]चित्तापहरकं[७] ॥१६॥

पक्षिसंघैश्च निनदै र्नादितं परमाद्भुतं[८] ।

मदनोन्मादनकरं श्रीमदूर्ज्जित[९] सुप्रभं ॥१७॥

परस्परं भाषयंतौ कैलि[१०] कौतुहलान्वितौ ।

तत्र प्रेमरसावेसौ[११] विहरंतौ सुदंपती[१२] ॥१८॥

महद्वनं समाषेतौ सर्व्वाभरण[१३] भूषितौ ।

एलाकर्पूरताम्बूल चर्वणादिकृतादनौ ॥१९॥

कटाक्षक्षेपणाशक्तौ[१४] हास्यलावण्य लालितौ ।

कंदर्प[१५] दीप्तिदर्पघ्नौ महामाधुर्यमंडितौ[१६] ॥२०॥

---

१. 'माधवीपुंजमंडितं' नायं पाठः समीचीनः, 'माधवीपुञ्जमण्डितम्' पाठोऽयं समीचीनः।
२. 'कुंजपुंजै' अशुद्धोऽयं पाठः, 'कुञ्जपुञ्जैः' अयं पाठः, समीचीनः ।
३. 'सुवेष्टितं' नायं पाठः, समीचीनः, 'सुवेष्टितम्' अयं पाठः समीचीनः ।
४. 'महाल्हादकरं' नायं पाठः शुद्धः, 'महाह्लादकरं' पाठोऽयंसमीचीनः ।
५. 'कांतं' पाठोऽयमशुद्धः, 'कान्तं' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'कांता' पाठोऽयमशुद्धः, 'कान्ता'' अयं पाठः समीचीन ।
७. 'चित्तापहारकं' नायं पाठः समीचीनः, 'चित्ताऽपहारकम्' अयं पाठः समीचीनः ।
८. 'परमाद्भुतं' पाठोऽयमशुद्धः, 'परमाद्भुतम्' अयं पाठः, समीचीनः ।
९. 'श्रीमदूर्ज्जितसुप्रभं' नायं पाठः समीचीनः, 'श्रीमदूर्जितसुप्रभम्' अयं पाठः समीचीनः।
१०. 'कैलि' पाठोऽयमशुद्धः, 'केलि' अयं पाठः समीचीनः ।
११. 'प्रेमरसावेसौ' नायं पाठः समीचीनः 'प्रेमरसावेशौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
१२. 'सुदंपती' नायं पाठः समीचीनः 'सुदम्पती' अयं पाठः समीचीनः ।
१३. 'सर्व्वाभरणभूषितौ' नायं समीचीनः, 'सर्वाभरणभूषितौ' पाठोऽयं समीचीन ।
१४. 'कटाक्षक्षेपणाशक्तौ' पाठोऽयं न समीचीनः 'कटाक्षक्षेपणासक्तौ' अयं पाठः समीचीनः।
१५. 'महामाधुर्यमंडितौ' नायं पाठः समीचीनः, महामाधुर्य मण्डितौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
१६. 'कंदर्प' पाठोऽय न समीचीनः 'कन्दर्प' अयं पाठः समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मनोवागम्यरूपौ[१] रति शास्त्रविशारदौ ।

तडिद्घन समाकारौ लोक लोचन लोभनौ ॥२१॥

तत्र नानाविधाः क्रीड़ा क्रीड़मानौ सुनर्मभिः ।

ततः प्रविश्य श्रीरामः परमानन्ददायकं[२] ॥२२॥

वनं वृन्दावनं नाम सर्व्वध्यानमयं परं[३] ।

तत्र वृन्दा सखी साक्षात् सेवते निशमुत्तमं[४] ॥२३॥

वज्र वैदूर्य्य[५] माणिक्य मंडिता[६] भूः सुविस्तृता ।

नाना कुंजकलापैश्च[७] वेष्टिता हेम वल्लिता ॥२४॥

यद्वहन्ति त्रिधा वाता रंजिता[८] पुष्परेणुभिः ।

प्रभया भासमाना सा मनोवाचामगोचरा ॥२५॥

गुंजन्[९] मधुवृत्तश्रेणी नानाद्विजसमाकुला[१०] ।

रमते तत्र वैदेह्या सह रामो रसात्मकः ॥२६॥

विलासनिपुणासख्य[११] स्ताभिः सह विलासकृत् ।

विचित्रां[१२]वर भूषाभि र्भासमानाभिरावृताः ॥२७॥

---

१. 'मनोवागगम्यरूपौ' पाठोऽयं छन्दोभंङ्गादशुद्धः, 'मनोवागगम्यरूपौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'दायकं' नायं पाठः समीचीनः, 'दायकम्' अयं पाठः समीचीनः ।
३. 'परं' नायं पाठः समीचीनः, 'परम्' अयं पाठः समीचीनः ।
४. सेवते निशमुत्तमं' पाठोऽयमशुद्धः 'सेवतेऽनिशमुत्तमम्' अयं पाठः समीचीनः ।
५. 'वैदूर्य्य' नायं पाठः समीचीनः, 'वैदूर्य' अयं पाठः समीचीनः ।
६. 'मंडिता' पाठोयमसमीचीनः 'मण्डिता' अयं पाठः समीचीनः ।
७. 'कुंज कलापैश्च' नायं पाठः समीचीनः, 'कुञ्जकलापैश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'रंजिता' नायं पाठः समीचीनः 'रञ्जिता' अयं पाठः समीचीनः ।
९. 'गुंजन् मधुवृत्तश्रेणी' पाठोऽयं न समीचीनः, 'गुञ्जन्मधुकरश्रेणी' अयं पाठः समीचीनः ।
१०. 'नानाद्विजसमाकुला' नायं पाठः समीचीनः, 'नानाद्विजसमाकुलाः' पाठोऽयं समीचीनः।
११. 'निपुणा' नायं पाठः समीचीनः, 'निपुणाः' पाठोऽयं समीचीनः ।
१२. 'विचित्रांवरभूषाभि' नायं पाठः समीचीनः, 'विचित्राम्बरभूषाभि' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

ततो मन्दारकं नाम वनं सर्व्व वनाद्वरं[१] ।

सुखदं शुभदं साक्षाद् ब्रह्मज्योतिर्मयं वरं[२] ॥२८॥

द्विजालिपुंजकलितं[३] कामिनां कामदं परं[४] ।

सर्व्वपुष्पफलोपेतं[५] मधुभारैर्विलम्बितं[६] ॥२९॥

वेदीमंडपसंबाधं[७] मणिस्तम्भै र्विभूषितं[८] ।

पद्मरागस्य पद्माभसोपानैरुपसोभितम्[९] ॥३०॥

अतीव निर्मलं कांत[१०] कामिनी काम बर्द्धनं[११] ।

विनोदयन् जनकजां तत्र रामो रराम ह ॥३१॥

विहरन्तौ वने तस्मिन् हरिचंदन[१२] संज्ञिते ।

यत्र वृक्षा लता कुंजा[१३] हेमवल्कल्न शालिनः ॥३२॥

नानाप्रसूनप्रवरा युक्ता मत्तमधुव्रतैः ।

खगैः कनकचित्रांगैः[१४] कुजद्भिरभिनंदिताः[१५] ॥३३॥

---

१. 'सर्व्वनाद्वरं' नायं पाठः समीचीनः, 'सर्ववनाद्वरम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'वरं' नायं पाठः समीचीनः, 'वरम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. द्विजालिपुंजकलितं' नायं पाठः समीचीनः 'द्विजालिपुञ्जकलिता' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'परं' नायं पाठः समीचीनः, 'परम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'सर्बपुष्प फलोपेतं' पाठोऽयं न समीचीनः, 'सर्वपुष्पफलोपेतं' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'विलंबितं' नायं पाठः समीचीनः, 'विलम्बितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'वेदीमंडपसंवाधं नायं पाठः समीचीनः, वेदीमण्डपसम्बाधं पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'विभूषितं' पाठोऽयमशुद्धः, विभूषितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. सोपानै रूपसोभितं पाठोऽयमशुद्ध 'सोपानैरूपशोभितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'कातं' पाठोऽयमसमीचीनः, 'कान्तं' अयं पाठः समीचीनः ।
११. 'वर्द्धनं' पाठोऽयमसमीचीनः, 'वर्द्धनम्' अयं पाठः समीचीनः ।
१२. 'चंदन' पाठोऽयमसमीचीनः, 'चन्दन' पाठोऽयं समीचीनः ।
१३. 'कुंजा' पोठाऽयमसमीचनः, 'कुञ्जा' अयं पाठः, समीचीनः ।
१४. 'चित्रांगैः' पाठोऽयमसमीचीनः, 'चित्राङ्गैः' पाठोऽयं समीचीनः ।
१५. 'नंदिताः' पाठोऽयमसमीचीनः, 'नन्दिताः' अयं पाठः समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

सुरत्नमणिमाणिक्य वेदिसुस्थान मंडिताः[१] ।

सखीनां गान कलनं[२] सुगधानिलसेविताः[३] ॥३४॥

क्रीडयंश्च ततः श्रीमान् यतौ वनमनुत्तमं[४] ।

पारिजातद्रुमै र्यत्तु वेष्टितं परमाद्मुतं[५] ॥३५॥

नानारत्नमणिस्तंभ[६] कदंवैरन्वितं गृहं[७] ।

सर्व्वभोगैः[८] समायुक्त मनोभिलषितं च यत् ॥३६॥

मन्मथाविष्टहृष्टः[९] सन् रमते सीतया सह ।

ततः संतान संपन्ने[१०] विपिने कुसुमाकरे ॥३७॥

भ्रमद् भ्रमरसंघुष्ट भ्राजते[११] परमान्विते ।

सखीनां गीतवादित्र महापीठे मनोरमे ॥३८॥

परमाद्भुत संकासे हास्य लास्य विनोद् कृत ।

ययावन्यद् वनं रामो नागकेसरमंडितं[१२] ॥३९॥

यस्याविदूरे सरयूतीरं परमपावनं[१३] ।

सर्व्वा[१४] प्रहृष्टात्मा सखी प्रेमप्रपूरिताः ॥४०॥

---

१. मंडिताः' पाठोऽयमसमीचीनः, 'मण्डिताः' अयं पाठः समीचीनः ।
२. 'गानकलनं' नायं पाठः शोभनः, 'गानकलिताः' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'सुगधानिल' पाठोऽयमशुद्धः 'सुगन्धानिल' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'वनमनुत्तमं' नायं शोभनः पाठः, 'वनमनुत्तमम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'परमाद्भुतं' नायं पाठः, शोमनः, 'परमादभुतम्' अयं पाठः समीचीनः ।
६. 'नानारत्नमणिस्तंभकदंवै' अयं पाठः समीचीनो नास्ति, 'नानारत्न मणिस्तम्भकदम्बैः' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'गृहं' नायं पाठः शोमनः, 'गृहम्' अयं पाठः, समीचीनः ।
८. 'सर्व्वभोगैः' नायं पाठः समीचीनः, 'सर्वभौगैः' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. मन्मथाविष्टहृष्टः, नायं पाठः, शोभनः, मन्मथाविष्टहृदयः पाठोयं समीचीनः ।
१०. 'संपन्नैः' नायं पाठः शोभनः, 'सम्पन्नैः' अयं पाठः समीचीनः ।
११. 'भ्राजते' नायं पाठः शोभनः, 'भ्राजिते' पाठोऽयं समीचीनः ।
१२. 'मंडितं' नायं पाठः शोभनः, 'मण्डितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
१३. 'परमपावनं' नायं पाठः शोभनः, 'परमपावनम्' 'पाठोऽयं समीचीनः ।
१४. 'सर्व्वा' नायं पाठः समीचीनः, अत्र ''प्रसन्न मानसाः सर्वाः सख्यः प्रेमप्रपूरिताः''पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

गायंत्यो[१] नृत्ययंत्यश्च हासयंत्यः परस्परम् ।

परमानन्दजलंधौ मग्नाः कौतूहलान्विताः ।।४१।।

एवं पुण्या न्यरण्यानि गतास्तानि नवानि च ।

तन्मध्येशोक[२] वनिका सर्व्वेषामप्यगोचरा[३] ।।४२।।

पुसामगोचरं[४] स्थान केवलं प्रेमदायकं ।

ये तयो भावसंयुक्ता तेषां दृश्यं भवेद् ध्रुवं ।।४३।।

संरुचिरं विपिनं विलोक्य सर्व्वं[५]

विहरन् नित्य विलासवांश्च[६] रामः ।

जयति जनकजासुजानिरीशो

धीरोदांत[७] गुणाकरो रसज्ञः ।।४४।।

इति श्रीहनुमत्संहितायां परमरहस्ये महारासोत्सवे द्वितीयोऽध्यायः ।।

---

१. गायंत्यो' इत्यादि सर्वा पंक्तिरशुद्धा- अस्य स्थाने-
'गायन्त्यश्चैव नृत्यन्त्यो हासयन्त्यः परस्परम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'तन्मध्ये शोक वनिका' नायं शोभनः पाठः, 'तन्मध्येऽशोक वनिका' पाठोऽयं समीचीनः।

३. 'सर्व्वेषामप्यगोचराः' नायं शोभनः पाठः, 'सर्वेषामप्यगोचरा' पाठोऽयं समीचीनः ।

४. ४३ स्लोकोऽयमशुद्धः- अस्यस्थाने-
पुंसामगोचरं स्थानं केवलं प्रेमदायकम् ।
ये तयोर्भाव संयुक्ता स्तेषां दृश्यं भवेद् ध्रुवम् ।। अयं पाठः समीचीनः ।

५. 'सर्व्वं' नायं पाठः समीचीनः, 'सर्वं' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. विलासवांश्च नायं शोभन; पाठः, 'विलासवाँश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

७. धीरोदांत नायं पाठः शुद्धः 'धीरोदात्त' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

अथ तृतीयोऽध्यायः

श्रावं श्रावं रास रसं तव वक्त्रान्महामते! ।

न तृप्यति मनो मेद्य[१] हविर्भुक्[२] हविषा यथा ।।१।।

श्री हनुमानुवाच

मुनिवर्य महाभाग धन्यधन्योसि[३] धन्यकृत् ।

यथा स्पर्शम[४] स्पर्शाल्लहोपि[५] स्वर्णतां व्रजेत् ।।२।।

तथा भागवतानां च संगाद् भवति मुक्तिभाक् ।

श्रूयतां ते भिधास्यामि[६] रहस्यं लोकपावनं[७] ।।३।।

रम्यं सरय्वाः पुलिनं पवित्रं

सुविस्तृतं काननपादपाढ्यं[८] ।

प्रफुल्ल पद्माकर वायुयुक्तं

भास्वन्मयूषैः[९] परितः प्रसन्नं[१०] ।।४।।

यत्सौरभास्वादुमयैः सदागते–

र्गतागतैः पूरित विश्वखंडं[११] ।

परिभ्रमंती[१२] मधुपानमत्ता

यत्रालिमाला कलमंडिता[१३] च ।।५।।

---

१. 'मेद्य' नायं पाठः, शोमनः, 'मेऽद्य' पाठोऽयं समीचीन ।
२. 'हविर्भुक् हविषा' नात्र पाठः समीचीनः, 'हविर्भुग्घविषा' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'धन्योसि' नायं पाठः शोभनः, 'धन्योऽसि' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'स्पर्शम' पाठोऽयमशुद्धः, 'स्पर्शमणेः' अयं पाठः, समीचीनः ।
५. 'स्पर्शाल्लोहोपि' नायं पाठः, समीचीनः, स्पर्शाल्लौहोऽपि' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'तेभिधास्यामि' नायं पाठः शोभनः, 'तेऽभिधास्यामि' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'लोकपावनं' नायं पाठः शोभनः, ''लोकपावनम्'' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'काननपादपाढयं' नायं पाठः शोभनः, 'काननपादपाढ्यम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'मयूषै' नायं पाठः शोभनः, 'मयूखैः' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'प्रसन्नं' नायं पाठः शोभनः, 'प्रसन्नम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
११. 'विश्वखंडं' नायं पाठः, शोभनः, 'विश्वखण्डम् 'पाठोऽयं समीचीनः ।
१२. 'परिभ्रमंती' नायं पाठः शोभनः 'परिभ्रमन्ती' पाठोऽयं समीचीनः ।
१३. 'कलमंडिता' नायं पाठः शोभनः, 'कलमण्डिताच' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

महीमयूषैः[१] खचिता महद्भि-
र्मणिप्रवालै रुचिरा समन्तात् ।
हिरण्मयी मूर्त्तिमती श्रियाढ्या
यत्राद्भुताः सन्ति विहारलीलाः ॥६॥

जलानि शीतांशुकरोर्ज्जितानि
गोक्षीरसंखद्युति संमितानि ।
सुधाशरन्मेघनिभानि यानि
श्रीमन्दिरेस्यामु[२] शंसितानि ॥७॥

हिमागमाछीतविडंवितानि[३]
स्वादूनि माध्वीक रसाद् भुतानि ।
स्वछानि[४] सच्चित् समाप्रभाणि
कर्पूरकुंदाद्[५] भुतदर्शनानि ॥८॥

महार्ह माणिक्य मणिप्रकारैः-
वैदूर्य वज्रांकुर[६] सुप्रसनैः ।
युक्तैव तेषां सिकताविन्ता या
विराजते सा सरयू प्रसन्ना ॥९॥

---

१. 'महीमयूषैः' पाठोऽयमशुद्धः, 'महीमयूखैः' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'श्रीमन्दिरेस्यामु' पाठोऽयमशुद्धः 'श्रीमन्दिरेऽस्मिन्नुप' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'हिमागमाछीत विडंवितानि' नायं पाठः शोभनः हिमागमाच्छीत विडम्बितानि' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. स्वछानि सच्चित समा प्रभाणी नायं पाठः शोभनः, स्वच्छानि सच्चिच्च समा प्रभाणि पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'कुंदाद्भुत' नायं पाठः शोभनः' 'कुन्दाद्भुत' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'वज्रांकुर' नायं पाठः शोभनः वज्राङ्कुर पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

वीचीदुकूला शतपत्र वक्त्रीका

नीलेक्षणा चारुकुमुद्वती स्मिता ।

आराल शैवाल वृहच्छिरोरुहा ।

भव्या वरा नव्यवधूरिवाभवत् ॥१०॥

प्रफुल्लितं यत्र चतुर्विधं महत्–

सरोरुहं षट् पदराजिवेष्टितं[१] ।

कुमुदूती दीवर[२] मंजुमंडितं

कल्हारकाल्हादि जलं व्यभासत ॥११॥

यत्रारुचतकौस्तुभपद्मराग

स्यमंतवंशछदसुप्रभानां[३] ।

नानामणीनामतिदीप्तिकानां

वितर्कितार्कप्रतिमा च रेणुः ॥१२॥

चक्रांग[४] दात्यूह मराल सारसाः

सदारका वै जलकुक्कुटादयः ।

क्रीडन्ति क्रीड़ा परिहृत्य सर्व्वतो[५]

निवासमप्याकल यति[६] पक्षिणः ॥१३॥

---

१. 'वेष्टितं' नायं पाठः शोभनः, वेष्टितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'कुमुद्वतींदर' नायं पाठः शोभनः, 'कुमुद्वतीन्दीवर' पाठोऽयं समीचीनः ।

३. 'स्यमंत वंशछद' नायं पाठः शोभन; 'स्यमन्त वंशच्छद' पाठोऽयं समीचीनः ।

४. 'चक्रांग' नायं पाठः शोभनः, 'चक्राङ्ग' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. 'सर्व्वतो' नायं पाठः शोभनः, 'सर्वतो' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. 'निवासमप्याकलयंति' नायं पाठः शोभनः' 'निवासमप्याकलयन्ति' पाठोऽयं समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

कम्बूक शम्बूक नभो विकासा

वसन्ति मुक्ता भुजगाश्च कूर्माः ।

अन्योन्य विद्वेषमपास्य दूरात्

पिंवति[१] पीयूषनिभानि कानि ॥१४॥

वनं घनं पद्ममुखै र्विकासितं

विराजितं कुंद[२] सुमल्लिकादिभिः ।

स्मितं तनोत्येव सुदारलीलया

परस्परेणाविहितां श्रियं तथा ॥१५॥

हरिनयनोत्पललास्यकारिणी

प्रणतेष्वप्रणतेषु वा प्रसन्ना ।

जलदुरित कदंव[२] खंडन[३] श्री

सरयू त्वं वरवर्णिनि! प्रसीद ॥१६॥

'तज्जलेन जल जन्तवश्च ये

यत्र कुम्भपतिता खगादयः ।

प्राणमोचन कृतेपि[४] तत्क्षणाद्

ब्रह्म रुद्र विवुधेन्द्र वन्दिताः ॥१७॥

तन्मध्येशोक[५] वनिका दिव्यापादप संकुला ।

प्रफुल्लिता चारुकांति[६] श्रीमत्[७] भ्रमरमालिनी ॥१८॥

ज्योतिष्मती मणिद्योतवती प्रेमप्रदा सती ।

रामप्रिया चक्ररूपा हरिनेत्र भवावृता ॥१९॥

---

१. 'पिंवंति' नायं पाठः शोभनः 'पिबन्ति' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'कुंद' पाठोऽयं न शोभनः, 'कुन्द' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'खंडन' नायं पाठः शोभनः, 'खण्डन' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'कृतोपि' नायं पाठः शोभनः, 'कृतोऽपि' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'तन्मध्येशोक' नायं पाठः शोभन, तन्मध्येऽशोकः पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'चारुकांतिः' नायं पाठः शोभनः, 'चारुकान्तिः' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'श्रीमत्भ्रमरमालिनी' पाठोऽयमशुद्धः 'श्रीमद्भ्रमरमालिनी' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

तत्र चिंतामणेर्भूमिर्वांछाधिक[1] फल प्रदा ।

यदत्वा[2] न निवर्तन्ते प्राणिनो भाग्यगोचरात् ॥२०॥

तत्र गुल्म लतावृक्षा वज्रसाराः स्फुरत्त्वचः ।

प्रसारिपत्र तिलकाः पद्मरागप्रसूनकाः ॥२१॥

प्रेमामृतरसैः[3] पूर्णान्यनंतानि फलानि च ।

केवलं रसिकानां वै जीवनाज्जीवनानि च ॥२२॥

निर्मला वाटिका रम्या वेदादिभिरगोचरा: ।

योगी योग सुनिष्पन्नो यज्ज्योतिषि निमज्जति ॥२३॥

परमानंददा सा तु ब्रह्मज्योतिभिरावृता ।

त[4] ज्जोतिर्भेदने शक्ता रसिका रसवेदिनः ॥२४॥

विना रामप्रसादेन नान्येषां गमनं भवेत् ।

यत्र तज्ज्योतिषः प्राणो राजते सीतया सह ॥२५॥

संतानकतरोर्मध्ये दिव्य मंडप[5] मंडिते ।

महार्हस्तरणैः सम्यक् वेष्टिते मणिमालके ॥२६॥

नाना प्रसूनगंधाढ्यै[6] र्धूपवासैः सुवासिते ।

चिंतामणि[7] महापीठे लसन्मणिगणांचिते[8] ॥२७॥

---

१. 'चिंतामणेर्भूमिर्वांछा' पाठोऽयमशुद्धः' 'चिन्तामणेर्भूमिर्वाञ्छा' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'यदत्वा न निवर्तन्ते' पाठोऽयमशुद्धः 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'प्रेमामृतरसै' पूर्णान्यनंतानि' नायं पाठः शोभनः, 'प्रेमाऽमृतरसैः पूर्णान्यनन्तानि' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'तज्जोतिर्भेदने' पाठोऽयमशुद्धः, 'तज्ज्योतिर्भेदने' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. मंडपमंडिते नायं पाठः शोभनः 'मण्डपमण्डिते' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'प्रसूनगंधाढयैः' पाठोऽयं न शोभनः, 'प्रसूनगन्धाढ्यै' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'चिंतामणि' नायं पाठः शोभनः, 'चिन्तामणि' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'लसन्मणिगणांचिते:' नायं पाठः शोभनः, 'लसन्मणिगणाञ्चिते' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पद्मदिव्यार्क संकाशे दृष्टि विभ्रमकारके ।
कोमलास्तरणे शुभ्रे विराजते सुदंपती[१] ॥२८॥
तयो[२] कटाक्षमात्रेण ब्रह्माण्डानां सहस्त्रशः ।
आविर्भव[३] तिरोभावा भवत्यपि न शंसयः ॥२९॥
महाशंभुसहस्त्रस्य महाब्रह्मशतस्य च ।
सृष्टि स्थिति लयानां[४] च कर्ता श्रीरघुनन्दनः ॥३०॥
रमते सीतया सार्द्धं प्रेम्णा प्रेमरसास्पदः ।
हास्य लास्य कटाक्षैश्च मोदयं जनकात्मजां[५] ॥३१॥
असृजद्विश्वसृक् शश्वत् मनसा[६] मनसोद्भवं ।
दुर्निवारं सुचार्वंगं[७] रत्यासह रघुत्तमः ॥३२॥
दृढव्रत व्रतहरमाकीट ब्रह्ममोहनं[८] ।
प्रसून चापं विगुणं विभ्रत्पंचेषुभिस्सह[९] ॥३३॥
दम्पत्योः साम्प्रतं चित्तं मोहयन्तत्र कानने ।
प्रियः प्रियां कटाक्षेण चित्ते नाकलनेन च ॥३४॥

---

१. 'विराजते सुदंपती' पाठोऽयमशुद्धः, 'विराजेते सुदम्पती' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'तयो पाठोऽयमशुद्धः, 'तयोः' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'आविर्भवतिरोभावा भवंत्यपि' पाठोऽयमशुद्धः, 'आविर्भावतिरोभावाभवन्त्यपि' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'लयानां च' पाठोऽयं न शोभनः, 'लयानाञ्च' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'मोदयं जनकात्मजां' पाठोऽयमशुद्धः' 'मोदयञ्जनकात्मजाम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'शश्वत् मनसा पाठोऽय न शोभनः 'शश्वन्मनसा' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'सुचार्वंगं' पाठोऽयं न शोभनः 'सुचार्वङ्गं' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'ब्रह्ममोहनं' नायं शोभनः पाठः 'ब्रह्ममोहनम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'विभ्रत्पंचेषुभिस्सह' नायं पाठः शोभनः, विभ्रत्पञ्चेषुभिस्सह' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

बोधयामास तां प्रेम्णा स्वेक्षया[१] रमणेक्षया ।

रघुवंशयशश्चन्द्रः कान्ताभिः सह तस्य[२] वै ॥३५॥

रामस्य हृद्गतं ज्ञात्वा जानकी स्वांगतो[३] सृजत् ।

नार्य्यष्टादश साहस्रमष्टोत्तरशतैर्युतं[४] ॥३६॥

वह्निशुद्धांशुकाधानाः सर्वाभरणभूषिताः ।

किशोर्य्यः परमाह्लादजनन्यः परमाद्भुताः ॥३७॥

रूपयौवनशालिन्यो मालिन्यः पद्मलोचनाः ।

नानागुणाढ्यश्चावंग्य[५] कामशास्त्रविशारदाः ॥३८॥

नानेंगित[६] समायुक्ता रामप्रेमप्रपूरिकाः ।

तत्र काश्चित्पद्मगन्धाः काश्चित्[७] मालतिसौरभाः ॥३९॥

मल्लिकागन्धवत्यश्च केतकी सौरभान्विताः ।

पाटलामोदवत्यश्च काश्चित् काश्मीरसौरभा ॥४०॥

सर्व्वंगंधयुताश्चान्या[८] मदविह्वलितेक्षणाः ।

सिताभा[९] प्रसिताभाश्च काश्चित् क्षितिजभाः शुभाः ॥४१॥

सुतप्तकनकाभांगा नानावर्णाश्च कोटिशः ।

मुख्यास्ता नायिका रम्या दास्य स्तासां सहस्रशः ॥४२॥

---

१. 'स्वेक्षयारमणेक्षया' नायं पाठः शोभनः, 'स्वेच्छया रमणेच्छया' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'सहतस्य वै' नायं पाठः शोभनः, 'सहितस्य वै' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'स्वांगतोसृजत्' नायं पाठ शोभनः, 'स्वाङ्गतोऽसृजत्' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'शतैर्युतं' नायं पाठः शोभनः, 'शतैर्युतम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'चार्वग्यः' नायं पाठ शोभनः, 'चार्वङ्ग्यः' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'नानेंगितः' नायं पाठः शोभनः, 'नानेङ्गित' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'काश्चित् मालति सौरभाः' नायं पाठः शोभनः, 'काश्चिन्मालतिसौरभाः' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'सर्व्वगंध' नायं पाठ सोभनः, 'सर्वगन्ध' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'सिताभा' नायं पाठः शोभनः, 'सिताभाः' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

ए कैकश; प्रयत्नेन सेवन्ते निशिमुत्तमाः[१] ।

दृष्ट्वा ता भगवान् रामो रमणे छुरभू[२] द्विभुः ।।४३।।

आत्मस्वरूपाननुगोप्य सृजत् पुरुषान्वरान्[३] ।

श्यामलान् सुस्मितमुखान् सर्व्वाभरणभूषितान् ।।४४।।

किशोरान् कमनीयाश्च[४] कामविद्याविशारदान् ।

रसास्वादानुरागांश्च[५] किरीटकुंडलान्वितान्[६] ।।४५।।

ते सर्व्वे[७] विपिनं दृष्ट्वा शोभमानं मनोरमं[८] ।

कामवाणाभिसंविद्धा मत्तगान समुत्सुकाः ।।४६।।

विधुमुखसींधुभ्रमरो यो रसिक पति र्जयत्यनंतात्मा[९] ।

पटुजलदपटलनीलो सुरतविदग्धः संगरोरामः ।।४७।।

इति श्री हनुमत् संहितायां परमरहस्ये रासोत्सवे तृतीयोऽध्यायः ।।

---

१. 'सेवंते निशिमुत्तमाः' पाठोऽयमशुद्धः 'सेवन्तेऽनिशमुत्तमाः' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'रमणेछुरभूद्विभुः' पाठोऽयमशुद्धः 'रमणेच्छुरभूद्विभुः' पाठोऽयं समीचीनः ।

३. 'आत्मस्वरूपाननु गोप्य सृजत् पुरुषान्वरान्' पक्तिरियमशुद्धा, 'आत्मस्वरूपाननुगानसृजत् पुरुषान्वरान्' पाठोऽयं समीचीनः ।

४. 'कमनीयाश्च' पाठोऽयं न शोभनः, 'कमनीयांश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. 'रसास्वादानुरागाश्च' पाठोऽयं न शोभनः 'रसास्वादानुरागाँश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. 'किरीटकुंडलान्वितान्' पाठोऽयं न शोभनः, 'किरीटकुण्डलान्वितान्' पाठोऽयं समीचीनः ।

७. 'सर्व्वे' नायं पाठः शोभनः, 'सर्वे' पाठोऽयं समीचीनः ।

८. 'मनोरमं' नायं पाठः शोभनः, 'मनोरमम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

९. 'जयत्यनंतात्मा' नायं पाठः शोभनः, 'जयत्यनन्तात्मा' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अगस्त्य उवाच–

शुष्कं कर्णविलम्मेद्य[१] तव वाचा सुवारिणा ।
सिंच[२]यस्व महाभाग ! तदानुग्रह[३] मात्रतः ॥१॥

श्रीहनुमानुवाच

कुहू[४] कुहूश्चैवरटन्मुहुर्मुहु-
नंटन्नटंश्चूत नवांकु[५] रेषु ।
उन्मत्तवत् काकभृतः प्रमत्तः
प्रियं प्रियायाः कलनं करोति ॥२॥

नृत्यंति[६] माताः शिखिनः समंतात्
गायंति[७] गीतं विविधं शुकाद्याः ।
अन्ये द्विजाश्चारु मनोहराणां
गिरां प्रबंद्धा[८]नभिवादयन्ति ॥३॥

---

१. 'कर्णविलम्मेद्य' नायं पाठः शोभनः, 'कर्णविलम्मेऽद्य' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'सिंचयस्व' नायं पाठ शोभनः, 'सिञ्चयस्व' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'तदानुग्रहमात्रतः' नायं पाठः शोभनः, 'तवाऽनुग्रहमात्रतः' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'कूहूकुहूश्चैव' नायं पाठः शोभनः, 'कुहूः कुहूश्चैव' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'नंटन्नंटश्चूतनवांकुरेषु' नायं पाठः शोभनः, 'नंटन्नटंश्चूतनावाङ्कुरेषु' पाठोऽयं समीचीनः।
६. 'नृत्यति माताः' पाठोऽयमशुद्धः, 'नृत्यन्तिमत्ताः' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'गायंति' नायं पाठः शोभनः 'गायन्ति' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'प्रबंद्धानभिवादयन्ति' नायं पाठः समीचीनः 'प्रबन्धानभिवादयन्ति' पाठोऽय समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

अदृष्टपूर्व्वाश्च[1] मृगाश्च गावो

ग्रासं जजक्षुश्च तृणाकुराणां[2]

विलोक्य राम प्रवरप्रमाव-

मर्धाधर्मद्मंति[3] विहाय चार्द्धं ।।४।।

निमेषहीनोर्धमुखाः संमता-

दूर्द्धं[4] स्वकर्णौ कृतवन्त एके ।

मुंचन्ति नेत्रैर्जलविंदुमन्ये

कृतोर्द्धरोमा[5] मुदितैद्रियाश्च ।।५।।

दृष्ट्वाद्भुतं रासरसं मनोज्ञं

योगीव भोगी गतदेहबुद्धिः ।

विनिः सृतार्धो विवरावराच्च

निश्चेष्टितो भेकनिमग्नभोगः ।।६।।

काचित्[6] पंचानन मध्यमध्या

मालेव वाला प्रियकंठ लग्ना ।

अभ्रं दधाना चपलेव मुग्धा

श्यामा चलान्निःसृत हेमधाराः ।।७।।

---

१. अदृष्टपूर्व्वाश्च पाठ्ऽयं न समीचीनः, 'अदृष्टपूर्वाश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'तृणांकुराणां' नायं पाठः शोभनः, 'तृणाङ्कुराणाम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

३. 'मर्धाधर्मद्मंति विहाय चार्द्धं' पाठोऽयं न शोभनः, 'मर्द्धार्द्धभक्षन्ति विहाय चार्द्धम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

४. 'दूर्द्धं' नायं पाठः शोभनः, 'दूर्द्ध्वं' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. कृतोर्द्धरोमा' नायं पाठः शोभनः, 'कृतोर्द्ध्वरोमा' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. काचित्' पाठोऽयमशुद्धः 'काचिच्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काश्चिच्च रामा रमणीयवेषा

कामा तदा राममुखं चुचुंव[१] ।

मुदाशरच्चन्द्रमसः सकाशात्

सुधां ययाचेव चकोरिका कि[२] ॥८॥

नव्या सुभव्यायतसव्यदक्षिणौ ।

प्रियागले चारुभुजौ ददानवयं[३] ।

सुमेरुमध्ये पतिता यथाचला-

द्धारा द्विधाभूय कलिन्दजन्मनः ॥९॥

प्रफुल्लतापिछसमं[४] स्फुरद्वपु-

र्नितम्बनीमध्यगतं शुभप्रदं[५] ।

विभाति तन्मन्मथचित्तमद्नं

नीलं यथा स्वर्णलताभिरावृतं[६] ॥१०॥

काचित् क्वचित् कुज[७] गता सुवाला

कामाकुला[८] राममुखं निरीक्ष्य ।

ह्रिया किञ्चिद् वदति स्वभीक्ष्णं

करे करं न्यस्य जहास प्रीत्या ॥११॥

---

१. 'चुचुंब' नायं शोभनः पाठः, 'चुचुम्ब' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'किं' नायं शोभनः पाठः, 'किम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'ददावयं' नायं शोभनः पाठ, 'ददाविह' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'प्रफुल्लतापिछसमं' पाठोऽयमशुद्धः, 'प्रफुल्लतापिच्छसमं' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. सुभप्रदं न शोमनोऽयं पाठः, 'शुभप्रदम्' पाठोऽयं शोभनः ।
६. 'रावृतं' नायं पाठः शोभनः 'रावृतम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'कुज' पाठोऽयमशुद्धः, 'कुञ्ज' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'कामाकुला' नायं शोभनः पाठः, 'कामाऽऽकुला' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

काचिच्च वाला विमला निकुंजगा[१]

सुखेन रामं परिरभ्य सस्मिता ।

निरीक्ष्य सा[२] चारुमुखं श्रियायुतं

पुनः पुनश्चुम्बति सादरेण ह ॥१२॥

कातामुखं[३] वीक्ष्य रघुत्तमेन

विहस्य पद्मा ननमात्मनस्तत् ।

पुनः स्वयं संकुचितं च तत्र

दृष्ट्वा शरच् चन्द्रसमः प्रकाशं[४] ॥१३॥

वरांगना[५] वराननांगगा मुदाविराजते

कदा कूहूपान्तरे हिमांशु चन्द्रिका[६] किम् ।

विदग्ध चारुनागरं विधाय वक्षसि प्रिया

यथा नवीन नीरदैः समाचितौ सुभूधरौ ॥१४॥

सुरांगना[७] नरांगना समीर पावकांगना[८]

वरांगना[९] पदत्विषा विनिर्जिता सुभागिनी ।

प्रिया प्रियेण विधृता प्रनर्तती शुचिस्मिता

विलोलुपा दधार सत्पयं[१०] चलं सचचलं ॥१५॥

---

१. 'निकुंजगा' नायं शोभनः, 'निकुञ्जगा' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'ता' अशुद्धोऽयं पाठः, 'स' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'कांतामुखं' नायं शोभनः पाठः, 'कान्तामुखं' पाठोऽयं शोभनः ।
४. चन्द्र समःप्रकाशं' नायं पाठः शोभनः, 'चन्द्रमसःप्रकाशम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'वरांगना वरान नांगगा' नायं पाठः शोभनः 'वराङ्गना वराननाङ्गा' पाठोऽयं समीचीनः।
६. 'चन्द्रिका किम्' पाठोऽयमशुद्धः, चन्द्रिकानु किम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'सुरांगना नरांगना' नायं पाठः शोभनः, 'सुराङ्गना नराङ्गना' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'पावकांगना' नायं पाठः शोभनः 'पावकाङ्गना' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'वरांगना' नायं पाठ शोभनः 'वराङ्गना' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'सत्पयं चलं सचंचलं' नायं पाठः शोभनः, 'सत्पथं चलन् सचञ्चलम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

नृत्यश्रमाया[१] सिथिलीकृतांग्या

मल्लिप्रसूनानि पतंति[२] केशात् ।

अपूर्वशोभं नितरां समापु-

र्यथोदविंदून्[३] विकरंति मेघाः ॥१६॥

आलोलपाणिचरणा स्मितदृग विभंगी[४]

विभ्रद बलद् बलयकंकण[५] नूपुराणि ।

आश्लिष्टकंठ[६] कुचको जनकात्मजाया

रामो रराज भवनाटकनाट्यवेषः ॥१७॥

लसल्ललितनीरदद्युतिदधद् वपुः श्यामलं

तथा स्थिरतडिल्लताजनकं नन्दिनी[७] वामतः ।

लसत् कमल कौतुकं निजजनस्य जीवनं[८]

हरद् धररिपोर्मनो रसिक मौलिमालं भजे ॥१८॥

रामस्य वामे दक्षे च राजते प्रमदोत्तमा ।

सूत्रे मरकतस्येवोभयगा स्वर्णवल्लरी ॥१९॥

---

१. 'नृत्य श्रमाया शिथिलीकृतांग्या' पाठोऽयमशुद्धः, 'नृत्यश्रमायाः शिथिलीकृताङ्ग्या' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'पतंति' पाठोऽयं न शोभनः, 'पतन्ति' पाठोऽयं शोभनः ।

३. यथोदविंदून विकरंति 'पाठोऽयमशुद्धः' 'यथोदविन्दून् विकिरन्ति' पाठोऽयं समीचीनः ।

४. 'विभंगी' पाठोऽयं न शोभनः 'विभङ्गी' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. 'बलयकंकण' पाठोऽयं न शोभनः, बलयकङ्कणं' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. आश्लिष्टकंठकुचको' पाठोऽयं न शोभनः, 'आश्लिष्टकण्ठकुचको' पाठोऽयं समीचीनः।

७. जनकनंदिनी ' पाठोऽयं न शोभनः, जनकनन्दिनी' पाठोऽयं समीचीनः ।

८. 'जीवनं' पाठोऽयं न शोभनः, 'जीवनम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

मृदङ्ग मुरली वीणा पणवानक जर्जरान् ।

वादयंति[१] प्रयत्नेन नाना यंत्राश्च[२] वादिका ॥२०॥

सप्तस्वरेण गायंति[३] छालक्यं रागरागिणी ।

माधुर्येण वरार्हेण विदग्धा रामसद्गुणान् ॥२१॥

तेन वाद्येन गानेन मोहितो रघुनन्दनः ।

स्वगुणेन गुणग्राही कामिनी कामनास्पदः ॥२२॥

प्रियायां सहितः प्रेम्णा हास्यलास्ये मनो दधे ।

ससाजिरे रसावेशात् कारयामास मंडली[४] ॥२३॥

रणयं[५] नूपुरपादे क्वणयन् कंकणं[६] करे ।

कलयन् किंकिणीं[७] कट्यां बलयान् वादयन्मुहुः ॥२४॥

नीलपीतांवरधरौ स्रग्विनौ च[८] सुचिस्मितौ ।

विराजेते महापीठे सुंदरे रास मंडले[९] ॥२५॥

सर्व्वा सर्व्वे प्रनृत्यंति नृत्ययंति परस्परं ।

गायंति गाययंत्यश्च नंदत्यो नंदयंति च[१०] ॥२६॥

---

१. 'वादयंति' नायं पाठः शोभनः, 'वादयन्ति' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'यंत्राश्च' पाठोऽयमशुद्धः, 'यन्त्रांश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'गायंति' नायं पाठः शोभनः, 'गायन्ति' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'मंडली' नायं शोभनः पाठः, 'मण्डलीम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'रणयं' नायं पाठः शोभनः, 'रणयन्' पोठाऽयं समीचीनः ।
६. 'कंकणं' पाठोऽयं न शोभनः, 'कङ्कणं' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'किंकणी' नायं पाठः शोभनः, 'किङ्किणी' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'नीलपीताम्बरधरौ स्रग्विनौ च सुचिस्मितौ' पाठोऽयमशुद्धः नीलापीताम्बरधरौ स्रग्विणौ च शुचिस्मितौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'सुंदरे रासमंडले' नायं पाठः समीचीनः 'सुन्दरे रासमण्डले' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'सर्व्वा सर्व्वे' अयं सम्पूर्णः श्लोकः समीचीनो नास्ति-
सर्वा सर्वे प्रनृत्यन्ति नर्तयन्ति परस्परम् ।
गायन्ति गाययन्त्यश्च नन्दन्त्यो नन्दयन्ति च ॥ श्लोकोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

लोलालका परिभ्रांत्या[1] वेणी श्रेणीभिरंजिता ।

वंकताटंक धारिण्यो गंडमंडलमंडिता:[2] ॥२७॥

ताभि: परमहर्षेण रमते रघुनन्दन: ।

यथा पूर्ण शशी तारा वेष्टितो भाति निर्मल: ॥२८॥

एवं प्रिया: प्रयत्नेन प्राप्य रासरसोत्सवं ।

न त्यजंति प्रियं कांतं यथा रंका श्रिया युतं[3] ॥२९॥

भजामि सरयूतीरमाश्रितं रघुनन्दनम् ।

जानक्याश्च महारासरसिकं नटिनं हरि[4] ॥३०॥

स्मृतावेश द्रवच्चित्तं नाथं गीतोत्सुके परं[5] ।

अनन्तलीलासंयुक्तं रामचन्द्रं भजाम्यहम् ॥३१॥

नर्म्मप्रियं[6] मर्मयुतं नर्मज्ञं नर्म कोविदं[7] ।

नर्मप्रिय प्रियायुक्तं भजामि रघुवंशजम्[8] ॥३२॥

काचिद् विरहेसंतप्ता नितांतं कांतमुत्तमं[9] ।

न जहाति प्रयत्नेन प्रवसत् पतिका यथा ॥३३॥

१,२. 'लोलालका' अयं सम्पूर्ण: श्लोक: न शोभन:–
लोलालका: परिभ्रान्त्या वेणी श्रेणीभिरञ्जिता: ।
वङ्कताटङ्क धारिण्यो गण्डमण्डल मण्डिता: ॥ श्लोकोऽयं समीचीन: ।

३. 'न त्यंजति प्रियं कान्तं यथारंका श्रियायुतं' नायं पाठ: शोभन:, न त्यजन्ति प्रियं कान्तं यथा रंका श्रियायुतम्' पाठोऽयं समीचीन: ।

४. 'हरि' नायं शोमन: पाठ:, 'हरिम्' पाठोऽयं शोभन: ।

५. 'परं' पाठोऽयं न शोभन:, 'परम्' पाठोऽयं समीचीन: ।

६. 'नर्म्मप्रियं' नायं पाठ: शोभन:, 'नर्मप्रियं' पाठोऽयं समीचीन: ।

७. 'नर्मकोविदं' नायं पाठ: शोभन:, 'नर्मकोविदम्' पाठोऽयं समीचीन: ।

८. 'रघुवंरशजं' नायं पाठ: शोभन:, 'रघुवंशजम्' पाठोऽयं समीचीन: ।

९. 'संतप्ता नितांत कांतमुत्तमं' नायं पाठ: शोभन:, 'सन्तप्ता नितान्तं कान्तमुत्तमम्' पाठोऽयं समीचीन: ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काचिद् दृष्ट्वा प्रियं काभि मुक्तं[१] लांछनलांछितं ।
छद्मना चाटुवाक्येन खंडितेवाचरत्यहो ॥३४॥
काचित् प्रिये प्रणमति प्रागुक्ता चाप्रियं ह्रिया ।
संतापमगमत्[२] स्वैरं कलहांन्तरिता[३] यथा ॥३५॥
काचित् संकेत कुंजा[४]तर्गता तत्र न पश्यति ।
प्रियं सखी भर्त्सतिस्म विप्रलम्भेव भामिनी ॥३६॥
काचित् कुंजस्थिता[५] वाला कांतागमनमिछति[६] ।
विरहानलतप्तां[७]ग्यभवत् सोत्कंठिता[८] यथा ॥३७॥
काचन्मालां ग्रथयंती[९] गायंती प्रियचेष्टितं ।
पुष्पशय्यां सज्जयंती[१०] यथा वासक सज्जिका ॥३८॥
काचित् प्रियं न त्यजति क्षणमात्रमुरस्थलात् ।
प्राणात् परम[११] संगोप्य यथा स्वाधीन भर्तृका ॥३९॥

---

१. 'काभिमुक्तंलांछनलांछितं' नायं पाठः शोभनः, 'काभिर्भुक्तं लाञ्छन लाञ्छितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'संतापमगमत्' नायं पाठः शोभनः, 'सन्तापमगमत्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'कलहांतरिता' नायं पाठः शोभनः, 'कलहान्तरिता' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'संकेतकुंजार्गता नायं पाठः शोभनः, 'सङ्केतकुञ्जान्तर्गता' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'कुंजस्थिता' नायं पाठः शोभनः 'कुञ्जस्थिता' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'कांता गमनमिछति' पाठोऽयमशुद्धः 'कान्ताऽऽगमनमिच्छति' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'विरहानलतप्तांग्यभवत्' नायं शोभनः पाठः, 'विरहाऽनलतप्ताङ्ग्यभवत्' 'पाठः समीचीनः ।
८. 'सोत्कंठिता' नायं पाठः, शोभनः, 'सोत्कण्ठिता' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'ग्रथयंती गायंती प्रियचेष्टितं' नायं पाठः शोभनः, 'ग्रथयन्ती गायन्ती प्रियचेष्टितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'सज्जयंती' पाठोऽयं न शोभनः, 'सज्जयन्ती' पाठोऽयं समीचीनः ।
११. 'परम संगोप्य' पाठोऽयमशुद्धः, 'परञ्च संगोप्य पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काचित् कांतार्थिनी कांतं[१] द्रुतमुद्दिश्य गच्छति ।
कुंजात्[२] कुंज प्रविशती यथा प्रेम्णाभिसारिका ॥४०॥
काचिन्मानवती वाला प्रणयेन वशीकृतं[३] ।
कांतप्रहितदूत्यग्रे नटयन् चाटुवाक्यत: ॥४१॥
हावभावप्रभावज्ञा रामाग्रे कापि सस्मिता।
नानाशोभै र्महानाटयै स्तोषिता राममंडले[४] ॥४२॥
काचिच्चामरहस्ता च काचिद् व्यजनहस्तका ।
सुगंधमाल्यहस्ता च स्थिता कमलहस्तका ॥४३॥
स्वर्णपात्रे जलं काश्चित् कृत्वा कौतुहलान्विता: ।
मिष्टान्नैश्चसमायुक्तं काश्चित् कांचनमाजनं[५] ॥४४॥
काटिद् घटं करे धृत्वा मैरेयकं युत रह[६] ।
अव्यग्रांग्रे प्रेमयुता ददृशू राघवं मुदा ॥४५॥
सितातपत्रकं काश्चित् काश्चिताम्बूलमुत्तमं[७] ।
कुंकुमागुरुकस्तूरीचनन्दनाद्यै: प्रपूरितं[८] ॥४६॥
लेपपात्रं करे कृत्वा चान्या रामपरायणा: ।
नानायंत्रकरा:[९] काश्चिदिंगतिज्ञा मनोरमा ॥४७॥

---

१. 'कांतं' पाठोऽयं न शोभन:' 'कान्तं' पाठोऽयं समीचीन: ।
२. कुंजात् कुंजं प्रविशती' पाठोऽयमशुद्ध:, 'कुञ्जात् कुञ्जं प्रविशति' पाठोऽयं समीचीन:।
३. 'वशीकृतं' नायं पाठ: शोभन: 'वशीकृतम्' पाठोऽयं समीचीन: ।
४. 'राम मंडले' नायं पाठ: शोभन: 'राम-मण्डले' पाठोऽयं समीचीन: ।
५. 'कांचनभाजनं' नायं पाठ: शोभन: 'काञ्चनभाजनम्' पाठोऽयं समीचीन: ।
६. 'मैरेयकंयुत रह' नायं पाठ: शोभन: 'मैरेयकयुतं रह:' पाठोऽयं समीचीन: ।
७. 'त्ताम्बूलमुत्तमं' नायं पाठ: शोभन: 'ताम्बूलमूत्तमम्' पाठोऽयं समीचीन: ।
८. 'प्रपूरितं' नायं पाठ: समीचीन: 'प्रपूरितम्' पाठोऽयं समीचीन: ।
९. 'नानायंत्रकराकाश्चिदिंगितज्ञा' नायं पाठ: शोभन: 'नानायन्त्रकरा: काश्चिदिङ्गितज्ञा' पाठोऽयं समीचीन: ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

सेवंत्योहरहः[१] प्रीत्या सप्रीतं रघुनन्दनं[२] ।
रासेश्वरीं निरीक्षंतं[३] सद्भक्त्या भक्तवत्सलं[४] ।।४८।।
रासार्णवसुखवारिणी[५] चारुक्रीडातरंग[६] संकीर्णे ।
स्त्रीरत्नानां सुखहेतो र्ममज्ज मनो रामचन्द्रस्य ।।४९।।
रासे सरोनिकासे[७] स्वर्णांग्याः प्रेमवारि परिपूर्णे ।
विकसितमाननकमलं पाता यत्र मधु व्रतो रामः ।।५०।।
रामोरसि शशिवदनी विलसत्यति प्रेमभावसंयुक्ता ।
दलितांजनचयसदने[८] मनसिज दयितेव रंजि भाति[९] ।।५१।।
विलसदलसनेत्रां रामगात्रानुरक्तां
सुचिरमुखपद्मे स्वेदविंदून् दधानां[१०] ।
सिथिलतन[११] कचश्रीशोभया भ्राजमानां
नमत जनकपुत्रीं प्रेमसंवर्द्धिनीं तां[१२] ।।५२।।
अमलकमलनेत्रं जानकीप्रेमपात्रं
सजलजलदगात्रं पीतवस्त्रं दधानं[१३] ।
उरसि कुसुममालं कौस्तुभाशक्त[१४]कंठं
स्मितेरुचिरविकाशं[१५] रामचन्द्रं भजेहं[१६] ।।५३।।

इति श्री हनुमत् संहितायां परमरहस्ये रासोत्सवे चतुर्थोऽध्यायः ।

१. 'सेवंत्योहरहः' नायं पाठः शोभनः 'सेवन्त्योऽहरहः' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'रघुनन्दनं' नायं पाठः शोभनः 'रघुनन्दनम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'निरीक्षतं' नायं पाठः शोभनः 'निरीक्षन्तं' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'भक्तवत्सलं' न शोभनोऽयं पाठः 'भक्तवत्सलम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'सुखवारिणी' अशुद्धोऽयं पाठः 'सुखवारिणि' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'तरंग संकीर्णे' नायं पाठः शोभनः 'तरङ्गसंकीर्णे' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'सरो निकासे' नायं पाठः शोभनः 'सरोनिकाशे' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'दलितांजन' नायं पाठः शोभनः 'दलिताञ्जन' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'रंजिभाति' पाठोऽयमशुद्धः, 'रञ्जिताभाति' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'स्वेदविंदून्दधानां' नायं पाठः शोभनः 'स्वेदविन्दून् दधानाम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
११. 'सिथिलतन' पाठोऽयमशुद्धः 'शिथिलतन' पाठोऽयं समीचीनः ।
१२. 'तां' नायं पाठः शोभनः 'ताम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
१३. 'दधानं' पाठोऽयं न शोभनः 'दधानम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
१४. 'कौस्तुभाशक्तकंठं' नायं पाठः शोभनः 'कौस्तुभासक्तकण्ठं' पाठोऽयं समीचीनः ।
१५. स्मृतरूचिरविकाशं नायं पाठः शोभनः 'स्मितरुचिरविकासं' पाठोऽयं समीचीनः ।
१६. *'भजेहं' नायं पाठः शोभनः 'भजेऽहम्' पाठोऽयं समीचीनः ।*

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अगस्त्य उवाच–

तवाननात् वाक् प्रभवप्रभाकरात्
प्रफुल्लितं मद् धृदयं सरोरुहम् ।।
सीतासखीभिः सह यत्र साम्प्रतं
पूर्णेन्दु वन्नन्दति रामभद्रः ।।१।।

श्रीहनुमानुवाच–

श्रान्तं कांताननं[१] कांतं स्वेदेन परिपूरितं[२] ।
दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टात्मा मज्जनाय मनोदधे ।।२।।
ता[३] सर्व्वा मुदितास्तत्र भगवन्तं रघूत्तमं[४] ।
नानाभरणसम्पन्ना[५] वेष्टिता स्नानचेष्टिताः ।।३।।
नृत्यं वाद्यैः सुमधुरैराकीर्णौ छत्रचामरैः ।
गछंतौ[६] भासमानौ तौ हसकुंजरगामिनौ[७] ।।४।।
प्राप्तौ तौ सलिलाभ्यासं तरंगैरुपशोभितं[८] ।
महोत्पलश्रियाजुष्टं कामोद्दीपनकारकं[९] ।।५।।

---

१. 'कांताननं कांतं' नायं शोभनः पाठः, 'कान्ताननं कान्तं' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'परिपूरितं' नायं शोभनः पाठः, 'परिपूरितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'ता सर्व्वा' नायं शोभनः पाठः, 'ताः सर्वा' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'रघूत्तमं' नायं शोभनः पाठः, 'रघूत्तमम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'नानाभरणसम्पन्ना' नायं शोभनः पाठः, 'नानाऽऽभरणसम्पन्ना' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'गछंतौ' नायं शोभनः पाठः, 'गच्छन्तौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'हंसकुंजरगामिनौ', नायं शोभनः पाठः, 'हंसकुञ्जरगामिनौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'तरंगैरुपशोभितं' नायं पाठः शोभनः, 'तरङ्गैरुपशोभितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. कामोद्दीपनकारकं नायं पाठः शोभनः, 'कामोद्दीपनकारकम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

सरयूस्तं प्रियं दृष्ट्वा जानक्यालिंगितं प्रभुं[१] ।

सीतलेन[२] सुगंधेन जलेन पदपंकजं[३] ।।६।।

प्रक्षाल्य जलजैः पुष्पैः सत्कृत्यतदनन्तरं[४] ।

नानोपचारै र्नैवेद्यैः पूजयास तं सती ।।७।।

ततः परमहर्षेण जानक्या सह राघवः ।

क्रीडयन् वारिमध्ये च यथा मत्तमतंगजः[५] ।।८।।

सखीभिः सहितो भाति भगवान् सर्व्वकामदः[६] ।

काचित् करें करं धृत्वा वार्यगाधे क्षिपन्मुदा[७] ।।९।।

काचिच्च कैतवतया रामांगे[४] निपतत्यहो ।

काचित्तीरात् प्रपतति जले काचिन्निमज्जति ।।१०।।

यंत्रिताबाहु[८]यंत्रेण काचित् कमललोचना ।

रामं काचित् सिंचयती[९] करमुक्तेन वारिणा ।।११।।

परस्परं जलकणान् सिंचयंत्यो[१०] वरांगनाः ।

काचिज्जलं करतलैर्ताडयंती[११] मुहुर्मुहुः ।।१२।।

---

१. 'जानक्यालिंगितं प्रभुं' नायं शोभनः पाठः, 'जानक्याऽऽलिङ्गितं' पाठोऽयं समीचीनः।

२. 'सीतलेनसुगंधेन' नायं शोभनः पाठः, 'शीतलेन सुगन्धेन' पाठोऽयं समीचीनः ।

३. 'सत्कृत्य तदनन्तरं' नायं शोमनः पाठः, 'सत्कृत्यतदनन्तरम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

४. 'मत्तमतंगजः' नायं पाठः शोभनः, 'मत्तमतङ्गजः' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. 'सर्व्वकामदः' नायं पाठः शोभनः, 'सर्वकामदः' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. 'गाधेक्षिपन्मुदा' नायं पाठः शोभनः, 'गाधेऽक्षिपन्मुदा' पाठोऽयं समीचीनः ।

७. 'रामांगे' नायं पाठः शोभनः, 'रामाङ्गे' पाठोऽयं समीचीनः ।

८. 'यंत्रिताबाहुयंत्रेण' नायं पाठः शोभनः, 'यन्त्रिताबाहुयन्त्रेण' पाठोऽयं समीचीनः ।

९. 'सिंचयती' पाठोऽयमशुद्धः, 'सिञ्चयन्ती' पाठोऽयं समीचीनः ।

१०. 'सिंचयंत्यो' नायं पाठः शोभनः, 'सिञ्चयन्त्यो' पाठोऽयं समीचीनः ।

११. 'करतलैर्ताऽयंती' नायं पाठः शोभनः, 'करतलैस्ताडयन्ती' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

महान् शब्दोभवत्तत्र[१] समुद्र मथने यथा ।
काचित् संतारयन्[२] प्रेम्णा कांचिच्चोरसिका[३] नयन् ॥१३॥
न्यपतच्च महागाधे प्रहस्य रघुनन्दनः ।
काचिन्मग्नाभयात् कांतां[४] गांढ़मालिंगनं ददौ ॥१४॥
काचित् प्रवाहपतिता तरंगै[५] र्वारितांशुका ।
ह्वीया नायाति निकटं सकटं[६] बहु मन्यते ॥१५॥
तां तु[७] काचित् करे धृत्वा चागता राघवांतिके[८] ।
लज्जयाधोमुखीभूत्वा[९] निमज्जति जले मले ॥१६॥
चिबुके द्व्यंगुलं दत्वा गंडे गंड नियुज्य ताः[१०] ।
यथा कमल वक्त्रं ते चंचरीकाश्चुचुंविरे[११] ॥१७॥
शुस्नाता वारिभिः क्लिन्ना[१२] न्निरीहाता विवृतानना ।
रुक्मांगी[१३] सूक्ष्मवसना नग्ना मग्ना जले पुनः ॥१८॥

---

१. 'शब्दोभवत्तत्र' नायं पाठः शोभनः, 'शब्दोऽभवत्तत्र' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'संतारयन्' नायं पाठः शोमनः, 'सन्तारयन्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'कांचिच्चोरसिका' नायं पाठः शोभनः, 'काञ्चिच्चोरसिका' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'कांतां गाढमालिंगनं' नायं पाठः शोभनः, 'कान्तां गाढमालिङ्गनं' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'तरंगैर्वारितांशुका' नायं पाठः शोभनः, 'तरङ्गैर्वारितांशुका' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'ह्वीयानायातिनिकटंसकटं' नायं पाठः शोभनः, 'ह्रिया नायाति निकटं' सङ्कटं पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'तां तु' नायं पाठः शोभनः, 'तान्तु' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'राघवांतिकं' नायं पाठः शोभनः, 'राघवान्तिकम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'लज्जयाधोमुखी' नायं पाठः शोभनः, 'लज्जयाऽधोमुखी' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'गंडे गंड' पाठोऽयमशुद्धः, 'गण्डेगण्डं' पाठोऽयं समीचीनः ।
११. 'चुचुंविरे' नायं पाठः शोभनः, 'चुचुम्बिरे' पाठोऽयं समीचीनः ।
१२. शुस्नाता 'क्लिन्नान्निरीहा' पाठोऽयमशुद्धः सुस्नाता, 'क्लिन्ना निरीहा' पाठोऽयं समीचीनः ।
१३. रुक्मांगी' नायं पाठः शोभनः, 'रुक्माङ्गी' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

एवं नाना विधानेन क्रीडयित्वा पुनः पुनः ।

उत्तस्थौ तीरमतुलां तामिः सह विलासकृत् ।।१९।।

तत्र सर्व्वाभिरालीभि[१] र्वभौ श्री रघुननन्दनः ।

ततो मंजुलकं[२] कुंजं प्रविश्य परमाद्भुतं ।।२०।।

परमं सुखदं धाम् जगाम श्रीरघूत्तमः ।

हास्य लास्य विनोदेन प्राप्य स्थानमनुत्तमं[३] ।।२१।।

सुरागमूले विमले मंडपे मणिमंडिते[४] ।

तोरणै र्हैमकलशै मर्णिस्तंभै[५] र्विराजिते ।।२२।।

शंकवा[६]स्तरणे दिव्ये विस्तीर्णवरमासने ।

तत्र सिंहासनं कांतं[७] नानामणिभिरावृतं[८] ।।२३।।

तन्मध्ये षोडश दलं पद्मं ज्योतिर्मयं परं[९] ।

न्यवसद्राघव स्तत्र सीतयासह सुवृतः ।।२४।।

तत्रं कुंजान्यने[१०]कानि प्रफुल्लानीह सर्व्वतः[११] ।

पक्षिसंघस्य निनदै र्नादितानि मनोहरैः ।।२५।।

---

१. 'सर्व्वाभि रालीभि' नायं शोभनः पाठः, 'सर्वाभिरालीभि' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'मंजुलकं कुंजं प्रविश्यपरमाद्भुतं' नायं पाठः शोभनः, 'मञ्जुलकं कुञ्जं प्रविश्य परमाद्भुतम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'स्थानमनुत्तमं' नायं पाठः शोभनः, 'स्थानमनुत्तमम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'मंडपेमणिमंडिते' नायं पाठः शोभनः, 'मण्डपे मणिमण्डिते' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'स्तंमै' नायं पाठः शोभनः स्तम्भैः पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'रांकवास्तरणे' पाठोऽयं न शोभनः 'राङ्कवास्तरणे' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'कांतं' नायं शोभनः पाठः, 'कान्तं' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'रावृतं' नायं पाठः शोभनः 'रावृतम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'परं' नायं पाठः शोभनः 'परम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'कुंजान्यनेकानि' नायं शोभनः पाठः 'कुञ्जान्यनेकानि' पाठोऽयं समीचीनः ।
११. 'सर्व्वतः' नाथं पाठः शोभनः 'सर्वतः' पाठोऽयं शोभनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

तत्रर्त्तवो वसन्ताद्याः फलपुष्पसमन्विताः ।

नवपल्लव नम्राग्रा भ्रमद्भ्रमर वेष्टिता ॥२६॥

वहंति[१] वाताः पद्मानां गंध स्पर्श मनोरमाः ।

कामदाः कामिनीनां च[२] मनोल्हादकराः पराः ॥२७॥

तत्पद्मे षोडशदले वयस्याः संति सोत्सुकाः[३] ।

क्रमेण तासां नामानि श्रूयतां मुनिसत्तम! ॥२८॥

उज्ज्वला कांचनी[४] चित्रा चित्ररेखा सुधामुखी ।

हंसी प्रसंसी[५] कमला विषदाक्षी[६] सुदन्तिका ॥२९॥

चन्द्रानना चन्द्रकला माधुर्य्यशालिनीवरा ।

कर्पूरांगी[७] वारारोहा इत्याद्या षोडषा[८] स्मृताः ॥३०॥

तस्य पद्मस्योपदले राजंते षोडशांगनाः ।

शृणु नामानि तासां वै महामुनिवरेश्वर! ॥३१॥

शोभना शुभदा शांता[९] संतोषा सुखदासती ।

चारुस्मिता चारुरूपा चार्वंगी चारुलोचना ॥३२॥

---

१. 'वंहतिवाताःपद्मानां गंध' नायं शोभनः 'वहन्ति वाताः पद्मानां गन्ध' पाठोऽयं समीचीनः।

२. कामिनीनां च मनोल्हाद कराः नायं शोभनः पाठः 'कामिनीनाञ्च मनोह्लाद कराः' पाठोऽयं समीचीनः ।

३. 'संति' नायं पाठः शोभनः, 'सन्ति' पाठोऽयं समीचीनः ।

४. 'कांचनी' नायं पाठः शोभनः, 'काञ्चनी' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. 'प्रसंसी' पाठोऽयं न शोभनः, 'प्रशंसी' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. 'विषदाक्षी' नायं पाठः शोभनः, 'विशदाक्षी' पाठोऽयं समीचीनः ।

७. 'कर्पूरांगी' पाठोऽयं न शोभनः, 'कर्पूराङ्गी' पाठोऽयं समीचीनः ।

८. 'षोडषा स्मृता' नायं पाठः शोभनः, 'षोडश स्मृताः' पाठोऽयं समीचीनः ।

९. 'शांतासंतोषा' नायं पाठः शोभनः, 'शान्तासन्तोषा' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हेमा क्षेमा क्षेमदात्री धात्री धीरा धरा स्मृता ।

अनेक सेवाभिरता सेवंन्ते[१] निशमुत्तमा: ।।३३।।

क्षीरोद्भवा भद्ररुपा भद्रदा भववर्ज्जिता ।

विद्युल्लता पद्मनेत्रा पावनी हंसगामिनी ।।३४।।

रमणीया प्रमोदात्री कुंकुमांगी[२] रसोत्सुका ।

एता सख्यो[३] वसंत्यत्र दलेषु द्वादशेषु च ।।३५।।

महार्हा माधवी माल्या कामदा काममोहिनी ।

रति[४] क्षिति नीतिवती प्रीतिदा कुशला कला ।।३६।।

नीलाद्या याश्चोपदले सेवंते[५] रघुनन्दनं ।

दृश्यंते[६] च महाप्रेममग्ना कौतूहलान्विता: ।।३७।।

ततोष्टदलमध्ये[७] च नाना सौभाग्यसंयुता: ।

कुंजाधिपा[८] सुसख्यस्ता नित्यसेवनतत्परा: ।।३८।।

प्रथमं वेष कुंजं[९] तौ प्रविष्टौ नर्मभिर्युतौ ।

विलासिनी सखी तत्र दृष्ट्वा रासेश्वरं मुदा ।।३९।।

---

१. 'सेवंन्तेनिशमुत्तमा:' नायं शोभन: पाठ:, 'सेवन्तेऽनिशमुत्तमा:' पाठोऽयं समीचीन: ।
२. 'कुंकुमांगी' न शोभनोऽयं पाठ: , 'कुङ्कुमाङ्गी' पाठोऽयं समीचीन: ।
३. 'एता सख्यो वसंत्यत्र' पाठोऽयं न शोभन:, 'एता: सख्यो वसन्त्यत्र' पाठोऽयं समीचीन: ।
४. 'रति क्षिति नीतिवती' न पाठोऽयं शोमन:, 'रति: क्षिति र्नीतिवती' पाठोऽयं समीचीन: ।
५. 'सेवंते' नायं पाठ: शोभन: 'सेवन्ते' पाठोऽयं समीचीन: ।
६. 'दृश्यंते' नायं पाठ: शोभन: 'दृश्यन्ते' पाठोऽयं समीचीन: ।
७. 'ततोष्टदलमध्ये' नाथं पाठ: शोभन: 'ततोऽष्टदलमध्ये' पाठोऽयं समीचीन: ।
८. 'कुंजाधिपा' नायं पाठ: शोभन: 'कुञ्जाऽधिपा:' पाठोऽयं समीचीन: ।
९. 'कुंजंतौ' नायं पाठ: शोभन: 'कुञ्जन्तौ' पाठोऽयं समीचीन: ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वेषं चकार सा शीघ्रं वस्त्रालंकारका[१] जनैः ।
उभयो र्नव दम्पत्यो रनुरूपं सुभक्तितः ॥४०॥
गत्वा तु मालती कुंजं[२] सांगानंदा सखी यतः ।
तया सेवा संग्रहीतौ[३] प्रेम्णा परमहर्षितौ ॥४१॥
केलिकुंजां[४]तरगतः श्रीरामः सीतया सह ।
यत्र वृन्दा सखी नित्या नित्यानन्दे निमज्जति ॥४२॥
विहरत्तत्र हर्षेण केलिकौतूहलेन च ।
तोषयित्वा वयस्यां तां कामना कलनेन च ॥४३॥
ततस्तु सुखदं नाम कुंजं दृष्ट्वा[५] मनोरमं ।
उभौ[६] परमसन्तुष्टौ नित्या यत्र विराजते ॥४४॥
ततो हिन्दोलके कुंजमांदोलित्वा[७] मुहुर्मुहुः ।
सख्या प्रेमप्रदर्शिन्याः पूर्णकृत्वा मनोरथं[८] ॥४५॥

---

१. 'वस्त्रालंरकांजनैः' नायं पाठः शोभनः 'वस्त्राऽलङ्कारकाञ्जनैः' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'कुंजं सांगानंदा' पाठोऽयं न शोभनः, कुञ्जं साङ्गानन्दाः' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'संग्रहीतौ' पाठोऽयं न शोभनः 'संगृहीतौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'केलिकुं जांतरगतः' पाठोऽयं न शोभनः, 'सुकेलिकुञ्जान्तर्गतः' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'कुंजं दृष्ट्वा मनोरमं' नायं पाठः शोभनः 'कुञ्जं दृष्ट्वामनोरमम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'उभौ परमसन्तु ष्टावित्यादि पंक्तिरियमशुद्धा–
उभौ परम सन्तुष्टौ विराजेते सदाऽत्र वै' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'कुंजमांदोलित्वा' नायं पाठः शोभनः 'कुञ्जमान्दोलित्वा' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'मनोरथं' पाठोऽयं न समीचीनः 'मनोरथम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

मनोसंब्दोलकं[१] कुंजं ययौ रामः सहप्रियः ।

वसन्तरंजनी[२] यत्र सर्वा परमहर्षिताः ॥४६॥

वसन्तकुसुमैर्यत्तु वेष्टितं परमाद्भुतं[३] ।

कोकिलालिगणैर्जुष्टं[४] कामसंदीपकारकं ॥४७॥

सखीभिः सीतया सार्द्धं गतो भोजनकुंजकं[५] ।

सदानुमोदिनी[६] सख्या भोगैः संतर्पितौ मुदा ॥४८॥

शयनीयं चारुकुंज[७] दृष्टवान् भगवान् प्रभुः ।

प्रहर्षमतुलं भेजे कोमलास्तरणैर्वृतं[८] ॥४९॥

स्थिता यत्र सखी साक्षात् श्रीमान्मदनमंजरी[९] ।

सुष्वाप सीतया सार्द्धं तया प्रेम्णा प्रवोधितः ॥५०॥

अष्टपत्रस्योपकोणे बल्लीपादपमंडिता[१०] ।

माधवी चपका[११] मल्ली पुन्नागा मालती तथा ॥५१॥

---

१. 'मनोसंदोलकंकुंजं' नायं पाठः शोभनः, 'मनः सन्दोलकं कुञ्जं' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'वसन्तरंजनी' पाठोऽयं न शोभनः, 'वसन्तरञ्जनी' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'परमाद्भुतं' नायं पाठः शोभनः, 'परमाद्भुतम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'कोकिलालिगणैर्जुष्टं कामंसन्दीपकारकं' नायं पाठः शोभनः, 'कोकिलाऽलिगणैर्जुष्टं कामसन्दीपकारकम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'भोजन कुंजकं' नाथं पाठः शोभनः, 'योजन कुञ्जकं' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'सदानुमोदिनी सख्याभोगैः संतर्पितौ मुदा' नायं पाठः शोभनः, 'सदाऽनुमोदिनी सख्या भोगैः सन्तर्पितौ मुदा' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'चारुकुंज' नायं पाठः शोभनः, 'चारुकुञ्जं' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. 'कोमलास्तरणै वृतं' नायं पाठः शोभनः, 'कोमलाऽऽस्तरणै वृतम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'श्रीमान्मदनमंजरी' नायं पाठः शोभनः, 'श्रीमन्मदनमञ्जरी' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'बल्लीपादपमंडितः' नायं पाठः शोभनः, 'बल्लीपादपमण्डिताः' पाठोऽयं समीचीनः ।
११. 'चंपकाः' पाठोऽयमशुद्धः, 'चम्पका' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

लवंगलतिका[१] धात्री तुलसी परमाद्भुता ।
सर्व्वगंधयुता[२] सर्वाः सर्व्वपुष्पप्रपूरिता ॥५२॥
फलानि यत्र स्वादूनि पत्राण्यप्यमृतादपि ।
तत्र सख्यो विराजंते यत्र हस्ताः[३] प्रहर्षिताः ॥५३॥
गांयत्यो[४] नृत्यवंत्यश्च वीक्ष्यंत्यश्च सुदम्पती ।
तासां नामानि मनिराहू श्रूयतां हृदि धारय ॥५४॥
वीणावती वेणुहस्ता वीणाहस्ता सुगंधिका[५] ।
कविलासविलासेन शोभाशोभान्विताभवत्[६] ॥५५॥
सप्तस्वरान् सुखेनैव धृत्वा सा सुखदा सती ।
खंजनाक्षीरके[७] कृत्वा खंजरी[८] रसमंजरी ॥५६॥
करे गानकला[९] नीत्वा मृदंगमधुरस्वरं ।
सारंग लोचनी शार्ङ्गी[१०] वादयत्यतिहर्षिता ॥५७॥
सुखदा च सुखस्पर्शा सुखमंडलमंडिता[११] ।
सर्व्वा[१२] सर्व्वरसाभिज्ञा श्रीरामेंगित बोधिका ॥५७॥

---

१. लवंगलतिका' पाठोऽयं न शोभनः, 'लवङ्गलतिका' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. सर्व्वगंधयुतासर्वा, सर्व्वपुष्पप्रपूरिता' पाठोऽयं न शोभनः 'सर्वगन्धायुताः सर्वपुष्पप्रपूरिताः' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. हस्ता प्रहर्षिता' पाठोऽयं न शोभनः, 'हास्य प्रहर्षिताः' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. श्लोकोऽयमशुदधः, शुद्धोयथा– गायन्त्यो नृत्यन्त्यश्चैव वीक्ष्यन्त्यश्च सुदम्पती । तासां नामानि त्वं मुने!। श्रूयतां हृदि धारय' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. सुगंधिका' पाठोऽयं न शोभनः, 'सुगन्धिकाः' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. शोभान्विताभवत्' नायं पाठः शोभनः, 'शोभाऽन्विताऽभवत्' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. खंजनाक्षीरके' पाठोऽयंमशुद्धः, 'खञ्जनाक्षी करे' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. खंजरीरसमंजरी' पाठोऽयं न शोभनः, 'खञ्जरी' रसमञ्जरी' पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'करे गान कलां नीत्वा मृदंगमधुरस्वरं' नायं पाठः शोभनः 'करे गान कलां नीत्वा मृदंङ्ग मधुरस्वरम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
१०. 'शार्ङ्गी' पाठोऽयमशुद्धः, 'शार्ङ्गीं' पाठोऽयं समीचीनः ।
११. 'सुखमंडल मंडितो' पाठोऽयशुद्धः, 'मुखमण्डलमण्डिता' पाठोऽयं समीचीनः ।
१२. 'सर्व्वा सर्व्वरसाभिज्ञा श्रीरामेंगितवोधिका' नायं पाठः शोभनः, 'सर्वा सर्वरसाभिज्ञा श्रीरामे ङ्गित बोधिकाः' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

वराटके संततहाटकान्विते[१]

महामणीन्द्राद्भुत[२] चारुमंडपे ।

सोमार्क वन्हिद्युतिकोटिवंचके[३]

चिन्तामणे श्चित्तविमोहकारके ॥५९॥

तत्रोल्लसत्पीठपवित्रनिर्मले

मंत्रैश्चवर्णार्णशतैः[४] समन्विते ।

सुकोमले केवलं वर्चसां निधौ

वाचस्पति वाक्यमगम्यरूपके ॥६०॥

सर्व्वावीजैः[५] सप्रणवैः सर्व्वमंत्रैश्च[६] वेष्टिते ।

यथा मणिगणानां च राजते मध्यनायकः ॥६१॥

तत्राभवत्[७] पद्मपलासलोचनः

प्रलंबाहुः[८] स्मितशोमिताननः ।

प्रतप्तचामीकरभूषणान्वितो

यस्यांगगा[९] श्रीजनकात्मजाप्रिया ॥६२॥

---

१. 'संतत' पाठोऽयं न शोभनः, 'सन्तत' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'महामणीद्राद्भुतचारुमंडपे' नायं पाठः शोभनः, महामणीन्द्राद्भुत चारुमण्डपे' पाठोऽयं समीचीनः ।

३. 'वन्हिद्युतिकाटिवंचके' पाठोऽयं न शोमनः वह्निद्युति कोटिवञ्चके पाठोऽयं समीचीनः ।

४. 'मंत्रैश्च' पाठोऽयं न शोभनः, 'मन्त्रैश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. 'सर्व्ववीजै' पाठोऽयं न शोभनः, 'सर्ववीजै' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. 'सर्व्वमंत्रैश्च' पाठोऽयं न शोभनः, 'सर्वमन्त्रैश्च' पाठोऽयं समीचीनः ।

७. 'तत्राभवत्' पाठोऽयं न शोभनः, 'तत्राऽभवत्' पाठोऽयं समीचीनः ।

८. 'प्रलंबबाहुः' पाठोऽयं न शोभनः, 'प्रलम्बबाहुः' पाठोऽयं समीचानः ।

९- 'यस्यांगगा' पाठोऽयं न शोमनः, 'यस्याङ्गगा' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

परस्परालिंगितमिलितांग[१]

हास्येन वाक्येन च शोभमानं[२] ।

वातास्पदं सर्व्व सुखास्पदं तं

नमामि रासेश्वरमप्रधृष्यं[३] ।।६३।।

तत्र सख्यः सुसेवंते[४] ससीतं राघवं मुदा ।

लक्ष्मणा चारुशीला च भद्रा मानवती तथा ।।६४।।

परमानंदजननी[५] कृष्णा सर्व्वागं[६]शोभिता ।

धृत्वातपत्रं[७] काचित्तु बर्हिणः पुछ मुछकं ।।६५।।

काचिद् धृत्वा चामरं च काचित्ताम्बुलमुत्तमं[८] ।

सर्व्वांगदर्पणं काचिज्जलं काचिदुशत्तमा ।।६६।।

मंगलं कलशं काचिद् धृत्वा स्वर्णजमुत्तमं[९] ।

आनंदमग्ना[१०] सर्व्वाश्च पश्यंति रमंति च ।।६७।।

---

१. 'परस्परालिंगितमिलितांगं' पाठोऽयं न शोभनः, 'परस्पररालिङ्गितमिलिताङ्गं' पाठोऽयं समीचीनः ।

२. 'शोभमानं' नायं पाठः शोभनः, ' शोभमानम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

३. 'नमामि रासेश्वरमप्रधृष्यं' नायं पाठः शोभनः, 'नमामि रासेश्वरमप्रधृष्यम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

४. 'सुसेवंते' नायं पाठः शोभनः, 'सुसेवन्ते' पाठोऽयं समीचीनः ।

५. 'परमानंदजननी' नायं पाठः शोभनः, 'परमानन्दजननी' पाठोऽयं समीचीनः ।

६. 'सर्व्वांग शोभिता' पाठोऽयं न शोभनः 'सर्वाङ्ग शोभना' पाठोऽयं समीचीनः ।

७. 'धृत्वातपत्रं काचित्तु वर्हिण' पुछ मुछकं पाठोऽयमशुद्धः 'धृत्वाऽऽतपत्रं काचित्तुबर्हिणः पुच्छगुच्छकम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

८. 'काचित्ताम्बुलमुत्तमं' नायं पाठः शोभनः, 'काचित्ताम्बूलमुत्तमम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

९. 'स्वर्णजमुत्तमं' नायं पाठः शोभनः, 'स्वर्णजमुत्तमम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

१०. *आनंदमग्ना सर्व्वाश्च पश्यंति रमयंति च' नायं पाठः शोभनः, 'आनन्दमग्नाः सर्वाश्च पश्यन्ति रमयन्ति च' पाठोऽयं समीचीनः ।*

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

नित्यसिद्धा नित्यसाध्या दम्पत्योः पादसेवनं[१] ।
कुरुते परमा भक्त्या नानाभावप्रपूरिता ॥६८॥
अयोध्या सरयूश्चाग्रे यंत्रहस्तासुचिस्मिता[२] ।
निरीक्षते रामवक्त्रं प्रेमामृतरपरिप्लुता[३] ॥६९॥
सुरुचिर जलद्वाभं भावनाभावगम्यं
कनकनिकरभास्वज्जानकीवामभागं[४] ।
स्मितं[५] शुचिमुखकांतं कामनिःकार कारं
नमत[६] हृदिवराजे प्रीतिरासेश्वरं तं ॥७०॥
जयति जनकजाया पादपद्मं मनोज्ञं
हरहरिविधिंवद्यं साधकानां सुसेव्यं[७] ॥
नखरनिकरकांतं[८] मुद्रिका नुपुराद्यै-
र्हृदयकमलमध्ये योगयोगीशभाव्यं[९] ॥७१॥

---

१. 'पादसेवनं' पाठोऽयं न शोभनः, 'पादसेवनम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. यंत्रहस्ता सुचि स्मिता' नायं पाठः शोभनः' यन्त्रहस्ता शुचिस्मिता' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'प्रेमामृतपरिप्लुता' नायं पाठः शोभनाः 'प्रेमाऽमृतपरिप्लुता' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'वामभागं' नायं पाठः शोभनः, 'वामभागम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. स्मितं सुचिमुखकांतं कामनिः कारकारं' नायं पाठः शोभनः, स्मित शुचिमुखकान्तं कामनिष्काम कारम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'नमत हृदिवराजे प्रीतिरासेश्वरंतं' नायं पाठः शोभनः, 'नमत हृदि वसन्तं प्रीतिरासेश्वरं तम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'सुसेव्यं' नायं पाठः शोभनः, 'सुसेव्यम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
८. नखनिकरकांतं' नायं पाठः शोभनः, नखर निकरकान्तं पाठोऽयं समीचीनः ।
९. 'भाव्यं' नायं शोभनः पाठः, 'भाव्यम्' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

जयत्ययोध्या रमणो रसात्मा

विलासिनीकेलिकलाभिलाषः ।

सुचारुचामीकरचीरधारी

धरासुताचित्त विनोदकारी ॥७२॥

न चन्द्रस्य गतिस्तत्र न सूर्यस्य गतिस्तथा ।

प्रभया रामचन्द्रस्य सीतायाश्च प्रभावतः ॥७३॥

सदा प्रकासते तत्र स्थलं परमशोमनं[१] ।

यद् ध्यात्वा निमिषार्द्धेन रसिका यांति तत्पदं[२] ॥७४॥

अयोध्या नगरी रम्या सप्तपुर्यधिकारिणी ।

भगवानादिपुरुषो रमते तत्र चाद्यया ॥७५॥

आल्हादिनी शक्तिरूपा जानकी यस्य वामतः ।

तं रामं सच्चिदानंदं[३] नित्यं रासेश्वरं भजे ॥७६॥

तुरीया जानकी प्रोक्तो[४] तुरीयो रघुनन्दनः ।

उभयोरंशजाः[५] सर्व्वे चावतारा ह्यसंख्यकाः ॥७७॥

सर्व्वेषामवताराणां[६] भवतारी रघूत्तमः ।

श्रुतं दृष्टं मया सर्व्वं[७] चिरायाजिवतान्मुने! ॥७८॥

---

१. 'परमशोभनं' नायं पाठः शोभनः, 'परमशोभनम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'तत्पदं' नायं पाठः शोभनः, 'तत्पदम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'सच्चिदानंदं' पाठोऽयं न शोभनः, 'सच्चिदानन्दं' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'प्रोक्तोतुरीयो' पाठोऽयं न शोभनः, 'प्रोक्तस्तुरीय' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'सर्व्वे' नायं पाठः शोभनः, 'सर्वे' पाठोऽयं समीचीनः ।
६. 'सर्व्वेषामवताराणां' पाठोऽयं न शोभनः, 'सर्वेषामवताराणां' पाठोऽयं समीचीनः ।
७. 'सर्व्वं' पाठोऽयं न शोभनः, 'सर्वं' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमत्संहितायाः पूर्वप्रदत्तपाठः

ब्रह्मरुद्रसुरेशाद्या[१] संतन्मे चिरजीविनः ।
सर्व्वेऽपि[२] विंभवाशक्ता यतोऽहं विभवात्परः ॥७९॥
माधुर्ये च वयस्याहमैश्वर्ये हनुमान् कपिः ।
किंचित्तेनैव[३] जानामि रहस्यं रामसीतयोः ॥८०॥
नित्यलीलापरिकरा ये स्यू रघुवरादयः ।
तैस्सार्धं भवगान् रामो[४]ऽयोध्यायामेव दीप्यते ॥८१॥

गोलोक साकेत समावुभौ मुने
कदापि भेदो नहि राघवस्य ।
उभौ तु विश्राम निवास धामनी
परस्परावसदृशे विलासतः ॥८२॥

अस्माद्रासादादिभूतान्नानारासो भविष्यति ।
ज्ञात्वा वै रसिका[५] सर्व्वे रमंते कथयंति च ॥८३॥

अस्मिन् महारास रसोत्सवाब्धौ
निविष्टचेता रसिकाग्रणी यः ।
विधौ निषेधे दूरिते सु कर्मणि
न बोध्यते सोपि यथा सदागतिः ॥८४॥

---

१. 'संतन्मे' पाठोऽयं न शोभनः, 'सन्तीमे' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'सर्व्वेपि विभवाशक्त' पाठोऽयमशुद्ध, 'सर्वेऽपि विभवासक्ता' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'किं चित्तेनैव' भ्रामकोऽयंपाठः 'किंचित् तेनैव' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'रामोयोध्यायामेव' नायं पाठः शोभनः, 'रामोऽयोध्यायामेव' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'रसिकाःसर्व्वे रमंते कथयंति च' नायं पाठः शोभनः, 'रसिकाः सर्वे रमन्ते कथयन्ति च' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कैवल्यदौर्वल्यंकर महारसं
सीतापते रासविलासमद्भुतं[१] ।
कायेन वाचा मनसा स्मरेच्च यः
स याति गोलोकमनामयं पदं[२] ॥८५॥

इदं रहस्यं परमं सुगोपनं
मयैव चोक्तं निगमागमात्परं[३] ।
यः श्रद्धया भक्तियुतः पठेद्वा
स याति रामस्य पदं महामुने ॥८६॥

यो भावुको भावयते हृदम्बुजे
रामस्य रासं रसवारिपूरितं[४] ।
पिबेच्च सत्सारसुधाधिकं रसं
न रोचते क्षारजलं यथा किल ॥८७॥

श्रुत्वा रहस्यं परमं पवित्रं
महामुनिः सुस्थिरमानसोऽभूत् ।
परस्परालिंगितभावयुक्तं
दत्वा ययौ ह्याश्रममात्मनस्तत् ॥८८॥

---

१. 'विलासमद्भुतं' नायं पाठः शोभनः, 'विलासमद्भुतम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'पदं' नायं पाठः शोभनः, 'पदम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'निगमागमात् परं' नायं पाठः शोभनः, 'निगमाऽऽगमात् परम्' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. *'रसवारिपूरितं' नायं पाठः शोभनः, 'रसवारिपूरितम्' पाठोऽयं समीचीनः ।*

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

गछन्[१] गछन् पथि मुनिवरः ।
पूर्ण प्रेमामृताब्धौ
मज्जन् मज्जन् सपदि पदयो
र्न्यासभेदं न वेद ।
पश्यन् पश्यन् हृदि रघुपतिं
सीतया शोभिवामं
हृष्यन् हृष्यन् परममुदितः
प्राप गेहं चिरायुः ॥८९॥
गते मुनावासुगसम्भवोसौ
सम्भावयन् ध्यानमना बभूव ।
स्मरन् स्मरन् रासरसं हृदब्जे
वाह्येन्द्रियज्ञानमनो निवृत्तम् ॥९०॥
हनूमतो महाकाव्यं भाव्यं श्राव्यं सदैव हि ।
तस्मिन् ससीतारामोपि[३] तुष्टो भवति सर्वथा ॥९१॥

इति श्री हनुमत्संहितायां परमरहस्ये रासरसोत्सवे पञ्चमोध्यायः[४]

समाप्तोयं ग्रंथः ।

शुभमस्तु

पौषसितमष्टम्यां[५] मधु पुर्य्यां चन्द्रवासरे ।

नेत्रादिवसु चन्द्राद्बे गोविन्दो प्यलिखति सुधी ॥

श्रीकृष्णचन्द्रम्भजे ॥

शुभंभवतु

---

१. 'गछन् गछन्' पाठोऽयमशुद्धः 'गच्छन् गच्छन्' पाठोऽयं समीचीनः ।
२. 'सम्भवोसौ' नायं पाठः शोभनः, 'सम्भवोऽसौ' पाठोऽयं समीचीनः ।
३. 'ससीतारामोपि' नायं पाठः शोभनः, 'ससीतरामोऽपि' पाठोऽयं समीचीनः ।
४. 'पञ्चमोध्यायः समाप्तोयं गंथः, 'नायं पाठः शोभनः, 'पञ्चमोऽध्यायः समाप्तोऽयं ग्रन्थः' पाठोऽयं समीचीनः ।
५. 'पौषासितष्टम्यां मधुयुर्य्यां चन्द्रवासरे' पाठोऽयमशुद्धः, पौषासितायामष्टम्यां मधुपुर्य्यां शशौ दिने' पाठोऽयं समीचीनः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य मूलसंशोधितपाठः

।। श्रीगणेशाय नमः ।।

पाण्डुलिपिविवरणम्

नाम- हनुमज्जन्मरहस्यकथनम्

ग्रन्थकार- अज्ञात

सन्दर्भस्रोत- श्रीमद्बृहद्विष्णुयामले भृगुगीतबृहद्रामायणे उत्तरकाण्डे

प्रवेश-संख्या- ३५१६६, **क्रम-संख्या-** ६२, **पाण्डुलिपि-संख्या-** १६२५६

पत्र-संख्या- १-६ **अक्षर-संख्या** (पंक्तौ २६), **विवरणम्-** पूर्ण

लिपि- देवनागरी, **संवत्-** १९३५

श्रीराम उवाच-

वालिसुग्रीवयोर्जन्म श्रुतं तव मुखान्मुने।
कथं केसरिणः क्षेत्रे हनूमान् पवनात्मजः।।१।।

वानरीगन्धवहयो रतियोगोऽतिकौतुकः।
यत्र जातो महावीरो हनुमानिति कथ्यते।।२।।
महाश्चर्यकरं पुण्यं तस्य जन्म कथं विभो!।
विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि यदि तेऽनुग्रहो मयि।।३।।

अगस्त्य उवाच-

किं तवाऽविदितं राम जगच्चित्तैकसाक्षिणः ।
तथापि पृच्छते वच्मि सर्वलोकहिताय ते ।।४।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य मूलसंशोधितपाठः

श्रृणुष्वाऽवहितो भूत्वा माया वैभवमुत्तमम् ।
साक्षादेकादशो रुद्रः स हनुमानलौकिकः ।।५।।

सहाय्यं त्वच्चिकीर्षु योंऽवतीर्णो भुवि पावनः ।
तस्य जन्म महाश्चर्यं श्रृणु शौर्यविवर्धनम् ।।६।।

तच्चरित्रं यशस्यं च वक्ष्ये सर्वार्थदायकम् ।
अञ्जनीगर्भसम्भूतमञ्जनं सर्वरोगिणाम् ।।७।।

एकदा सुखमासीनः सुधर्मायां शचीपतिः ।
नर्तनायाकरोदाज्ञां नर्तकीं पुञ्जिकस्थलीम् ।।८।।

देवर्षीणामृचीकोपि तत्र प्राप्तो यदृच्छया ।
सत्कृतः सन्निविष्टोऽभूदासने गुरुसन्निधौ ।।९।।

संगीतरसमूर्तिं तमज्ञात्वा गानमत्तया ।
वेत्ति किं मामकं गानचातुर्यं वेदपाठकः ।।१०।।

इत्यनालोकितो भावैस्तेन क्रोधसमाकुलः ।
शशाप स्वं र्निवासाय नार्हसि व्रजभूतले ।।११।।

वानरी भव दुर्वृत्ते विप्रानादरकारणात् ।
मां विजानासि वै मूढे यतो गानरसात्मकम् ।।१२।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य मूलसंशोधितपाठः

ततः सर्वे भयाविष्टाः सुधर्मस्थाश्चकंपिरे ।
सापि तद्वाक्यमाकर्ण्य कम्पिता स्वेदसङ्कुला ॥१३॥

मुञ्चन्नश्रूणि सततं प्रार्थयामास भूसुरम् ।
क्षमस्व मम दौरात्म्यमबलायाः कृपानिधे! ॥१४॥

शापमोक्षं वद विभो क्षमासारा हि साधवः ।
भवत्कृपाविक्षीतो यः कुत्रचिन्नावसीदति ॥१५॥

दैन्योक्तिमाकर्ण्य तदेति तस्याः
सद्यो बभूवार्द्रमति र्महात्मा ।
प्रोवाच मा भीस्तव पुञ्जिकस्थलि
भवेत्सुतस्ते सकलार्तिहन्ता ॥१६॥

स रामचन्द्राङ्घ्रिसरोजसेवा-
मादृत्य वीर्येण समन्वितः शुचिः ।
तीर्त्वा समुद्रं परिदह्य लङ्कां
रामेण हत्वा दशकण्ठमुग्रम् ॥१७॥

वितत्य कीर्तिं भुवि पुण्यरूपां
प्रेम्णा स रामं गृहमानयिष्यति ।
तद्दर्शनादर्चनतस्सुशापा-
न्मुक्ता सती स्वस्थलमागमिष्यसि ॥१८॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य मूलसंशोधितपाठः

इत्थं समाकर्ण्य वचस्तदा सा
जाताऽत्र कन्या हरिकुञ्जरस्य ।
रूपे गुणे चाऽप्रतिमा मनोज्ञा
पित्रोः सदा प्रीतिविवृद्धिदाऽऽसीत् ।।१९।।

पित्रा केशरिणे दत्ता पाणिग्रहविधानतः ।
अञ्जनाद्रावञ्जनीति विख्याता भुवनत्रये ।।२०।।

कपित्वेपि सुशीला सा प्रमदा चारुहासिनी।
चार्वंगी चपलाक्षी च पतिचित्तानुवर्तिनी।।२१।।

सैकदा विपिने रम्ये व्यचरत्कामरूपिणी ।
रम्यया मानवाऽऽकृत्या मनसोऽनन्दवर्धिनी ।।२२।।

विचित्रमाल्याऽऽभरणा महार्हक्षौमवासिनी ।
विशालनेत्रा सुनसा सुमुखी वरवर्णिनी ।।२३।।

चम्पकाऽशोकपुन्नागपाटीरबकुलादिभिः ।
सङ्कीर्णे शीतलच्छाये गिरिनिर्झरराजिते ।।२४।।

जाति-मालति-कल्हार-सुमनोत्थपरीमलैः ।
सम्मिश्रवायुभि र्जुष्टं वासन्तोत्सवराजिते ।।२५।।

सफलैस्सुरसालैश्च पनसैश्च तथाविधैः ।
फलितैः पुष्पितैश्चान्यै र्वन्यैरन्यैश्च पादपैः ।।२६।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य मूलसंशोधितपाठः

सङ्कुलैः पक्षिसंघैश्च मत्तभ्रमरनादिते ।
माधवे माधवेनात्मक्रीडार्थं नु प्रकल्पिते ॥२७॥

अनिलोऽपि तदा तस्मिन् सुमनोमधुनालसः ।
मन्दं मन्दं चरन्नासीत् सम्भ्रान्तइवमार्गतः ॥२८॥

साऽपि तत्र समायाता स्वेच्छया गानतत्परा ।
मूर्तिमन्नवलक्ष्मीव कामकान्तेव कामिनी ॥२९॥

अन्वेष्टुं माधवं किं वा साक्षात्पद्मेव मूर्तिमत् ।
दृष्ट्वैव तां समभवदनिलो मदनातुरः ॥३०॥

अविचारित एवैत्य परिरम्भितवान् बलात् ।
सापि तद्विषयासक्तिं ज्ञात्वा क्रुद्धा पतिव्रता ॥३१॥

कामिन्युवाच-

कस्त्वं पापमतिः करोषि किमरे भङ्गं व्रतस्याद्य मे ।
सत्यं ब्रूहि न चेत्त्यजाम्यहमसून् शश्वत्तवाग्रेऽधुना ॥३२॥

अनिल उवाच-

इत्थं मा कुरु साहसं खलु जगत्प्राणोऽस्म्यहं मास्तु ते ।
खेदः कामिनि कामहास्ति भविता सर्वार्तिहन्ता सुतः ॥३३॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

न ते भङ्गो व्रतस्याद्य भविष्यति शुभानने ।
परिष्वंगादेव सुतो मत् तुल्यो बलवेगवान् ।।३४।।

रूपवान् गुणसम्पन्नो बुद्धिमान्विजितेन्द्रियः ।
भक्तिमान् विजयी शूरो भवेदेव न संशयः ।।३५।।

श्रुत्वेत्यनिलवाक्यं सा तुष्टाऽभूद् वानरी पुनः ।
मुक्त्वा मूल्यान्यरण्यानि स्वगुहायां ततोऽविशत् ।।३६।।

ततः कतिपयै र्मासैरञ्जनाद्रिगुहोदरे ।
मधुमासे पञ्चदश्यां चित्रर्क्षे मन्दवासरे ।।३७।।

भानोरुदयवेलायां सुषुवे बालकं शुभम् ।
दीर्घबाहुं सुपिङ्गाक्षं भास्वरं दीर्घवक्षसम् ।।३८।।

नूपुराङ्गदकेयूरमणिकुण्डलमण्डितम् ।
ईषद्विकस्मितास्यं च हेमकौपीनधारिणम् ।।३९।।

जात एव गिरेः शृङ्गं चूर्णयामास लीलया ।
तं दृष्ट्वा तादृशं बालं निमग्नाऽऽनन्दसागरे ।।४०।।

जातोत्सवं तदा चक्रे ज्ञातिभिः सहितः पिता ।
फलैः पत्रैश्च पुष्पैश्च हरिभ्यः काननं ददौ ।।४१।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

एवं दिनद्वादशकं प्रयत्ना-

दरक्षि माताऽर्भक्चापलं महत् ।

वृक्षान् समुत्कंपयति प्रपाटय-

त्यारोहति क्षिप्रमहो गिरे र्गिरिम् ।।४२।।

मुहुर्मुहुर्वृष्टिविशापहत्यै

करोति धूलिभ्रमणं मुदाञ्जनी

मेने मुनेः शापविमुक्तिमात्मनि

दृष्ट्वा शिशुक्रीडनकं महत्तरम् ।।४३।।

कुक्षौ गृहीत्वा सुतमेकदा सा

वृक्षाग्रमारुह्य निशावसाने ।

स्थिता तदैन्द्री भवदर्कबिंम्वं

निरीक्ष्य बालस्तत उत्पपात ।।४४।।

अहं पूर्वमिदं पक्वमाहरिष्ये शुभं फलम् ।

इति बुद्ध्या जगामाशू राहोऽप्यूर्द्ध्वममान्ततः ।।४५।।

तं विलोक्य तथा यान्तं राहुश्चिन्तापरोऽभवत् ।

क्व गच्छति कुतो याति वेगात्किमिदमुल्वणम् ।।४६।।

दायादो न च मे क्वापि न च बन्धुविभागवान् ।

किं करोमि क्व गच्छामि रोद्धुं शक्ति र्न चास्ति मे ।।४७।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ततो गत्वेन्द्रसदनं शक्रं सर्वं न्यवेदयत् ।

सोऽपि स्वगजमारुह्य त्वरयाद्रिं ययौ ततः ।।४८।।

निरीक्ष्य वेगतो यान्तं पविना निजघान ह ।

राहोरूर्द्ध्वगतो योऽसौ योजनानां शतत्रयम् ।।४९।।

ततो निपतनाच्छैले हनु र्वामो व्यशीर्यत ।

तेन लोके स विख्यातो हनूमानिति राघव! ।।५०।।

विलोक्य शक्रेण निपातितं सुतं

क्रोधाग्निसंदीपितमानसोऽनिलः ।

प्रत्यग्रहीन्निर्जरहृन्निविष्टा-

न्नीरङ्क्रैर्भानुरिव स्वकांशान् ।।५१।।

तेनातिपीडिता देवा ब्रह्माणं शरणं ययुः ।

ब्रह्मा ऽथ तैः सहागत्य स्तुतवान् पवनात्मजम् ।।५२।।

भवाऽमराऽजराऽरोगो वज्राङ्गो विजितेन्द्रियः ।

वीर्यवान् धैर्यवान् धीमान् मनसोऽप्यतिवेगवान् ।।५३।।

शस्त्रैरस्त्रैरभेद्यश्च शूरः सत्यपराक्रमः ।

देवासुरमनुष्यैश्च स्थावरै र्जङ्गमैरपि ।।५४।।

अजेयः सर्वतः कामरूपः शुचिरुदारधीः ।

एवं नानावरैश्चैव दिगीशैरभिपूजितः ।।५५।।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

---

तोषयित्वाऽनिलं सर्वे वरदा पवनात्मजम् ।
विज्वराः स्वर्गनिलयं प्राप्ता राघव ते पुनः ।।५६।।

श्रोतुमिच्छसि तद् ब्रूहि न किञ्चिद्गोप्यमस्तिते ।
महच्छ्रेयस्करं पुण्यमिदमाख्यानमद्भुतम् ।।५७।।

हनुमज्जन्मदिवसे प्रीत्या कृत्वोत्सवं शुभम् ।
श्रोतव्यमेव यत्नेन भक्त्या सर्वेप्सितप्रदम् ।।५८।।

पवननन्दनजन्ममहोत्सवे यः
पठति तत्प्रतिमान्तिके महात्मा ।
न स पश्यति कालराजधानीं
न स भूयो भुवि गर्भवासभूमिम् ।।५९।।

प्रत्यहं पूर्णमास्यां वा नियमान्मन्दवासरे ।
आख्यानपठनात्तस्य ह्री धीः श्रीरचला भवेत् ।।६०।।

।। इति श्रीमद्बृहद्विष्णुयामले भृगुगीतबृहद्रामायणे
उत्तरकाण्डे अगस्तिराघवसंवादे
हनुमद्जन्मरहस्यकथनम् पञ्चमोऽध्यायः ।।
पौषः ७ भौम सम्वत् १९३५ शक १९००



CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

॥श्रीगणेशाय नमः॥

पाण्डुलिपि-विवरणम्

नाम-हनुमज्जन्मरहस्यकथनम् (श्रीमद्बृहद् विष्णु यामले भृगुगीत बृहद् रामायणे उत्तरकाण्डे)

विषय-पुराणेतिहासम्

प्रवेशसंख्या-१-६ अक्षर संख्या (पंक्तौ २६)

विवरणम्-पूर्व, **लिपि**-देवनागरी, सम्वत् १९३५

श्रीगणेशाय नमः॥श्रीसरस्वत्यै नमः॥श्रीगुरुभ्यो नमः

(ii) हनुमज्जन्मरहस्य कथनस्य पूर्व प्रदत्त पाठः

श्रीराम उवाच

वालीसुग्रीवयोर्जन्म श्रुतं तव मुखान्मुने! ।
कथं केसरिणः क्षेत्रे हनुमान् पवनात्मजः ॥१॥
वानरीगंधवहयो रतियोगोति[1] कौतुकः ।
यत्र जातो महावीरो हनुमानिति कथ्यते ॥२॥
महाश्चर्यकरं पुण्यं तस्य जन्मःकथं विभो! ।
विस्ताराच्छ्रोतुमिछामि[2] यदि तेनुग्रहो मयि ॥३॥

अगस्त्यउवाच

किं तवाविदितं[3] राम! जगच्चित्तैक साक्षिणः ।
तथापि[4] पृच्छते वच्मि सर्वलोकहिताय ते ॥४॥
शृणुष्वावहितो[5] भूत्वा मायावैभवमुत्तमं[6] ।
साक्षादेकादशो रुद्रः स हनूमान लौकिकः ॥५॥

---

१. 'गधवहयोरतियोगोतिकौतुकः' पाठोऽयं न शोभनः, ''गन्धवहयोरतियोगोऽतिकौतुकः ''पाठोऽयं समीचीनः।
२. मिछामियदितेनुग्रहो 'नायं पाठः शोभनः, 'मिच्छामि यदि तेऽनुग्रहो' पाठोऽयं समीचीनः।
३. ''तवाविदितं'' पाठोऽयं न शोभनः, ''तवाऽविदितं'' पाठोऽयं समीचीनः।
४. ''तथापि'' पाठोऽयं न शोभनः, 'तथाऽपि'' पाठोऽयं समीचीनः।
५. 'शृणुष्वावहितो' पाठोऽयं न शोभनः 'शृणुष्वाऽवहितो' पाठोऽयं समीचीनः।
६. 'मायावैभवमुत्तमं' नायं पाठः शोभनः, 'मायावैभवमुत्तमम्' पाठोऽयं समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

साहाय्यं त्वच्चिकीर्षु[१] योवत्तीर्णो भुवि पावनः ।

तस्य जन्ममहाश्चर्यं शृणु शौर्यविवर्धनं[२] ।।६।।

तच्चरित्रं यशस्यं च वक्ष्ये सर्वार्थदाय[३]कं ।।

अंज[४]नीगर्भ संभूतमंजनं सर्वरोगिणां ।।७।।

एकदा सुखमासीनः सुधर्मायां शचीपतिः।

नर्तनायाकरोदाज्ञां[५] नर्तकीं पुंजिकस्थली[६]।।८।।

देवर्षीणां [७]ऋचीकोपि तत्र प्राप्तो यदृच्छया।

सत्कृतः सन्निविष्टो[८]भूदासने गुरुसन्निधौ।।९।।

संगीत[९]रसमूर्तिं तमज्ञात्वा गानमत्तया।

वेत्ति किं मामकं गानचातुर्यं वेदपाठकः।।१०।।

इत्यनालोकितोभावैस्तेन क्रोधसमाकुलः।

शशाप स्वर्निवासाय नार्हसि व्रजभूतले।।११।।

वानरी भव् दुर्वृत्ते! विप्रानादरकाणात्।

मां विजानासि वै मूढ[१०] यतो मानरसात्मकं।।१२।।

---

१. ''त्वच्चिकीर्षु योवतीर्णो' पाठोऽयं न शोभनः' ''त्वच्चिकीर्षु र्योऽवतीर्णो'' पाठोऽयं समीचीनः।

२. ''शौर्यविवर्धनं'' पाठोऽयं न शोभनः, शौर्यविवर्धनम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

३. ''सर्वार्थदायकं'' नायं पाठः शोभनः, ''सर्वाथदायकम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

४. ''अंजनीगर्भ सभूतमंजनं सर्वरोगिणां'' नायं पाठः शोभनः ''अञ्जनीगर्भसम्भूतमञ्जनं सर्वरोगिणाम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

५. ''नर्तनायाकरोदाज्ञां'' नायं पाठः शोभनः ''नर्तनायाऽकरोदाज्ञां'' पाठोऽयं समीचीनः।

६. ''पुजिकस्थली'' पाठोऽयमशुद्धः ''पुञ्जिकस्थलीम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

७. ''देवर्षीणां ऋचीकोपि'' नायं पाठः शोभनः 'देवर्षीणामृचीकोऽपि'' पाठोऽयं समीचीनः।

८. ''सन्निविष्टोभूदासने'' पाठोऽयं न शोभनः, ''सन्निविष्टोऽभूदासने'' पाठोऽयं समीचीनः।

९. ''संगीतरसमूर्तिं'' पाठोऽयं न शोभनः, ''सङ्गीतरसमूर्तिं'' पाठोऽयं समीचीनः।

१०. ''मूढ़'' यतोमानरसात्मकं ''नायं पाठः शोभनः'' ''मूढे! यतो गानरसात्मकम्'' पाठोऽयं समीचीमः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

ततः सर्वे भयाविष्टाः सुधर्मस्थाश्चकंपिरे[१]।

सापि तद्वाक्यमाकर्ण्य कंपितास्वेद[२] संकुला।१३।।

मुंचन्नश्रूणि[३] सततं प्रार्थयामास भूसुरं।

क्षमस्व मम दौरात्म्यमवलाया दयानिधे!।।१४।।

शापमोक्षं वद विभो! क्षमासारा हि साधवः।

भवत्कृपावीक्षितो यः कुत्रचिन्नावसीदति।।१५।।

दैन्योक्तिमाकर्ण्य तदेति तस्याः

सद्यो बभूवार्द्रमति र्महात्मा।

प्रोवाच माभीस्तव पंजिकस्थलि[४]!

भवेत् सुतस्ते सकलार्तिहंता[५]।।१६।।

स रामचन्द्रांघ्रिसरोजसेवा[६]

मादृत्य वीर्येण समन्वितः शुचिः।

तीर्त्वा समुद्रं परिदह्य लंका।[७]

रामेण हत्वा दशकंठमुग्रं[८]।।१७।।

---

१. ''सुधर्मस्थाश्चकंपिरे'' नायं पाठः शोभनः 'सुधर्मस्थाश्चकम्पिरे' पाठोऽयं समीचीनः।

२. ''कंपित स्वेदसंकुलाः'' पाठोऽयं न शोभनः, ''कम्पितस्वेदसङ्कुला'' पाठोऽयं समीचीनः।

३. ''मुंचन्नश्रूणि सततं प्रार्थयामास भूसुरं'' नायं पाठाः शोभनः ''मुञ्चन्नश्रूणि सततं प्रार्थयामास भूसुरम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

४. ''पुंजिकस्थलि'' नायं पाठः शोभनः ''पुञ्जिकस्थलि'' पाठोऽयं समीचीनः।

५. ''हंता'' नायं पाठः शोभनः ''हन्ता'' पाठोऽयं समीचीनः।

६. ''रामचन्द्रांघ्रिसरोज'' नायं पाठः शोभनः ''रामचन्द्राङ्घ्रि सरोज'' पाठोऽयं समीचीनः।

७. ''लंकाः'' पाठोऽयमशुद्धः ''लङ्कां'' पाठोऽयं समीचीनः।

८. ''दशकंठमुग्रं'' पाठोऽयं न शोभनः, ''दशकण्ठमुग्रम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

वितत्य कीर्तिं भुवि पुण्यरुपां
प्रेम्णा स रामं गृहमानयिष्यति।
तद्दर्शनादर्चनतो[१] शुशापा-
न्मुक्ता सती स्वस्थलमागष्यिति।।१८।।
इत्थं समार्ण्य[२] वचस्तदा सा
जातात्र[३] कंन्या हरिकुंजरस्य।
रुपे गुणे चाप्रतिमा[४] मनोज्ञा
पित्रोः सदा प्रीति विवृद्धिदासीत्[५]।।१९।।
पित्रा केसरिणे दत्ता पाणिग्रहविधानतः।
अंजना[६]द्रवजनीति विख्याता भुवनत्रये।।२०।।
कपित्वेपि सुशीला सा प्रमदा चारुहासिनी।
चार्वंगी[७] चपलाक्षी च पतिचित्तानुवर्तिनी[८]।।२१।।
सैकदा विपिने रम्येऽविचरत्कामरुपिणी।
रम्याया[९] मोनवाकृत्या मनसोनंदवर्धिनी।।२२।।

---

१. "तद्दर्शनादर्चनतोशुशापा" पाठोऽयमशुद्धः "तद्दर्शनादर्चनतःसुशापा "पाठोऽयं समीचीनः।
२. "समार्ण्य" पाठोऽयमशुद्धः "समाकर्ण्य" पाठोऽयं समीचीनः।
३. "जातात्र कंन्या हरिकुंजरस्य" नायं पाठः शोभनः "जाताऽत्र कन्या हरिकुञ्जरस्य" पाठोऽयं समीचीनः।
४. "चाप्रतिमा" पाढोऽयं न शोभनः, चाऽप्रतिमा पाठोऽयं समीचीनः।
५. विवृद्धिदासीत् नायं पाठः शोभनः, विवृद्धिदाऽऽसीत् पाठोऽयं समीचीनः।
६. "अंजनाद्रवजनीति" पाठोऽयमशुद्धः 'अञ्जनाद्रावञ्जनीति" पाठोऽयं समीचीनः।
७. "चार्वंगी" नायं पाठः शोभनः, "चार्वङ्गी" पाठोऽयं समीचीनः।
८. "पतिचित्तानुवर्तिनी" पाठोऽयं न शोभनः, पतिचित्ताऽनुवर्तिनी' पाठोऽयं समीचीनः।
९. "रम्याया' पाठोऽयमशुद्धः 'रम्यया" पाठोऽयं समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

विचित्र माल्याभरणा[1] महार्हक्षौमवासिनी।
विशालनेत्रा सुनसा सुमुखी वरवर्णिनी।।२३।।
चंपका[2]शोक पुन्नाग पाटीरवकुलादिभि:।
संकीर्णे[3] शीतलछाये गिरिनिर्झरराजिते।।२४।।
जातिमालतिकल्हार सुमनोल्थ परीमलै:।
संमिश्रवायुभि[4] र्जुष्टे वासंतोस्तव राजिते।।२५।।
सफलै स्सुरसालैश्च पनसै श्च तथाविधै:।
फलितै: पुष्पितैश्चान्यैर्वन्यैर रन्यैश्चपादपै:।।२६।।
संकुलै:[5] पक्षिसंघैश्च मत्तभ्रमरनादिते।
माधवे माधवेनात्मक्रीडार्थं नु प्रकल्पिते।।२७।।
अनिलो[6]पि तदा तस्मिन् सुमनोमधुनालश:।
मंदं मंदं[7] चरन्नासीत् संभ्रांत इव मार्गत:।।२८।।
सापि तत्र समायाता स्वेच्छया गानम[8]त्परा।
मूर्तिमद्वनलक्ष्मीव काम[9]कांतेव कामिनी।।२९।।

---

१. ''विचित्रमाल्याभरणा'' पाठोऽयं न शोभन:, ''विचित्रमालाल्याऽऽभरणा'' पाठोऽयं समीचीन:।

२. ''चंपकाशोक'' नायं पाठ: शोभन:, ''चम्पकाऽशोक'' पाठोऽयं समीचीन:।

३. ''संकीर्णे शीतलछाये'' पाठोऽयमशुद्ध:, ''सङ्कीर्णेशीतलच्छाये'' पाठोऽयं समीचीन:।

४. ''संमिश्रवायुभिर्जुष्टे वासंतोस्तवराजिते'' पाठोऽयं न शोभन:, ''सम्मिश्रवायुभिर्जुष्टे वसन्तोत्सवराजिते'' पाठोऽयं समीचीन:।

५. ''संकुलै: पक्षिसंघैश्च:'' नायं पाठ: शोभन:, ''सङ्कुलै: पक्षिसङ्घैश्च'' पाठोऽयं समीचीन:।

६. ''अनिलोपितदातस्मिन् सुमनोमधुनालस'' नायं पाठ: शोभन:, अनिलोऽपि तदातस्मिन् सुमनो मधुनाऽऽलस:'' पाठोऽयं समीचीन:।

७. ''मंदं मंदं चरन्नासीत् संभ्रात इव मार्गत: नायं पाठ: शोभन:, मन्दं मन्दं चरन्नासीत् सम्भ्रान्त इव मार्गत:'' पाठोऽयं समीचीन:।

८. ''गानमत्परा'' पाठोऽयमशुद्ध:, ''गानतत्परा'' पाठोऽयं समीचीन: ।

९. ''कामकांतेव'' नायं पाठ: शोभन: ''कामकान्तेव'' पाठोऽयं समीचीन: ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

अन्वेष्टुं माधवं किं वा साक्षात पद्मेव मूर्तिमान्[१]।
दृष्ट्वैव तां समभवदनिलं[२] मदनानल:।।३०।।
अविचारित एवैत्य परिरंमि[३]तवान् बलात्।
सापि[४] तद्विषयासक्ति ज्ञात्वा क्रुद्धा पतिव्रता।।३१।।

कामिन्युवाच—

कस्त्वं पापमति: करोषि किमरे भंगं [५]व्रतस्याद्यमे
सत्यं ब्रूहि न चेत्त्यजाम्यहमसून् [६]शश्वत्तवाग्रेधुना।
इत्थं माकुरु साहसं खलु जगत्प्राणोस्म्यहं मास्तुते-
खेद: कामिनि, कामहास्ति भविता सर्वार्तिहंता[७] सुत:।।३२।।
न ते भंगो[८]व्रतस्या[८]द्य भविष्यति शुभानने।
परिष्वं[९]गादेव सुतो मत्तुल्यो बलवेगवान्।।३३।।
रुपावान् गुणसम्पन्नो बुद्धिमा[१०] विजितेंद्रिय:।
भक्तिमान् विजयी शूरो भवेदेव न संशय:।।३४।।

---

१. ''पद्मेवमूर्तिमान्'' पाठोऽयमशुद्ध:, ''पद्मेव मूर्तिमत्'' पाठोऽयं समीचीन: ।
२. ''समभवदनिलं सदना नल:'' नायं शोभन: पाठ:, ''समभवदनिलोमदनातुर:'' पाठोऽयं समीचीन: ।
३. ''परिरंभितवान्'' नायं पाठ: शोभन:, ''परिरम्भितवान्'' पाठोऽयं समीचीन: ।
४. ''सापि तद्विषयासक्ति'' पाठोऽयमशोभन:, ''सऽपि तद्विषयासक्तिं'' पाठोऽयं समीचीन: ।
५. ''भंगं व्रतस्याद्यमें'' नायं पाठ: शोभन:, ''भङ्गं व्रतस्याऽद्य मे'' पाठोऽयं समीचीन:।
६. ''मसून् शश्वत्तवाग्रे धुना'' नायं शोभन:पाठ:, ''मसून्शश्वत्तवाऽग्रेधुना'' पाठोऽयं समीचीन:।
७. ''सर्वार्तिहंता'' नायं पाठ: शोभन:, '' सर्वार्तिहन्ता'' पाठोऽयं समीचीन:।
८. ''भंगोव्रतस्याद्य'' नायं पाठ: शोभन:, ''भङ्गो व्रतस्याऽद्य'' पाठोऽयं समीचीन:।
९. ''परिष्वांगादेव'' नायं पाठ: शोभन:, ''परिष्वङ्गादेव'' पाठोऽयं समीचीन:।
१०. ''बुद्धिमाविजितेंद्रिय:'' नायं पाठ: शोभन:, ''बुद्धिमान् विजितेन्द्रिय:' पाठोऽयं समीचीन:।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

श्रुत्वेत्यनिल-वाक्यं सा तुष्टा स्याद्वानरी पुनः।

मुक्त्वा मूलान्यरण्यानि स्वगुहायां ततोविशत्[1]।।३५।।

ततः कतिपयैर्मासैरंज[2]नाद्रिगुहोदरे।

मधुमासे पंचद[3]श्यां चित्रर्क्षे मंदवासरे।।३६।।

भानोरुदयवेलायां सुषुवे वालकं [4]शुभं।

दीर्घवाहु[5] सुपिंगाक्षं भास्वरं दीर्घवक्षसं।।३७।।

नूपु[6]रांगदकेयूर मणिकुंडलमंडितं।

ईषद्विकसितास्यं च हेमकौपीनधारिणं[7]।।३८।।

जात एव गिरेः श्रृंगं[8] चूर्णयामास लीलया

तं दृष्टा तादृशं बालं निमग्नानन्दं[9] सागरे।।३९।।

जातोत्सवं तदा चक्रे ज्ञातिभिः सहितः पिता।

फलैः पत्रैश्च पुष्पैश्च हरिभ्यः काननं ददौ।।४०।।

---

१. ''ततोविशत्'' नायं पाठः शोभनः, ''ततोऽविशत्'' पाठोऽयं समीचीनः।

२. ''रंजनाद्रिगुहोदरे'' नायं पाठः शोभनः, ''रञ्जनाद्रिगुहोदरे'' पाठोऽयं समीचीनः।

३. 'पंचदश्यां चित्रर्क्षे मंदवासरे' नायं पाठः शोभनः, 'पञ्चदश्यां चित्रर्क्षे मन्दवासरे' पाठोऽयं समीचीनः।

४. ''शुभं'' नायं शोभनः पाठः, ''शुमभ्'' पाठोऽयं समीचीनः।

५. ''दीर्घवाहु सुपिंगाक्ष भास्वरं दीर्घवक्षसं'' पाठोऽयं न शोभनः ''दीर्घबाहुं सुपिङ्गाक्षं भास्वरं दीर्घवक्षसम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

६. ''नूपुरांगदेकयूर मणिकुंडलमंडितं'' पाठोऽयं न शोभनः ''नूपुराङ्गदकेयूर मण्डिकुण्डल मण्डितम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

७. ''हेमकौपीन धारिणं'' पाठोऽयं न शोभनः, ''हेमकौपीन धारिणम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

८. ''श्रृंगं'' चूर्णयामासलिलया पाठोऽयमशुद्धः, 'शृङ्गं चूर्णयामासलीलया'' पाठोऽयं समीचीनः।

९. ''निमगनानंदसागरे'' नायं पाठः शोभनः, 'निमग्नाऽऽनन्दसागरे'' पाठोऽयं समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

एवं दिनद्वादशकं प्रयत्नादरक्षि

मातार्भक चापलं महत्।

वृक्षान् समुत्कंपयति प्रपाटयति[१]-

त्यारोहयति क्षिप्रमहोगिरेर्गिरिम्।।४१।।

मुहुर्मुहु र्वृष्टि विषाप[२]हत्यै

करोति धूलिभ्रमणं मुदां[३]जनी।

मेने मुनेः शापविमुक्तिमात्मनि

दृष्ट्वा शिशुक्रीडनकं महत्तरं[४]।।४२।।

कुक्षौ गृहीत्वा सुतमेकदा सा

वृक्षाग्रमारुह्य निशा वसाने।

स्थिता तदैंद्रीभवमर्कविम्वं[५]

निरीक्ष्य बालस्तत उत्पपात।।४३।।

अहम्पूर्वमिदं पक्व माहरिष्ये शुभं फलम्।

इति बुद्ध्या जगामाशु राहो[६]प्यूर्ध्वममांततः।।४४।

तं विलोक्य तधा यांतं[७] राहुश्चिन्तापरोभवत्।

क्व गच्छति कुतो यां[८]ति वेगात् किमिदमुलवणं।।४५।।

---

१. "प्रपाटयति" पाठोऽयमशुद्धः "प्रपाटय" पाठोऽयं समीचीनः।
२. "विषापहत्यै" पाठोऽयं न शोभनः, "विशापहत्यै" पाठोऽयं समीचीनः।
३. "मुदांजनी" नायं पाठः शोभनः "मुदाञ्जनी" पाठोऽयं समीचीनः।
४. "महत्तरं" पाठोऽयं न शोभनः, "महत्तरम्" पाठोऽयं समीचीनः।
५. "तदैंद्री" पाठोऽयं न शोभनः, "तदैन्द्री" पाठोऽयं समीचीनः।
६. "राहोप्यूर्ध्वममांन्ततः" पाठोऽयं न शोभनः "राहोऽप्यूर्द्ध्वममान्ततः" पाठोऽयं समीचीनः।
७. "यांतं राहुश्चिन्तापरोभवत्" नायं पाठः शोभनः, "यान्तं राहोश्चिन्तापरोऽभवत्" पाठोऽयं समीचीनः।
८. "यांति वेगात् किमिदीमुल्वणं" नायं पाठः शोभनः "याति वेगात् किमिदमुल्वणम्" पाठोऽयं समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

दायादो न च मेक्वापि न च बंधु[१] विभागवान्।

किं करोमि क्व गच्छामि रोद्धुं शक्ति र्न चास्ति मे।।४६।।

ततो मत्वें[२]द्र सदने शक्रं सर्वं न्यवेदयत्।।४७।।

निरीक्ष्य वेगतो यांतं[३] पविना निजघान ह।

राहो[४]रूर्ध्वगतो यो सौ योजनानां शतत्रयं।।४८।।

ततो निपतनाच्छैले हनु र्वामो व्यशीर्यत।

तेन लोके स विख्यातो हनूमानति[५] राघव!।।४९।।

विलोक्य शक्रेण निपातितं सुतं

क्रोधग्नि संदीपित मानसोनिलः[६]।

प्रत्यग्रही न्निर्जर हृन्निविष्टा-

न्नीरंकरै र्भानुरिव स्वकांशान्।।५०।।

तेनाति पीडिता देवा ब्रह्माणं शरणं ययुः।

ब्रह्माथ तैः सहागत्य स्तुतवान् पवनात्मजम्।।५१।।

भवामरारोगो[७] वज्रांगो विजतेन्द्रियः।

वीर्यवान् धैर्यवान् धीमान् मनसोप्यतिवेगवान्[८]।।५२।।

---

१. ''बंधुविभागवान्'' नायं पाठः शोभनः ''बन्धु विभागवान्'' ''पाठोऽयं समीचीनः।

२. ''मत्वेंद्र'' पाठोऽयं न शोभनः, ''मत्वेन्द्र'' पाठोऽयं समीचीनः।

३. ''यांतं'' पाठो न शोभनः'' 'यान्तं' पाठोऽयं समीचीनः।

४. ''राहोरुर्ध्वगत'' पाठोऽयं न शोभनः, 'राहोरूर्द्ध्वगतो'' पाठोऽयं समीचीनः। शतत्रयं पाठो न शोभनः''शतत्रयम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

५. ''हनूमानति पाठोऽयं न शोभनः, हनूमानिति पाठः समीचीनः।

६. ''मानसोनिलः'' पाठोऽयं न शोभनः, ''मानसोऽनिलः'' पाठोऽयं समीचीनः।

७. ''भवामरारोगो'' पाठोयमशुद्धः ''भवाऽमराऽजराऽरोगो'' पाठोऽयं समीचीनः।

८. ''मनसोप्यति वेगवान्'' पाठोऽयं न शोभनः, ''मनसोऽप्यतिवेगान्'' पाठोऽयं समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हनुमज्जन्मरहस्यकथनस्य पूर्वप्रदत्तपाठः

शस्त्रैरस्त्रैरभेद्यश्च सूरः सत्य पराक्रमः।

देवासुरमनुष्यैश्च स्थावरै र्जङ्गमैरपि।।५३।।

अजेयः सर्वतः कामरुपः शुचिरुदारधीः।

एवं नानावैरश्चैव दिगीरमिपूजितः[१]।।५४।।

तोषयित्वानिलं सर्वे वरदा पवनात्मजं[२]।

विज्वराः स्वर्गनिलयं प्राप्ता राधव ते पुनः।।५५।।

श्रोतुमिच्छसि तद् ब्रूहि न किंचिद् गोप्यमस्ति ते।

महछ्रे[३]यस्करं पुण्यंमिदमाख्यानमद्भुतं।।५६।।

हनुमज्जन्मदिवसे प्रीत्या कृत्वोतसवं [४]शुभं।

श्रोतव्यमेव यत्नेन भक्त्या सर्वेप्सितप्रदं[५]।।५७।।

पवननन्दन जन्म महोत्सवे[६] पठति तत् प्रतिभांतिके महात्मा।।

न स पश्यति काल राजधानीं नस भूयो भुवि गर्भ वास[७]भूमिं।।५८।।

प्रत्यहं पूर्णमास्यां वा नियमान्मंदवासरे।

आख्यान पठनात्तस्य ह्री धीः श्रीरचलाभवेत्।।५९।

इति श्रीमद्बृहद्विष्णु यामले भृगुगीतबृहद्रामायणे उत्तरकांडे अगस्तीरामसंवादे हनुमज्जन्मरहस्य कथनन्नाम पंचमोऽध्यायः

पौषवः ७ भौम संव १९३९ शक १९००

---

१. दिगीरभिपूजितः ''पाठोऽयमशुद्धः'' दिगीशैरिभिपूजितः पाठोऽयं समीचीनः।

२. पवनात्मजं पाठोऽयं न शोभनः 'पवनात्मजम्' पाठोऽयं समीचीनः।

३. ''महछ्रेयस्करं'' पाठो नं शोभनः ''महच्छ्रेयस्करं''पाठोऽयं समीचीनः।

४. ''शुभं'' पाठोऽयं न शोभनः, ''शुभम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

५. ''प्रदं'' पाठो न शोभनः, 'प्रदम्' पाठोऽयं समीचीनः।

६. महोत्सवे पाठोऽयमशुद्धः ''महोत्सवे यः'' पाठोऽयं समीचीनः।

७. ''वास'' भूमिं'' ,पाठोऽयं न शोभनः 'वासभूमिम्'' पाठोऽयं समीचीनः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शोधग्रन्थसूची

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शोधग्रन्थसूची

ग्रन्थ नाम	प्रकाशक एवं प्रकाशन	सम्वत् सन्
क - वेद		
१. ऋग्वेद	नाग प्रकाशक १,११ ए / यू ए. (पोस्ट आफिस बिल्डिंग) जवाहर नगर, दिल्ली-११०००७	१९९४
२. अगस्त्यसंहिता	नाग प्रकाशक १,११ ए / यू ए. (पोस्ट आफिस बिल्डिंग) जवाहर नगर, दिल्ली-११०००७	१९९२
३. शतपथ ब्राह्मण	नाग प्रकाशक १,११ ए / यू ए. (पोस्ट आफिस बिल्डिंग) जवाहर नगर, दिल्ली-११०००७	१९९४
४. श्रुतिः	नाग प्रकाशक १,११ ए / यू ए. (पोस्ट आफिस बिल्डिंग) जवाहर नगर, दिल्ली-११०००७	१९९४
५. अहिर्बुध्न्यसंहिता	नाग प्रकाशक १,११ ए / यू ए. (पोस्ट आफिस बिल्डिंग) जवाहर नगर, दिल्ली-११०००७	१९९४
ख - उपनिषद्		
६. कठोपनिषद्	चौखम्बा विद्याभवन	२००२
७. छान्दोग्योपनिषद्	चौखम्बा विद्याभवन	२००२
८. तैत्तिरीयोपनिषद्	चौखम्बा विद्याभवन	२००२
९. मुण्डकोपनिषद्	चौखम्बा विद्याभवन	२००२
१०. रामोत्तर तापनी	चौखम्बा विद्याभवन	२००२
११. तारसारोपनिषद्	चौखम्बा विद्याभवन	२००२

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शोधग्रन्थसूची

ग्रन्थ नाम	प्रकाशक एवं प्रकाशन	सम्वत् सन्
१२. कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषद्	चौखम्बा विद्याभवन	२००२
१३. गीता	गीता प्रेस गोरखपुर	१९८२
ग - ब्रह्मसूत्र		
१४. अष्टाध्यायी	चौखम्बा विद्याभवन	२००२
१५. ऋकतन्त्र व्याकरण	चौखम्बा विद्याभवन	१९९४
१६. याज्ञवल्क्य शिक्षा	चौखम्बा विद्याभवन	१९९४
१७. तन्त्रालोक	चौखम्बा विद्याभवन	२०३५
१८. व्याकरणदर्शनपीठिका	सम्पादकगौरीनाथ शास्त्री, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय,	२०४३
१९. नारदभक्तिसूत्र	खेमराज श्री कृष्णदास, बम्बई	२०४०
२०. शाडिल्यसूत्र	खेमराज श्री कृष्णदास, बम्बई	२०४०
घ - पुराण		
२१. श्रीमद्भागवत	गीताप्रेस, गोरखपुर	२०४०
२२. कूर्मपुराण	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१७
२३. पद्मपुराण	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१८
२४. महाभारत	गीताप्रेस गोरखपुर	२०४०
२५. महाभारत आश्रम वासिकपर्व	गीताप्रेस गोरखपुर	२०४०
२६. स्कन्दपुराणअवन्तीख	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१७
२७. नारदपुराण	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१६

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शोधग्रन्थसूची

ग्रन्थ नाम	प्रकाशक एवं प्रकाशन	सम्वत् सन्
२८. शिवपुराण	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१८
२९. शिवपुराणशतरुद्रसंहिता	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१८
३०. विष्णुधर्मोत्तरपुराण	खेमराज श्री कृष्णदास, बम्बई	२००९
३१. स्कन्दपुराणमाहेश्वरखण्ड	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१५
३२. वायुपुराण	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१६
३३. ब्रह्मवैवर्तपुराण	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१९
३४. नरसिंह पुराण	खेमराज श्री कृष्ण दास, बम्बई	२०१८
३५. वृहद्भगवतामृत	खेमराज श्री कृष्ण दास, बम्बई	२०१८
३६. स्कन्दपुराणब्रह्मखण्ड	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१५
३७. पद्मपुराणपातालखण्ड	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१६
३८. देवी भागवत	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१७
३९. अग्नि पुराण	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१७
४०. स्कन्दपुराणवैष्णवखण्ड	मनसुखराय मोर ५ क्लाव रो, कलकत्ता-१	२०१५

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शोधग्रन्थसूची

ग्रन्थ नाम	प्रकाशक एवं प्रकाशन	सम्वत् सन्
च - रामायण		
४१. वाल्मिकीरामायण	गीताप्रेस गोरखपुर	२०१७
४२. आनन्दरामायण	गीताप्रेस गोरखपुर	२०१६
४३. अध्यात्मरामायण	गीताप्रेस गोरखपुर	२०१५
४४. मन्त्ररामायण	आनन्द सागर प्रेस, पूना	२०१०
४५. चम्पूरामायण	आनन्द सागर प्रेस, पूना	२०१०
४६. गिरिधररामायण	श्री हनुमान् अङ्क, वर्ष ४९ गीताप्रेस गोरखपुर से उद्धृत	१९७५
४७. आनंदरामायण सारकाण्ड	गीताप्रेस गोरखपुर	२०१५
छ - स्तोत्र		
४८. रामरक्षास्तोत्र	खेमराज श्रीकृष्ण दास, बम्बई	१९६०
४९. हनुमतसहस्त्रनाम स्तोत्र	खेमराज श्रीकृष्ण दास, बम्बई	१९६५
५०. श्रीविद्यार्णव	खेमराज श्रीकृष्ण दास, बम्बई	२०५०
५१. मंत्रमहार्णव	खेमराज श्रीकृष्ण दास, बम्बई	२०५०
५२. हनुमदेकमुखी कवच	खेमराज श्रीकृष्ण दास, बम्बई	१९६५
५३. हनुमत्पंचमुखी कवच	खेमराज श्रीकृष्ण दास, बम्बई	१९६५
५४. हनुमच्छत्रुञ्जय स्तोत्र	खेमराज श्रीकृष्ण दास, बम्बई	१९६५
५५. हनुमत् संहिता	सरस्वती भवन, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय से संगृहीत	
छ - कोश		
५६. एकाक्षरी कोश-हर्षदेव-महाक्षपणा एवं पुरुषोत्तमदेव रचित	श्री हनुमान् अङ्क वर्ष ४९ गीताप्रेस गोरखपुर से उद्धृत	सम् १९७५
५७. मेदिनी कोश	खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई	२०३५

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शोधग्रन्थसूची

ग्रन्थ नाम	प्रकाशक एवं प्रकाशन	सम्वत् सन्
५८. अमरकोश रामाश्रयी टीका	चौखम्बा विद्याभवन	१९६५
५९. अमरकोश सिंहादिवर्ग	चौखम्बा विद्याभवन	१९६५
६०. अमरकोश नानार्थवर्ग	चौखम्बा विद्याभवन	१९६५
६१. ग्राम्यपशुप्रकरण	सम्पादक, दयानन्द सरस्वती, हिसार	
६२. साहित्य दर्पण	चौखम्बा विद्याभवन	१९६५
ज - हिन्दी तथा भाषान्तर		
६३. श्रीरामचरितमानस	गीताप्रेस गोरखपुर	२०३५
६४. विनय पत्रिका	गीताप्रेस गोरखपुर	२०३५
६५. मानसअभिप्राय दीपिका किष्किन्धाकाण्ड	नवलकिशोर प्रेस, लखनऊ	१९६०
६६. मानसमयंक किष्किन्धाकाण्ड	नवलकिशोर प्रेस, लखनऊ	१९६०
६७. रामरसिकावली	हनुमान्-अङ्क वर्ष ४९ गीताप्रेस गोरखपुर से उद्धृत	१९७५
६८. भक्तमाला	हनुमान्-अङ्क वर्ष ४९ गीताप्रेस गोरखपुर से उद्धृत	१९७५
६९. कृत्तिवासीय रामायण	हनुमान्-अङ्क वर्ष ४९ गीताप्रेस गोरखपुर से उद्धृत	१९७५
७०. दोहावली	गीताप्रेस, गोरखपुर	१९७५
७१. हनुमानबाहुक	गीताप्रेस, गोरखपुर	१९७५
७२. हनुमानचालीसा	गीताप्रेस, गोरखपुर	२००५
झ - नाटकग्रन्थ		
७३. हनुमन्नाटक	चौखम्बा विद्याभवन	१९६५
७४. अभिज्ञान शाकुन्तलम्	चौखम्बा विद्याभवन	१९६०
७५. रघुवंश	चौखम्बा विद्याभवन	१९६०

सरस्वती भवन पुस्तकालय
आगम संख्या 22925।
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC-0 Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri